

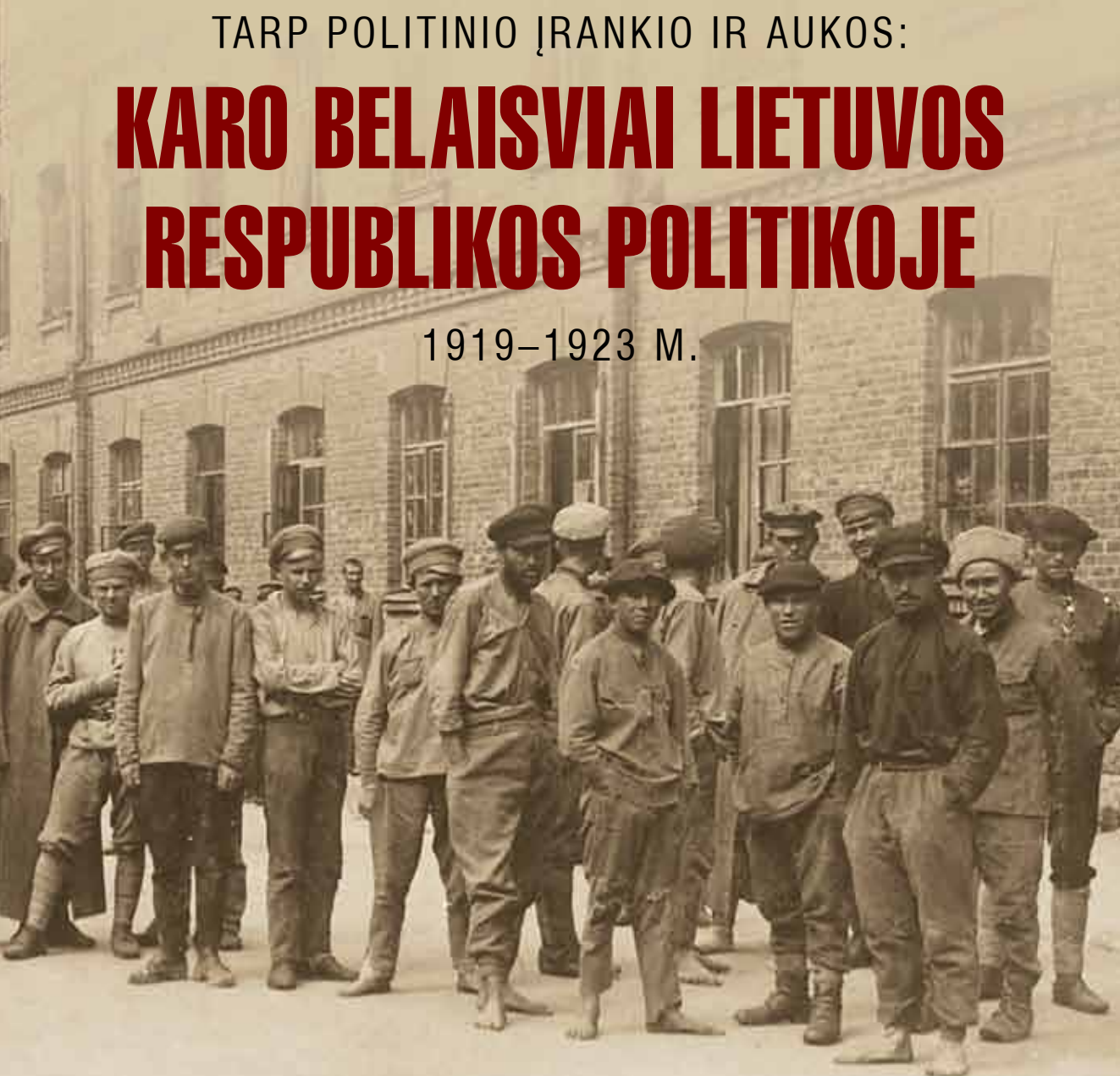
LIETUVOS KARIUOMENĖS ISTORIJA

Milena Tamošiūnienė

TARP POLITINIO ĮRANKIO IR AUKOS:

KARO BELAISVIAI LIETUVOS RESPUBLIKOS POLITIKOJE

1919–1923 M.

MILENA TAMOŠIŪNIENĖ

TARP POLITINIO ĮRANKIO IR AUKOS:

**KARO BELAISVIAI LIETUVOS RESPUBLIKOS
POLITIKOJE 1919–1923 M.**

GENEROLO JONO ŽEMAIČIO LIETUVOS
KARO AKADEMIJA

MILENA TAMOŠIŪNIENĖ

TARP POLITINIO ĮRANKIO IR AUKOS:

**KARO BELAISVIAI LIETUVOS RESPUBLIKOS
POLITIKOJE 1919–1923 M.**

Mokslo studija

Vilnius 2014

UDK 341.3(474.5)(091)

Ta83

Atsakingasis redaktorius dr. Gintautas Surgailis

Recenzentai: Lietuvos kultūros tyrimų instituto vyr. mokslo darbuotojas
dr. Valdas Selenis

Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto
Istorijos katedros docentas dr. Simonas Strelcovas

Norėčiau padėkoti visiems, kurie buvo šalia rašant šią knygą. Padrąšinimai, patarimai ir kritika palengvino žingsnius pirmyn. Esu dėkinga savo Alma Mater Vytauto Didžiojo universitetui, kuris išmokė į pasaulį žiūrėti kitaip, Istorijos katedrai ir jos dėstytojams už sugebėjimą spinduliuoti šilumą neapleidžiant griežtos disciplinos ir reiklumo. Ypač dėkoju nuolat mane konsultavusiam prof. dr. Jonui Vaičenoniui, taip pat doc. dr. Kastyčiui Antanaičiui ir kolegai dr. Modestui Kuodžiui. Taip pat esu dėkinga Leškių šeimai už tėvelių atminimui įsteigtą Stefanijos ir Mečislovo Leškių stipendiją. Ačiū dr. Gintautui Surgailiui, recenzentams dr. Valdui Seleniui ir dr. Simonui Strelcovui – be jų pastabų, griežto ir gero žodžio darbas būtų likęs rankraščiu.

Šią knygą skiriu savo tėveliams, seneliams ir vyrui.

Trumpai apie autorę

2003 m. Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultete įgijau istorijos bakalauro kvalifikacinį laipsnį ir viešojo administravimo gretutinės specialybės pagrindus. Mokslus tęsiau ir 2006 m. pabaigiau Lietuvos istorijos magistro studijas, 2007 m. įgytas sociologijos magistro kvalifikacinis laipsnis. Domėjimosi sritys – Pirmosios Lietuvos Respublikos kariuomenė ir etninis identitetas globalioje visuomenėje.

© Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014

© Milena Tamošiūnienė, 2014

ISSN 1822-4423

ISBN 978-609-8074-26-0

TURINYS

ĮVADAS	7
1. KARO BELAISVIAI – ISTORINIS SOCIALINĖS GRUPĖS PJŪVIS: NUO VERGO IKI SAMDOMO DARBININKO	12
1.1. Karo belaisvių statuso kaita	12
1.2. 1899 m. ir 1907 m. Taikos konferencijos Hagoje	15
2. PIRMOJO PASAULINIO KARO BELAISVIŲ LIETUVIŲ GRAŽINIMO Į LIETUVĄ POLITIKA.....	17
2.1. Tremtinių ir belaisvių gražinimo komisijos prie Valstybės tarybos veikla	18
2.2. Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus darbo sritys ir teisinės bazės kūrimas.....	20
2.3. Belaisvių gražinimo skyrius prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne: išoriniai darbų organizavimą lėmę veiksniai ir sprendimai	31
2.4. Belaisvių gražinimo iš Vokietijos darbų organizavimo ypatumai	37
2.5. Pareivių komisija prie Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje	43
3. LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVŲ KARO BELAISVIŲ ADMINISTRAVIMO PROBLEMAS.....	49
3.1. Belaisvių stovyklų steigimas, veiklos reglamentavimas ir internuotų kareivių gyvenimo sąlygos	49
3.2. Belaisvių stovyklose internuotų asmenų kategorijos.....	59
4. KARO BELAISVIŲ PROBLEMA KOVŲ SU LENKIJA METAIS	61
4.1. Lietuvos kareivių pasidavimo į nelaisvę prevencija	61
4.2. 1919–1920 metų pradžios karo belaisviai: tarp politinio įrankio ir aukos	63
4.3. Internuotieji ar karo belaisviai – lenkų dalinių statuso įvardijimas: teisinė, politinė ir finansinė dilema.....	70
4.4. Karo belaisvių problema Suvalkų sutarties pasirašymo kontekste	77
4.5. Nesulaužytas Suvalkų sutarties punktas	86
4.6. Lietuvos Raudonojo Kryžiaus į(si)traukimas į keitimosi karo belaisviais politiką	98

5. KOVŲ SU BOLŠEVIKAIS IR BERMONTININKAIS KARO	
BELAISVIŲ PROBLEMA	104
5.1. Bolševikų karo belaisvių problema Lietuvoje nuo pirmųjų susidūrimų iki taikos sutarties su Sovietų Rusija pasirašymo	104
5.2. Belaisvių stovyklų tuštėjimo metas po Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutarties pasirašymo	109
5.3. Karo belaisviai lietuviai Rusijoje: ar verta ieškoti kaltų?	111
5.4. Lietuvos piliečių, mobilizuotų į Raudonąją armiją ir patekusių į Latvijos ir Estijos valstybių nelaisvę, problema	117
5.5. Kovų su bermontininkais karo belaisvių problema Lietuvoje	118
IŠVADOS.....	120
SANTRAUKA ANGLŲ KALBA (Abstract).....	124
PRIEDAI.....	126
SANTRUMPOS	155
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	156
PAVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	159

ĮVADAS

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba priėmė ir paskelbė Nepriklausomybės aktą. Jis ženklino naują etapą lietuvių tautos istorijoje, tačiau tebuvo pradžia sudėtingo kelio valstybės sukūrimo link. Nors lapkričio 2 d. buvo priimta Laikinoji Konstitucija, Taryba pradėjo formuoti ministrų kabinetą, stengėsi užmegzti kontaktus su užsienio valstybėmis ir organizuoti vietos valdžią ir miliciją. „Iki tikros nepriklausomybės Lietuva turėjo nueiti dar ilgą kelią“, – rašo Alfredas Erichas Sennas (Alfred Erich Senn)¹.

Svarbiu Lietuvos užsienio politikos tikslu tapo valstybės pripažinimas *de facto* ir *de jure*. Vokietija Lietuvos valstybę pripažino, tačiau svarbu buvo sulaukti ir karą laimėjusios Antantės paramos. Jos požiūris į Baltijos valstybes buvo gana rezervuotas. Valstybės interesų gynimu užsienyje pradėjo rūpintis oficialūs Lietuvos atstovai. Viena iš jų veiklos sričių buvo Pirmojo pasaulinio karo lietuvių belaisvių, tarnavusių carinės Rusijos kariuomenėje, grąžinimas į tėvynę. Didžiausias šio darbo organizavimo krūvis užgulė nuo 1918 m. lapkričio 20 d. pradėjusios veikti Lietuvos atstovybės Berlyne pečius. 1919 m. pradžioje į Prancūziją išvyko Lietuvos delegacija. Ji reikalavo įteisinti savo dalyvavimą Paryžiaus taikos konferencijoje, siekė Lietuvos pripažinimo ir tikėjosi gauti paramą kare prieš bolševikus. Prie delegacijos įsteigta Pareivių komisija taip pat tapo vienu iš karo belaisvių telkimo židiniu. „Pareiviai“ – tai karo metais kitose valstybėse atsidūrę lietuviai, kurių grąžinimu į Lietuvą ir rūpinosi minima komisija. Pirmojo pasaulinio karo belaisvių lietuvių grąžinimas į Lietuvą didesnio istorikų dėmesio nesusilaukė. Šią veiklą išstūmė istoriografinės pozicijos, analizavusios kitus tuo metu valstybei buvusius ypač svarbius tarptautinio pripažinimo, kovos su bolševikais ir bermontininkais, konfrontacijos su lenkais klausimus. Kitų įvykių fone buvo tik užsimenama apie rūpestį į Lietuvą sugrąžinti šios kategorijos asmenis. Gediminas Ilgūnas, Alfonsas Eidintas savo monografijose apie Kazį Grinių lakoniškai užsimena ir apie jo veiklą rūpinantis karo belaisviais². Janinos Žėkaitės darbe apie Jurgį Savickį, Lietuvos

¹ Alfredas Erichas Sennas, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992, p. 37.

² Gediminas Ilgūnas, *Kazys Grinius*, Vilnius, 2000, p. 208; Alfonsas Eidintas, *Kazys Grinius*, Vilnius, 1993, p. 43.

atstovą Kopenhagoje nuo 1919 m. sausio 1 d., taip pat randame užuominą apie jo šią veiklą³. Bene daugiausiai dėmesio Pirmojo pasaulinio karo belaisvių lietuvių problemai skiria Aldona Gaigalaitė savo knygoje „Lietuva Paryžiuje 1919 m.“⁴. Ji detaliai aptaria Pareivių komisijos⁵, besirūpinusios karo belaisvių, dalyvavusių karo veiksmuose prancūzų, anglų, amerikiečių, rusų kariuomenėse, sugražinimu.

Lietuvos valstybei teko kurtis karo sąlygomis: ji buvo puolama bolševikų, bermontininkų, vyko kovos su lenkais. Objektīvūs karo veiksniai lėmė specialios institucijos – Belaisvių stovyklos, išsiplėtusios iki Belaisvių stovyklų valdybos, kūrimą. Belaisvių stovykloje buvo internuojami karo belaisviai, taip pat anti-valstybine veikla įtariamai, nepatikimi asmenys. Pastarųjų gyvenimo sąlygas nagrinėjęs Modestas Kuodys bendrais bruožais aptarė ir pirmosios koncentracijos stovyklos⁶ veiklos ypatumus. Autorius nagrinėjo vėlesnįjį stovyklos gyvavimo laikotarpį, kai joje laikyta mažiau karo belaisvių, o daugiau kitos kategorijos – komunistų, internuotų Rusijos piliečių, įtartinų asmenų⁷.

Į nelaisvę taip pat patekdavo ir Lietuvos kariuomenės kariai, kurių grįžimas į tėvynę dažniausiai priklausė nuo valstybės pastangų juos išlaisvinti. Nepriklausomybės kovų karo belaisvių problema, apimanti tiek Lietuvos, tiek jai priešiškių kariuomenių karo belaisvių klausimus, lietuviškoje istoriografijoje detaliau taip pat nenagrinėta. Vytautas Lesčius savo monografijoje „Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.“⁸ trumpai pristato Belaisvių stovyklos valdybos įkūrimą, jos etatus, belaisvių stovyklų steigimą, pažymi, kad 1919–1920 m. karo belaisvių skaičius didėjo. Šitai problema tarsi aktualizuojama, tačiau išsamesnės analizės nedaroma. Kiti karo istorikai pasitenkina karo belaisvių paminėjimu karo grobio ar aukų kontekste. Nors Žvalgybos skyriui su į Lietuvos nelaisvę paimtais belaisviais tekdavo susidurti tiesiogiai – pastarasis atlikdavo jų apklausą, Arvydo Anušausko knygoje „Lietuvos slaptosios tarnybos“⁹ apie juos nėra užsimenama. Politinės Lietuvos istorijos autoriai neišvengiamai karo belaisvius turi minėti cituodami valstybės sutartis su kitomis šalimis¹⁰. Vis tik detalesnio nagrinėjimo objektu jie nebuvo.

³ Janina Žėkaitė, *Jurgis Savickis*, Vilnius, 1994, p. 31.

⁴ Aldona Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje 1919 m.*, Kaunas, 1999.

⁵ Pareivių komisija istoriografijoje taip pat vadinama Repatriacine komisija. Šiame darbe vartojamas pirminis, šaltiniuose vartojamas Komisijos pavadinimas.

⁶ Kai kuriuose šaltiniuose Belaisvių stovykla vadinama koncentracijos stovykla. Vis tik toks jos pavadinimas dažnesniu atveju vartojamas kalbant ne apie karo belaisvius, bet antivalstybine veikla įtariamus asmenis. Plg. 1920 10 08 I sesijos 49 posėdis, *Steigiamojo Seimo darbai 1920–1921 m.*, Kaunas, 1921, p. 457.

⁷ Modestas Kuodys, *Varniai, Dimitravas, Pabradė: koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklos Lietuvoje 1927–1940*, Vilnius, 2007.

⁸ Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.*, Vilnius, 1998, p. 147–149.

⁹ Arvydas Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius, 1993.

¹⁰ Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius, 1992; P. Miškinis, *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, Vilnius, 1976; Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija: Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Studijų šaltiniai, Kaunas, 1997; A. E. Sennas, *Lietuvos valstybės...*, Vilnius, 1992.

Su Pirmojo pasaulinio karo belaisvių problema leidžia susipažinti Alono Rachamimovo (Alon Rachamimov) darbas „Karo belaisviai ir Pirmasis pasaulinis karas: patekimas į nelaisvę Rytų fronte“¹¹. Ši knyga puikiai atskleidžia Pirmojo pasaulinio karo belaisvių gyvenimo sąlygas. Knyga taip pat vertinga dėl detalaus tarptautinės teisės normų, susijusių su karo belaisviais, pristatymo. Didesnio susidomėjimo belaisvių klausimas susilaukė ir kaimyninėje Lenkijoje. Istoriko Zbigniewo Karpuso (Zbigniew Karplus) knygoje „Rusai ir ukrainiečiai karo belaisviai ir internautieji Lenkijoje 1918–1924 m.“ analizuojama problema, su kuria susidūrė atgimusi Lenkijos valstybė¹². Autorius pažymi, kad, be vyriausybės formavimo, valstybės vienijimo darbų, teko neišvengiamai rūpintis Pirmojo pasaulinio karo belaisviais, plūstelėjusiais į Lenkiją po Vokietijoje įvykusios revoliucijos. Nors ši problema kartu su Antantės valstybių pagalba buvo sureguliuota, kūrimas naujų institucijų, turėjusių koordinuoti įvairius su karo belaisviais susijusius klausimus (jų internavimą Lenkijoje, lenkų belaisvių ir pabėgėlių grąžinimą), buvo būtinas.

Tikimės, kad šis darbas bent iš dalies užpildys Lietuvos istorijos tyrinėjimuose esančią spragą apie Pirmojo pasaulinio karo ir Nepriklausomybės kovų karo belaisvius.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti, kokią karo belaisvių politiką vykdė Lietuvos Respublika 1919–1923 m. Tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai: išnagrinėti Pirmojo pasaulinio karo belaisvių grąžinimo darbus kuravusių institucijų kūrimą ir jų veiklą; išryškinti Lietuvoje veikusios Belaisvių stovyklos veiklos reglamentavimą, darbo organizavimo principus; išanalizuoti Lietuvos santykius su Lenkija, Antantės valstybėmis, Sovietų Rusija, Vokietija ir Latvija, lietusius karo belaisvių grąžinimo, keitimosi darbus; palyginti valstybės požiūrį į Pirmojo pasaulinio karo belaisvius lietuvius ir Nepriklausomybės kovų karo belaisvius. Rašant darbą taikytas šaltinių kritikos ir aprašomasis-analitinis metodas.

Lietuvos Respublika taip pat bendradarbiavo su kitomis šalimis perveždama jų karo belaisvius per savo teritoriją. Pasirašytos sutartys dėl belaisvių siuntimo iš Vokietijos ir Austrijos į Sovietų Rusiją ir iš pastarosios – į Vokietiją ir Austriją. Knygoje sutelktas dėmesys į tuos Lietuvos Respublikos karo belaisvių politikos aspektus, kurie tiesiogiai lietė Lietuvos piliečius arba į Lietuvos nelaisvę paimtus kitų šalių piliečius. Lietuvos Respublikos kaip tranzitinės karo belaisvių pervežimu besirūpinusios valstybės veikla galėtų būti atskiro darbo objektas.

Didžiąją dalį tyrimui svarbių duomenų sudaro Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomos bylos. Pirmojo pasaulinio karo belaisvių grąžinimo darbą atskleidžia Užsienio reikalų ministerijos (URM) 383 fondas. Panaudoti URM

¹¹ Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: captivity on the Eastern Front*, Oxford, 2002.

¹² Zbigniew Karplus, *Russian and Ukrainian Prisoners of War and Internees kept in Poland in 1918–1924*, Torun, 2001.

Politikos departamento veiklos dokumentai: Lietuvos tarptautinės sutartys, Lietuvos atstovybių, Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus taikos konferencijos veiklos dokumentai. Tyrimui svarbios buvo Lietuvos atstovybės Berlyne bylos, tarp kurių aktualiausia – atašė belaisvių reikalams susirašinėjimas su kitais darbuotojais. Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje posėdžių protokolai leido susipažinti su Pareivių komisijos darbu. Panaudoti kitų Lietuvos pasiuntinybių veiklos dokumentai. Ryšius su atašė belaisvių reikalams Vokietijoje palaikė Centrinis komitetas nukentėjusiems nuo karo šelpti „Lituania“, veikęs Šveicarijoje. Jam skirtas visas 1727 fondas. Lietuvoje belaisvių grąžinimu rūpinosi Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius, kurio veiklos dokumentai (instrukcijos, aplinkraščiai, susirašinėjimas su ministerijomis) saugomi Vidaus reikalų ministerijos (VRM) Darbo ir socialinės apsaugos departamento 928 fonde.

Nepriklausomybės kovų karo belaisvių problemai analizuoti reikėjo susipažinti su Lietuvos Respublikos ministrų kabineto posėdžių protokolus apimančiu 923 fondu. Kita plati nepublikuotų šaltinių grupė – Krašto apsaugos ministerijos (KAM) veiklos dokumentai. Atskiras fondas skirtas Belaisvių stovyklų valdybai (299 fondas), kuriame saugomi Stovyklų valdybos viršininko įsakymai. Jie padėjo atskleisti naujų belaisvių stovyklų steigimo ir likvidavimo datas, priimamų ir išleidžiamų belaisvių skaičių. Informaciją apie jos veiklą papildė KAM Kariuomenės tiekimo valdybos 10 fondas, kuriame saugomi susirašinėjimo tarp KAM, URM, VRM dokumentai. 929 fonde laikomi Kariuomenės štabo dokumentai leido susipažinti su Žvalgybos skyriaus darbu, susijusiu su karo belaisviais. Šiame fonde taip pat sukomplektuoti laišakai, įsakymai, informacinio pobūdžio raštai, skirti kariuomenės dalims, kitoms ministerijoms. KAM 384 fonde esančiose bylose saugomi iš lenkų nelaisvės grįžusių lietuvių karių parodymai. Žinias apie karo belaisvius Lietuvoje papildė Kariuomenės tiekimo valdybos 1 fondas. Rašant knygą pasitarnavo Lietuvos Raudonojo Kryžiaus (LRK) draugijos, bendradarbiavusios su Tarptautinėmis Raudonojo Kryžiaus, Lietuvos institucijomis ir net užsienio valstybėmis su karo belaisviais susijusiais klausimais, veiklos dokumentai, sukaupti 1734 fonde.

Rengiant knygą taip pat pasinaudota Lietuvos valstybės tarybos protokoliais¹³, krašto apsaugos ministro įsakymais kariuomenei¹⁴, Prano Dailidės sudarytu Lietuvos sutarčių su kitomis valstybėmis rinkiniu¹⁵, Baudžiamuoju statutu¹⁶,

¹³ *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*, sudarė A. Eidintas, R. Lopata, Vilnius, 1991.

¹⁴ Įsakymai kariuomenei iki 1920 10 15 leisti Lietuvos kariuomenei įsakymo pavadinimu; tą dieną Lietuvos kariuomenei įsakymu Nr. 452 jų pavadinimas pakeičiamas.

¹⁵ *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919–1929*, t. 1, sud. Pranas Dailidė, Kaunas, 1930.

¹⁶ *Baudžiamasis statutas su papildymais*, sud. Jonas Jablonskis, Kaunas, 1930.

Karo teismo įstatais¹⁷, Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais¹⁸.

Nagrinėjamo laikotarpio amžininkus, rašiusius apie karo belaisvius, galima suskirstyti į dvi grupes. Vienai priklausytų tie, kurių veikla buvo tiesiogiai susijusi su belaisviais¹⁹, kitai – patys karo belaisviai, publikavę savo atsiminimus. Kita, mažiau svarbi šaltinių grupė – oficiali aptariamo laikotarpio spauda. Laikraštis „Lietuva“ skaitytojams pateikdavo informaciją apie Lietuvos ir kitų šalių karo belaisvius. Oficioze spausdintos trumpos žinutės ir straipsniai apie karo belaisvius leido geriau susipažinti su įvykiais, susijusiais su šios grupės asmenų gyvenimo sąlygomis, išlaisvinimo aplinkybėmis, atspindėjo oficialų, dažniausiai emocijomis apipintą valstybės požiūrį į karo belaisvių problemą.

Darbą iliustracine medžiaga papildė Vytauto Didžiojo karo muziejaus ekspoziciniai – karo belaisvius įamžinusios nuotraukos.

¹⁷ *Karo teismo įstatai*, Kaunas, 1919.

¹⁸ *Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai*, Kaunas, 1919.

¹⁹ Jurgis Kubilius, Savojoj kariuomenėj, *Karo archyvas*, t. 10, 1938, p. 157–182; V. Burkevičius, 1918–1920 metai, *Karo archyvas*, t. 9, 1938, p. 336–348.

1. KARO BELAISVIAI – ISTORINIS SOCIALINĖS GRUPĖS PJŪVIS: NUO VERGO IKI SAMDOMO DARBININKO

1.1. Karo belaisvių statuso kaita

„Karybos žodyne“ pateikiamas toks karo belaisvio apibrėžimas – „ginkluotųjų pajėgų karys, savanoris, pasipriešinimo judėjimo dalyvis, partizanas, sukilėlis, patekęs į nelaisvę“²⁰. Karo belaisviai, nesvarbu apie kokį istorinį laikotarpį bekalbėtume, buvo pažeidžiama, neretai marginalizuota socialinė grupė. Vis tik jos statusas galėjo priklausyti nuo daugelio veiksnių: tradicijų, papročių, laikotarpio atnešamų naujovių, geopolitinės regiono specifikos. Šiame skyrelyje tik bendrais bruožais išryškinsime Europoje pastebimus pagrindinius karo belaisvių padėties etapus, jokiū būdu nepretenduodami į išsamią, atskiros studijos reikalaujančią analizę.

Ankstyvaisiais laikais kariaujančios pusės nepripažino karo belaisvių. Nugalėtas priešas būdavo arba nužudomas, arba tapdavo nugalėtojo vergu. Paimtasis į nelaisvę, nepriklausomai nuo to, ar tarp priešų tebetvyrojo karinis būvis, buvo visiškoje nugalėtojo valioje, o jeigu belaisvis mūšiuose išgyvendavo, jo gyvybė priklausė nuo to, ar jis bus naudingas pagrobėjui ir ar pastarasis norės jį maitinti. Belaisvis, jeigu jam būdavo suteikiama malonė gyventi, tarsi tapdavo kilnojamu daiktu. Religiniuose karuose nužudyti netikinčiuosius buvo laikoma dorybe. Romos imperijoje belaisviais tapę asmenys tam tikromis sąlygomis turėjo galimybę atgauti laisvę²¹.

Keičiantis kariavimo formoms, keitėsi ir elgesys su į nelaisvę paimtais nugalėtosios kariuomenės kariais. Viduramžiais prieš kareivių vertimas vergais nyko. Iki XVI a. Europoje pamažu susiformavo tam tikra elgesio su karo belaisviais praktika. Jie buvo išlaisvinami pagal susitarimą ar paleidžiami už išpirką, neretai tapdavo valstybių užsienio politikos problemų sprendimo priemonėmis²². Išpirka už karo belaisvius buvo labai populiarė ir gyvavo keletą amžių. Elgesį su karo belaisviais keitė ir samdomos kariuomenės plitimas. Tai sąlygojo šiek tiek tolerantiškesnę požiūrį į karo belaisvius.

XVI–XVII a. Europos politikai ir filosofai pradėjo samprotauti apie paimtų į nelaisvę asmenų padėties gerinimą. Vienu žymesnių šio laikotarpio tokios minties reiškėju laikomas Hugas Grocijus (Hugo Grotius), kuris savo veikale „Karo ir taikos teisė“ rašė, kad nugalėtojai turi teisę pavergti savo priešus, tačiau kartu siūlė belaisviais keistis ar juos išpirkti. Šitaip bandyta apsaugoti žmogaus

²⁰ Antanas Smetona, *Karybos žodynas*, Vilnius, 1995, p. 113.

²¹ Prisoner of war, *The New Encyclopedia of Britannica*, volume 9, Chicago, 1998, p. 711.

²² Marius Sirutavičius, *Karo belaisviai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmojoje pusėje*, Vilnius, 2002, p. 75.

teises į gyvybę ir turtą net karo sąlygomis²³. 1648 m. įvykusi Vestfalijos taika, po kurios karo belaisviai buvo išlaisvinti be išpirkų, ženklino karybos tradicijos permainas – simbolizavo karo belaisvių „išverginimą“²⁴.

Švietimo epochoje gimusios idėjos sąlygojo naujo požiūrio į karo belaisvius atsiradimą. Buvo iškelta moralė tautų ir tarptautinėje teisėje. Politinės filosofijos atstovas Šarlis Luizas Monteskjė (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu) savo veikale „Apie įstatymų dvasią“ rašė, kad vienintelė galia, kurią laimėjusysis gali primesti karo belaisviams – apsaugoti jį nuo žalos darymo²⁵. Prancūzų filosofas mąstė, kad karo belaisviai negali būti laikomi turtais, daiktais, nuosavybe, kuria laisvai, pagal savo valią, gali disponuoti nugalėtojas. Karo belaisvis turėjo būti pašalinamas iš mūšio lauko. Šią temą toliau vystė kiti Švietimo epochos mąstytojai – Žanas Žakas Ruso (Jean-Jacques Rousseau) ir Emerichas Vatelis (Emerich de Vattel). Jie gilinosi į karantino, kuriame turėjo būti laikomi karo belaisviai, teoriją. Tai ženklino dar vieno etapo karo belaisvių istorijoje pradžią.

A. Rachamimovas Vakarų pasaulio karybos istorijoje išskiria penkias pagrindines elgesio su karo belaisviais praktikas²⁶. Pirmoji – karo belaisvio žudymas, įskaitant ne tik egzekuciją suimant, bet ir tolesnį kankinimą badu, blogomis gyvenimo sąlygomis, galinčiomis nulemti belaisvio mirtį. Antroji – karo belaisvių, kaip darbo jėgos, išnaudojimas, kuris galėjo būti tiek pavertimas vergu, tiek ir nemokamas ar geriausiu atveju – mokamas darbas. Trečioji praktika – karo belaisvių internavimas uždaroje ir saugomose teritorijose. Vietos, kur buvo internuojami belaisviai, galėjo būti labai įvairios – nuo laikymo netinkamuose plaukiojimui laivuose ir kalėjimo kamerose iki specialiųjų stovyklų. Ketvirtoji A. Rachamimovo išskirta praktika – karo belaisvių išlaisvinimas tam tikromis aplinkybėmis remiantis jų garbės žodžiu. Karo belaisvis pasižadėdavo jį suėmusiai pusei, kad nepabėgs, ir jam buvo suteikiama daugiau laisvės. Autorius pažymi, kad tai buvo gana paplitę Napoleono karų metu ir lėmė sąlyginai dideles jų laisves. Kai kuriais atvejais karo belaisviai buvo išleidžiami namo, jei pasižadėdavo, kad iš naujo nestos į kariuomenę. Paskutinis punktas, susijęs su visišku karo belaisvių išlaisvinimu. Karo belaisviai galėdavo būti išlaisvinami pasibaigus karo veiksmams ir pusėms susitarus jais pasikeisti. Vėlyvaisiais viduramžiais, pažymi A. Rachamimovas, buvo populiarios išpirkos už karo belaisvius.

XIX a. viduryje Vakarų pasaulyje formavosi kitokio požiūrio į karo belaisvius ir tam tikro elgesio su jais samprata. Naujų, sąlyginai didelę griaunamąją galią

²³ Prisoner of war, *The New Encyclopedia of Britannica*, volume 9, Chicago, 1998, p. 711.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Š. Monteskjė, *Apie įstatymų dvasią*, Vilnius, 2004, p. 259–266.

²⁶ A. Rachamimov, *POWs and the Great War: captivity on the Eastern Front*, Oxford, 2002, p. 69.

turinčių ginklų atsiradimas ir progreso, kaip pagrindinės XIX a. paradigmos, eskalavimas iškėlė į viešumą karo belaisvių problemos aktualumą. Jungtinių Amerikos Valstijų pilietinis karas, 1870–1871 m. Prancūzijos–Prūsijos karo pasekmės leido suvokti, kad elgesyje su karo belaisviais likę labai daug antihumaniškų apraiškų, manyta, kad šios spragos turi būti naikinamos. XIX a. II pusėje tai stengtasi daryti. Tikėta, kad karyboje, kaip ir kitose žmonijos veiklos srityse, įmanomas progresas teisiniu aspektu, tarptautine dimensija. Viltasi, kad galima sukurti tarptautiniu mastu pripažįstamą karo teisę²⁷. Pokyčius atspindi ir reagavimas į giminingo šiai problemai opulio šalinimą. Raudonojo Kryžiaus pradininku laikomas šveicaras Henris Dunantas (Henri Dunant) 1859 m. Italijoje iš vietos gyventojų ir pakeleivių ėmęs organizuoti pagalbą sužeistiems kare. 1862 m. jis išleido knygą, kurioje aprašė jo matytų sužeistųjų būklę bei kančias ir pasiūlė sudaryti neutralią organizaciją, kuri rūpintųsi sužeistaisiais kare. Netrukus Šveicarijoje organizuotas komitetas turėjo apsvarstyti šią problemą. 1863 m. ir 1864 m. sušauktos tarptautinės konferencijos. 1864 m. Ženevoje 12 valstybių atstovai pasirašė vadinamą Ženevos konvenciją, pagal kurią kariaujančių kariuomenių sužeistieji ir ligoniai kariai, ligoninės, turtas ir personalas priskirti sužeistųjų ir ligonių karių kategorijai, kurie yra karo veiksmų neliečiami ir globojami, nesvarbu – savo ar priešo. Pasiūlyta kiekviename krašte steigti savanorišką Raudonojo Kryžiaus draugiją ir tais pačiais metais įsteigtas Tarptautinis Raudonojo Kryžiaus (TRK) komitetas su būstine Ženevoje²⁸.

1874 m. liepos 27 d. Briuselyje Rusijos caro Aleksandro II iniciatyva penkiolikos Europos valstybių atstovai susitiko aptarti deklaracijos dėl karo teisės projektą²⁹. Šio projekto 23–34 straipsniuose įtrauktas karo belaisvių klausimas³⁰. Tačiau deklaracija ratifikuota nebuvo. Pirmieji teisės aktai, apibūdinę elgesį su karo belaisviais, buvo 1899 m. ir 1907 m. Hagos konferencijų konvencijos. Konvencijoje nustatytos tarptautinės taisyklės, kurių turėjo laikytis prie jų prisijungusios šalys. Šie dokumentai atvertė dar vieną lapą karo belaisvių istorijoje. Pirmojo pasaulinio karo diktuojama realybė, pulsavusi milijonų karo belaisvių skaičiumi, parodė Hagos konvencijos silpnumą ir neatitiktį susidariusioms aplinkybėms. Ji negalėjo užtikrinti darnaus problemų sprendimo. Kliūtis bandyta pašalinti 1929 m. Ženevoje.

²⁷ Ten pat, p. 71.

²⁸ TRK, *Lietuvių enciklopedija*, t. 24, Boston, 1961, p. 537.

²⁹ Dietrich Schindler, Jiri Toman, *The Laws of Armed Conflicts*, 1988, p. 25.

³⁰ Ten pat, p. 30, 31.

1.2. 1899 m. ir 1907 m. Taikos konferencijos Hagoje

1899 m. ir 1907 m. Taikos konferencijose Hagoje parengtas aktas, kurį sudarė trylika konvencijų ir kitų deklaracijų. Viena iš konvencijų – „Sausumos karo įstatymų ir papročių“³¹. Antru jos skyriumi „Apie karo belaisvius“ buvo nustatytas elgesys su karo belaisviais. Šis skyrius sudarytas iš šešiolikos (nuo ketvirtojo iki dvidešimtojo) straipsnių, kurie apibūdina elgesio su karo belaisviais normas³². Ketvirtajame straipsnyje nurodoma, kad karo belaisviai yra ne asmenų ar juos į nelaisvę paėmusių dalinių, bet priešo vyriausybės galioje. Pažymima, kad su jais turi būti elgiamasi humaniškai. Visi jų asmeniniai daiktai, išskyrus ginklus, žirgus, karinius dokumentus, išlieka jų nuosavybe³³. Penktajame straipsnyje nurodoma, kad karo belaisviai gali būti internuoti mieste, tvirtovėje, stovykloje ar kitoje vietoje ir priverčiami neperžengti tam tikros nužymėtos ribos, bet izoliavimas galimas tik kaip būtina saugumo priemonė³⁴. Šeštajame straipsnyje numatyta, kad valstybė gali naudoti belaisvių darbą, tačiau jis negali būti per sunkus ir karinių operacijų pobūdžio. Karo belaisviai gali dirbti viešajame sektoriuje, privatiems asmenims bei sau. Darbas, dirbamas valstybei, turi būti apmokamas pagal valstybės mokamą algą panašų darbą atliekantiems nacionalinės kariuomenės kariams. Darbo privačiame sektoriuje atlygis – sutartinis. Belaisvių algos turi būti naudojamos jų gyvenimo sąlygoms gerinti, o likutis, atskaičius išlaikymo išlaidas, turi būti išmokamas paleidžiant į laisvę³⁵. Valstybė, į kurios rankas pateko belaisvis, yra įpareigojama jį išlaikyti, – rašoma septintajame straipsnyje. Nesant specialaus susitarimo tarp kariaujančių šalių, karo belaisviai turi būti aprūpinami maistu ir drabužiais taip pat, kaip ir juos į nelaisvę paėmusios vyriausybės kariniai daliniai³⁶. Aštuntajame straipsnyje karo belaisviai apibūdinami kaip juos į nelaisvę paėmusios valstybės ginkluotųjų pajėgų įstatymų, įstatų ir įsakymų subjektas³⁷. A. Rachamimovas pažymi, kad šis straipsnis paliko atviras duris baudmėms³⁸, nes numatyta, kad belaisvių neklusnumo atveju gali būti panaudotos tokio

³¹ Pirmoji taikos konferencija įvyko Rusijos caro Nikolajaus II iniciatyva 1899 m. gegužės 18 d. ir liepos 29 d. Iškeltas tikslas – surasti efektyviausią būdą užtikrinti taikai ir sumažinti ginklavimąsi. Kadangi dėl visų konvencijų susitarti nepavyko, 1907 m. birželio 15 – spalio 18 d. suorganizuota antroji taikos konferencija. Jos metu peržiūrėtos pirmojoje taikos konferencijoje patvirtintos konvencijos ir priimtos naujos. Planuota organizuoti dar vieną taikos konferenciją, tačiau dėl prasidėjusio Pirmojo pasaulinio karo tai padaryta nebuvo.

³² Ten pat, p. 76–82; *Laws of War : Laws and Customs of War on Land (Hague II)*, July 29, 1899, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague02.htm#art1>; *Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV)*, October 18, 1907, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>

³³ D. Šindleris, J. Toman, *The Laws of Armed ...*, p.76.

³⁴ Ten pat, p. 76.

³⁵ Ten pat, p. 76, 77.

³⁶ Ten pat, p. 77.

³⁷ Ten pat, p. 78.

³⁸ A. Rachamimovas, *POWs and the Great War...*, p. 72.

griežtumo priemonės, kurios jį į nelaisvę paėmusiai valstybei atrodo reikalingos. Tame pačiame straipsnyje nurodoma, kad pabėgę ir sugauti karo belaisviai, prieš jiems suspėjant grįžti į savo kariuomenę, gali būti baudžiami. Tuo tarpu tie karo belaisviai, kurie jau buvo suspėję prisijungti prie savo dalinių vėl paimami į nelaisvę, negali būti baudžiami už pabėgimą³⁹. Devintajame straipsnyje rašoma, kad kiekvienas karo belaisvis klausiamas turi pasakyti savo tikrą vardą ir laipsnį⁴⁰. Išlaisvinamas karo belaisvis įpareigojamas duoti jį suėmusiai valstybei priesaiką. Paklusimą ir priesaikos tesėjimą turėjo garantuoti priesaiką gavusios valstybės teisė sugavus buvusį karo belaisvį pažeidinėjant pasižadėjimą jį įkalinti ir net patraukti į teismą⁴¹. Keturioliktajame straipsnyje numatyta, kad kiekvienoje kariavijaujančioje valstybėje turi būti įkurta institucija – biuras, atsakingas už informacijos apie belaisvius kaupimą. Vis tik informacija, kuri turėjo būti renkama apie karo belaisvius specialiai įrengtose institucijose, neatitiko to, ką belaisvis privalėjo pats pasakyti⁴². Informacijos biuru konvencijoje vadinama įstaiga turėjo žinoti dalinį, kuriame belaisvis tarnavo, jo amžių, kilmę, rangą, paėmimo į nelaisvę laiką ir vietą, sužeidimus⁴³. Informacijos biuras taip pat turėjo būti atsakingas už belaisvių asmeninių daiktų saugojimą. Aštuonioliktajame straipsnyje numatyta, kad belaisviams turi būti užtikrinama jų tikėjimo laisvė: religijos išpažinimas, apeigų atlikimas, religinių švenčių šventimas⁴⁴. Numatytos belaisvių laidojimo taisyklės. Mažiausiai dėmesio skiriama belaisvių grąžinimo klausimui. Jį apibrėžia vienas, paskutinysis, trumpas straipsnis. Jame rašoma, kad po taikos pasirašymo kuo greičiau turi būti vykdoma karo belaisvių repatriacija⁴⁵. Vis tik jos įgyvendinimas paliktas kariavusių šalių atsakomybei, kurios pačios turėjo nustatyti grąžinimo pobūdį ir ribas. Konvencijai būdinga ir daugiau silpnų vietų, susijusių su karo belaisviais. A. Rachamimovo nuomone, ji buvo labai aptaki, neretu atveju labai trūko konkretumo. Pavyzdžiui, nenumatyti net minimalūs standartai dėl karo belaisvių apgyvendinimo, maitinimo ar aprangos. Taigi konvencijoje gana daug vietos palikta humaniško supratimo interpretacijoms.

Konvencijoje paliktos spragos atsiskleidė Pirmojo pasaulinio karo metais. Partitis ragino tobulinti šios karo srities teisę, todėl atsirado naujų teisės aktų, susijusių su karo belaisvių problematika. 1929 m. sudaryta Ženevos konvencija dėl elgesio su karo belaisviais. Lietuva prie jos prisijungė 1930 m.⁴⁶

³⁹ D. Šindleris, J. Toman, *The Laws of Armed...*, p. 78

⁴⁰ Ten pat.

⁴¹ Ten pat, p. 78

⁴² Ten pat, 78, 79.

⁴³ Ten pat, 79, 80.

⁴⁴ Ten pat, p. 81.

⁴⁵ Ten pat, p. 82.

⁴⁶ Karo belaisvis, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9, Vilnius, 2006, p. 462.

2. PIRMOJO PASAULINIO KARO BELAISVIŲ LIETUVIŲ GRAŽINIMO Į LIETUVĄ POLITIKA

Pirmojo pasaulinio karo metais į Vokietijos ir jos sąjunginių valstybių nelaisvę pateko daug carinės Rusijos armijos kareivių. Nors tikslių skaičių nėra, manoma, kad patekusių vien į vokiečių nelaisvę buvo daugiau nei 2 milijonai rusų kariuomenės karių. Tarp jų buvo lenkų, ukrainiečių, Vidurinėsios Azijos atstovų, taip pat ir lietuvių⁴⁷. Pirmieji Rusijos belaisviai vokiečių stovyklose atsirado jau 1914 m. vasaros pabaigoje, rudenį, po pralaimėjimų Rytprūsiuose. Z. Karpus savo straipsnyje, skirtame carinės Rusijos armijoje tarnavusių ir į nelaisvę patekusių karių problemai, rašo, kad vokiečiai, nesitikėdami greitos kovų Rytų fronte pradžios, nebuvo pasiruošę priimti tūkstančius karo belaisvių. Jie sunkiomis klimato ir sanitarinėmis sąlygomis turėjo patys sau statyti stovyklas. Jas pastačius, gyvenimas nė kiek nepagerėjo: „daug žmonių grūdosi mažame plote, o tai lėmė užkrečiamų ligų epidemijų protrūkius“⁴⁸, daug jų mirė. Belaisvių mirtingumas sumažėjo, o gyvenimo sąlygos pagerėjo tik pradėjus juos siųsti dirbti į gamyklas ir į žemės ūkį.

Didžiausias karo belaisvių lietuvių, norinčių grįžti į Lietuvą, skaičius buvo Vokietijoje. 1918 m. kovo 3 d. tarp Vokietijos ir Rusijos buvo pasirašyta Bresto taika, kurios aštuntasis punktą skelbė – abiejų pusių karo belaisviai bus paleisti namo. Numatyta, kad pavieniai belaisvių gražinimo klausimai bus aptarti atskirose sutartyse⁴⁹. Nors taikos sutartis buvo sulaužyta 1918 m. lapkričio 11 d., Vokietijai pasirašant paliaubų sutartį su Santarvės valstybėmis, pastarosios pareikalavo Bresto sutartį panaikinti. Kun. Juozo Koncevičiaus (Končiaus) nuomone⁵⁰, nemaža belaisvių dalis spėjo grįžti namo dar iki 1919 m., kai šį procesą Antantės valstybės sąmoningai pradėjo stabdyti. Kaip žinia, jos protegavo imperinės Rusijos tradiciją ir nepripažino bolševikų valdžios, todėl nenorėdamos, kad karo belaisviai rusai papildytų raudonarmiečių gretas, jų gražinimą laikinai sustabdė⁵¹. Z. Karpus savo knygoje „Rusai ir ukrainiečiai karo belaisviai ir internautieji Lenkijoje 1918–1924“ rašo, kad karo belaisviai rusai iš karto po Vokietijos kapituliacijos, nelaukdami organizuoto jų gražinimo, savarankiškai per Lenkijos teritoriją pradėjo keliauti namo⁵². Nuo 1919 m. vasario carinės Rusijos armijos belaisvius į

⁴⁷ Z. Karpus, *Rusijos kariuomenės kariai lietuviai vokiečių belaisvių stovyklose Pamaryje (Tucholėje ir Czerske) 1914–1918*, Karo archyvas, t. 16, p. 48.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ V. Mickevičius–Kapsukas, *Lietuvos Bresto Taikos tarybos*, Voronežas, 1918, p. 45.

⁵⁰ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo belaisvių gražinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 3.

⁵¹ Z. Karpus, *Russian and Ukrainian ...*, p. 25.

⁵² Ten pat, p. 17.

savo globą perėmė Antantės misija⁵³. Draudimas atšauktas rugpjūčio pradžioje⁵⁴. Esant tokioms sąlygoms, Lietuvos valdžiai teko rūpintis lietuvių, tarnavusių šioje kariuomenėje, grąžinimu.

2.1. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo komisijos prie Valstybės tarybos veikla

1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos taryba priėmė aktą, kuriuo skelbė nuo kitų šalių nepriklausomos, bet su Vokietija susietos Lietuvos valstybės atkūrimą. Sausio 26 d., protestuodami prieš šio akto įgyvendinimą, iš Tarybos pasitraukė keturi jos nariai. Tokių įtemptų įvykių fone, kai dėl vidinio susiskaldymo iškilo grėsmė Tarybos egzistavimui, 1918 m. sausio 29 d. Lietuvos tarybos posėdyje buvo svarstytas klausimas, kokius „palengvinimus“ reikia padaryti prieš paskelbiant Lietuvos nepriklausomybę. Nuspręsta, kad vienas iš jų – leidimas visiems Lietuvos piliečiams belaisviams, tarnavusiems rusų kariuomenėje, grįžti namo⁵⁵. 1915 m. pabaigoje vokiečių okupacinės valdžios lietuvių kalba leistame laikraštyje „Dabartis“ buvo pradėti spausdinti lietuvių belaisvių, esančių Vokietijos stovyklose, sąrašai⁵⁶. Ilgiau nei dvejus su puse metų beveik kiekviename numeryje buvo galima susipažinti su vis nauju lietuvių belaisvių sąrašu. Paskutinis išspausdintas 1918 m. rugpjūčio 4 d. Lietuvių belaisvių skaičius buvo stulbinamas – 19709⁵⁷. Paskelbus nepriklausomybę, valstybę reikėjo pradėti kurti. Taryba turėjo perimti krašto valdymą, stengtis užtikrinti jo saugumą, rūpintis tarptautiniu pripažinimu. Šių svarbių uždavinių kontekste Lietuvos taryba ėmėsi tremtinių ir belaisvių grąžinimo darbo. Prie jos buvo įkurta Tremtinių ir belaisvių grąžinimo komisija, turėjusi rūpintis Lietuvos piliečių, tarnavusių rusų kariuomenėje ir Pirmojo pasaulinio karo metais patekusių į vokiečių nelaisvę, grąžinimu. Ji taip pat rūpinosi tremtinių iš Rusijos bei civilių, išvežtų į Vokietiją darbams, grąžinimu. Komisijos pirmininku buvo Aleksandras Stulginskis. Nuo gegužės 15 d. Jurgis Kubilius pradėjo eiti prie komisijos veikusio Belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo pareigas⁵⁸. 1918 m. balandžio 22 d. vokiečių valdžia pranešė Tarybai ir laikraščiuose paskelbė, kad sutinka grąžinti iš Lietuvos kilusius karo belaisvius ir civilius. Toks pranešimas sukėlė didelį susidomėjimą tarp belaisvių ir jų šeimų. Tikėdami, kad laisvinimo darbas priklauso nuo Tarybos,

⁵³ Dėl lietuvių karo belaisvių Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 04 11, Nr. 76, p. 4.

⁵⁴ Santarvė nusprendė grąžinti rusams karo belaisvius iš vokiečių, *Lietuva*, 1919 08 08, Nr. 172, p. 3.

⁵⁵ 1918 01 29 Lietuvos valstybės tarybos protokolas Nr. 51, *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*, sudarė A. Eidintas, R. Lopata, Vilnius, 1991, p. 200.

⁵⁶ Belaisviai lietuviai Vokietijoje, *Dabartis*, 1915 12 22, Nr. 33, p. 3.

⁵⁷ Lietuviai belaisviai Vokietijoje, *Dabartis*, 1918 08 04, Nr. 2, p. 4.

⁵⁸ J. Kubilius, Savojoj kariuomenėj, *Karo archyvas*, t. 10, 1938, p. 160.

jie masiškai pradėjo siųsti komisijai laiškus. Deja, teko susidurti su vokiečių valdžios neveiksnumu: „*norėdami kuo greičiausiai išvaduoti žmones iš nelaisvės, mes uoliai rengėme raštus okupacinei valdžiai, manydami, kad ji laikys savo žodį ir visus, kuriuos mes prašėme paleisti, tuojau paleis. [...] Okupacinei valdžiai raštus mes siuntėme ištisais ryšuliais, o belaisviai vis negrįžo*“⁵⁹, – rašė Belaisvių grąžinimo skyriaus prie Tremtinių ir belaisvių komisijos vedėjas. Jo nuomone, vokiečių valdžia tiesiog tyčiojosi iš lietuvių pastangų organizuojant darbą, nes keliolika karo ir civilių belaisvių buvo laikoma pačiame Vilniuje, tačiau prašymas juos paleisti nebuvo įgyvendintas iki revoliucijos Vokietijoje.

Besikuriančioms Lietuvos institucijoms teko laviruoti tarp vokiečių valdžios ir nekantrių interesantų. Nepasitenkinimas ir nuoskaudos buvo įamžinti karo belaisvių atsiminimuose. Vienas tokių atsiminimų autorių – Petras Ruseckas. Jis Lietuvos institucijas kaltino netarpininkavimu bei darbų vilkinimu⁶⁰. Ne taip griežtai, greičiau su širdgėla, Lietuvos valdžios abejingumą grąžinant karo belaisvius aprašė Petras Mažylis⁶¹. Į austrų nelaisvę jis pateko 1914 m. pabaigoje; nuo tada teko aplankyti ne vieną stovyklą. Liūdniausia buvo, rašo P. Mažylis, tuomet, kai karui pasibaigus, esant suirutei, lietuviai nesirūpino savo tautiečių grąžinimu. Tai intensyviai darė lenkai, kas paskatino ne vieną lietuvių pasiduoti jų globai. Atsiminimuose apie lietuvių abejingumą saviems karo belaisviams, P. Mažylis retoriškai klausė: „*ar čia bloga valia, ar iš dalies nemokėjimas bei trūkumas žmonių, kurie savo laiku būtų sugebėję [dirbti – M. T.], kaip kad lenkai savuosius iš svetur (net Vengrijoje) rinko. Ar gal mūsų neturtas tam kliudė?*“⁶²

1918 m. lapkričio 26 d. Lietuvos valstybės tarybos posėdyje buvo pristatomi likviduojamų komisijų darbo rezultatai. Belaisvių ir tremtinių grąžinimo komisijos veiklos ataskaitą perskaitė A. Stulginskis⁶³. Nors J. Kubiliaus atsiminimai apie Belaisvių grąžinimo skyriaus veiklą gana fragmentiški, tačiau ataskaitos tekstas su jais vietomis persidengia ir vienas kitą papildo. A. Stulginskis ataskaitoje pažymi, kad komisijai labiau sekėsi grąžinti tremtinius iš Rusijos (1918 m. iš Rusijos grįžo 60 000 tremtinių⁶⁴); karo belaisvių grąžinimo darbas taip sklandžiai nevyko. Vokiečių valdžiai buvo įteikti 6025 prašymai dėl belaisvių grąžinimo, bet ji atsakė tik į 53⁶⁵. A. Stulginskis tokio belaisvių grąžinimo darbo nevaisingumo nekommentavo, pranešimas Tarybos narių pastabų ar diskusijų

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ P. Ruseckas, Vokiečių nelaisvėje, *Mūsų žinynas*, t. 19, 1930, p. 68.

⁶¹ P. Mažylis, Nelaisvės keliais (1914–1919 m. atsiminimai), *Mūsų žinynas*, 1930, t. 20, p. 451–464; ten pat, 1931, t. 21, p. 73–85; ten pat, t. 21, p. 154–167.

⁶² P. Mažylis, Nelaisvės keliais (1914–1919 m. atsiminimai), *Mūsų žinynas*, 1931, t. 21, p. 160.

⁶³ 1918 11 26 Lietuvos valstybės tarybos protokolas Nr. 113, *Lietuvos valstybės tarybos ...*, p. 396.

⁶⁴ Žinios apie grįžusius iš svetimų valstybių Lietuvos karo metu tremtinius Lietuvos piliečius laikotarpy 1918–1919–1920 metais, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 8, l. 2.

⁶⁵ 1918 11 26 Lietuvos valstybės tarybos protokolas Nr. 113, *Lietuvos valstybės tarybos ...*, p. 399.

nesukėlė. J. Kubiliaus atsiminimai leidžia suprasti, kodėl taip sunkiai sekėsi grąžinti belaisvius. Nors vokiečių valdžią jis kaltino sąmoningu darbų vilkinimu, nereikėtų atmesti tikimybės, kad Vokietijos politika karo pralaimėjimo kontekste buvo pakankamai išsibalansavusi, o belaisvių grąžinimas jai nebuvo prioritetas klausimas.

Jau vėliau tremtinių ir belaisvių grąžinimu besirūpinęs Antanas Kubilius šios komisijos veiklą vertino skeptiškai. Jo nuomone, ji buvo organizuota silpnai ir paramą tremtiniams teikė nesistemiškai⁶⁶.

2.2. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus darbo sritys ir teisinės bazės kūrimas

1918 m. lapkričio 2 d. Valstybės taryba priėmė Laikinąją Konstituciją, buvo pradėta formuoti pirmoji vyriausybė, kurtis ministerijos. 1918 m. lapkričio pabaigoje Tremtinių ir belaisvių grąžinimo komisija savo darbus perdavė VRM. 1918 m. gruodžio 1 d. įkurtas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius. Nepaėjęs mėnesiui Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius priskirtas Viešųjų darbų ir maitinimo ministerijai. Ilgainiui valstybėje vykstant administracinėms reformoms jis priklausė Darbo ir socialinės apsaugos ministerijai (DSAM), vėliau – VRM. Nors veiklos baras nekito, atskaitomybė ir pavadinimas keitėsi: Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius, Tremtinių ir belaisvių grąžinimo dalis, Tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspekcija – tai vis tos pačios institucijos pavadinimai nuo jos įkūrimo iki likvidavimo.

1919 m. pradžioje Lietuvos valstybės institucijoms persikėlus iš Vilniaus į Kauną, Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius liko veikti tos pačios, tik vėliau pavadinimą pakeitusios, DSAM sudėtyje⁶⁷. Kaip nurodoma 1919 m. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus ataskaitoje, kryptingesnis darbas prasidėjo tarp Lietuvos ir Rusijos nužymėjus demarkacijos liniją. Tikėtasi, kad pavasarį iš Rusijos ir Vokietijos atvyks daugiau tremtinių bei belaisvių. Tai skyrių orientavo į veiklos plėtimą: poilsio ir maitinimo punktų steigimą tose vietose, per kurias turėjo grįžti daugiausia aptariamoms grupėms žmonių. Atsižvelgiant į tremtinių ir belaisvių srautus, vasario mėnesį suorganizuoti:

- „1. *Pereinamasis punktas Kybartuose,*
2. *Nakvynės namai Vilkaviškyje,*
3. *Pereinamasis maitinimo punktas Kaune Nr. 1 prie stoties,*
4. *Poilsio maitinimo punktas Kaune Nr. 2 Karmelituose,*
5. *Poilsio maitinimo punktas ir ambulatorija Kaišiadoryse,*

⁶⁶ Vyriausio tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 45.

⁶⁷ Ten pat.

6. *Poilsio maitinimo punktas ir ambulatorija Alytuje,*
7. *Poilsio maitinimo punktas ir ambulatorija Gardine,*
8. *Maitinimo punktas Panemuny,*
9. *Nakvynės namai Marijampolėje,*
10. *Maitinimo punktas Vievyje*⁶⁸,
11. *Poilsio maitinimo punktas Paežeriuose,*
12. *Poilsio maitinimo punktas Šiauliuose ir Radviliškyje.*⁶⁹

Virbalyje ir Goloboje, Rovno (Ukrainoje) dirbo DSAM paskirti įgaliotiniai, atsakingi už informacijos teikimą ir grįžtančiųjų šelpimą⁷⁰.

Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius susidūrė su aibe problemų. 1919 m. vasario 22 d. pareiškime Ministrų kabinetui tremtinių ir belaisvių grąžinimo reikalais buvo skelbiama, kad daug Lietuvos piliečių, karo metu ištremtų ar patekusių į nelaisvę, vis dar yra Rusijoje ir Vokietijoje. Aktualizuojant skyriaus darbą pabrėžiama, kad šie žmonės nekantriai laukia, kada grįš į Lietuvą. Apgailestaujama, kad darbą labiausiai apsunkina nesiliaujančios kovos⁷¹. Ne lengviau sekėsi rūpintis jų pervežimu ir valstybės viduje: „*tačiau sunkiausiai yra iš minėtųjų punktų tremtinius ir belaisvius gabenti gimtinėn, toliau, kame nėra geležinkelių, ar jie užimti priešų. Čionai privalo gabenimo ir susėlimo darbo imtis ant savęs vietos Savivaldybės organai, kuriems ir patiekiamo tokį pasiūlymą*“⁷². Kita darbus vilkiniusi aplinkybė buvo darbuotojų stoka; savivaldos organų, kurie dar tik kūrėsi, silpnumas sąlygojo kitus sunkumus, smukdė darbo kokybę. Trūko elementarių susisiekiimo priemonių – vežimų, buvo sunku nupirkti maisto⁷³. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius turėjo rūpintis ne tik materialiu grįžtančiųjų aprūpinimu, jų transportavimu, bet taip pat asmenims išdavinėjo leidimus gyventi Lietuvoje. Susidurta su kito pobūdžio problemomis: „*pilietybės kontrolė buvo labai silpna, kadangi visi valdžios organai tuomet dar buvo labai silpnai suorganizuoti ir kiekvienoj komisijoje tiek KAM, tiek VRM atstovai atsakydavo, kad mes neturime žmonių svarbesniems reikalams kaip tremtinių grąžinimas*“⁷⁴, – atsimena A. Kubilius. Atvažiuojančiųjų pilietybės tikrinimo darbas buvo stabdomas ir kitu būdu. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus inspektoriaus pareiškime vidaus reikalų ministrui rašoma, kad „*Socialinės apsaugos departamentui, kuriam tuo metu*

⁶⁸ 1919 m. DSAM Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus veiklos ataskaita, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 2.

⁶⁹ Pastarieji du įsteigti rusų kariuomenei pasitraukus iš Radviliškio. Ten pat.

⁷⁰ Ten pat, 1919 02 22 Viešųjų darbų ir maitinimo ministerijos valdytojo raštas Ministrui Pirmininkui. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 26, l. 86.

⁷¹ Ten pat.

⁷² Ten pat.

⁷³ 1919 m. DSAM Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus veiklos ataskaita, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 2.

⁷⁴ Vyriausio tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 45.

priklausė Tremtinių gražinimo skyrius, nepatogu buvo organizuoti policiją⁷⁵ ar areštuoti įtariamus, arba ne Lietuvos piliečius⁷⁶. Tokia institucijos pozicija sudėtingu Lietuvai laikotarpiu kelia klausimą: ar toks pasiaiškinimas buvo moralumo ir nuoširdaus rūpesčio dėl pavargusių bei reikalingų globos išraiška, ar šydas, turėjęs uždengti veiklos spragas. Besikuriančiai Lietuvos valstybei toks pareigūnų darbo stilius galėjo sukelti rūpesčių ir grėsmių.

1919 m. vasario 22 d. Viešųjų darbų ir maitinimo ministerijos valdytojas Juozas Paknys Ministrui Pirmininkui išsiuntė apskričių, valsčių ir miestų taryboms tremtinių ir belaisvių gražinimo reikalais įstatymo projektą, kurį prašė pateikti Ministrų kabinetui, patvirtinti ir paskelbti⁷⁷. Šitaip tikėtasi pasidalyti darbais ir dalį atsakomybės perleisti besikuriantiems savivaldos organams, turėjusiems pradėti rūpintis tremtinių ir belaisvių transportavimu ir šelpimu. Belaisvių gražinimo klausimu kreiptasi į Lietuvos pasiuntinybę Vokietijoje. Ji buvo raginama nuosekliau rūpintis šiuo darbu⁷⁸. Balandžio mėnesio antroje pusėje, gavus leidimą iš Santarvės komisijos gražinti lietuvius į tėvynę, DSAM kreipėsi į valdžios atstovus ir vietinės savivaldos organus, prašydama bendradarbiauti ir padėti organizuoti maitinimo punktus grįžtantiems belaisviams⁷⁹. Iki birželio 10 d. per Kauną grįžo 1320 belaisvių, per Tauragę – 700, o iki liepos – 5000 belaisvių Lietuvos piliečių⁸⁰. Belaisvių repatriacijai išibėgėjant, 1919 m. gegužės 4 d., praėjus daugiau nei dviem mėnesiams nuo projekto pateikimo, pasirašytas įsakymas Tremtinių ir belaisvių gražinimo reikalais⁸¹. Ministrų kabineto pasirašytame įsakyme buvo skelbiama, kad kiekvienas grįžtantis į tėvynę tremtinys ar belaisvis, norintis gauti iš Lietuvos įstaigų pagalbą, vos įžengęs į Lietuvos teritoriją privalo užsiregistruoti artimiausiam Darbo ir socialinės apsaugos departamentu punkte ir gauti ten tam tikrus liudijimus. Apskričių, valsčių, miestų savivaldybės privalėjo kiekvienam tremtiniui ir belaisviui, gavusiam minėtus liudijimus, padėti grįžti į savo gyvenamąją vietą. Jie turėjo nemokamai gauti nakvynę, galimybę pigiau nusipirkti maisto produktų ir būti pavežti 20–25 varstus⁸² iki kito valsčiaus arba ten, kur keliauja⁸³. Pasirašytas įsakymas, lyginant jį su Ministrų kabinetui svarstyti

⁷⁵ Šaltinyje minimas policijos pavadinimas, nors milicija oficialiai policija pavadinta 1924 m., atlikus VRM reformą.

⁷⁶ Ten pat.

⁷⁷ 1919 02 22 Viešųjų darbų ir maitinimo ministerijos valdytojo raštas Ministrui Pirmininkui. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 26, l. 85.

⁷⁸ 1919 m. DSAM Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus veiklos ataskaita, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 2.

⁷⁹ Tremtinių ir belaisvių gražinimo reikalai, Lietuva, 1919 04 28, Nr. 89, p. 1.

⁸⁰ 1919 m. DSAM Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus veiklos ataskaita, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 4.

⁸¹ 1919 05 04 Ministrų kabineto posėdis. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 90 a. p.

⁸² 1 varstas – 1,067 km.

⁸³ 1919 05 07 Įsakymas tremtinių ir belaisvių gražinimo reikalais. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 68, l. 57; LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 1, 7.

pateiktu projektu, daug pakeistas nebuvo⁸⁴. Jis sutvarkytas stilistiškai, taip pat atmetas siūlymas dėl valsčių tarybų bei apskričių tarybų statistinės atskaitomybės Viešųjų darbų ir maitinimo ministerijai⁸⁵.

Nors belaisvių ir tremtinių grįžimas vyko gana intensyviai, šiuo darbu turėjusios rūpintis valstybinės institucijos dar buvo kūrimosi stadijoje. Nepakankamai aiškiai buvo reglamentuota ir skyriaus veikla. Pradėti kelti atsakymo reikalavę klausimai, formuluojamos būsimos veiklos gairės:

„1. Nusiųsti atstovus į Ukrainą, Maskvą, Petrapilį ir kitus stambesnius centrus, nes dar daug lietuvių tremtinių yra Rusijoje. Susitarti su rusais dėl tvarkingo tremtinių ir belaisvių grąžinimo.

2. Išsiaiškinti skyriaus kompetenciją: ar skyrius rūpinasi tik tremtinių ir belaisvių grąžinimu į tėvynę, ar ir tolimesniu jų šelpimu. Jei taip, tai reikia sudaryti tam tikras instrukcijas, kuriomis skyrius galėtų naudotis rūpindamasis grąžusiais tremtiniais ir belaisviais.

3. Kad geriau sektųsi grąžinti belaisvius ir tremtinius, nustatyti kelių Kybartai, Kaunas, Kaišiadorys, Vilnius ir Daugpilis, nes grąžę belaisviai turi eiti pėsti iki 100 ir daugiau varstų.

4. Išsiaiškinti grąžtančių Lietuvos ir kitų valstybių belaisvių šelpimo klausimą.

5. Nustatyti šelpimo tvarką su valstybėmis, kurių belaisviai grąžta per Lietuvos teritoriją.⁸⁶

Pirmajame ir paskutiniajame punktuose iškeltos problemos lieté valstybės užsienio politikos klausimus ir vargiai galėjo būti išspręstos savarankiškai⁸⁷. Kituose dviejuose punktuose suformuluoti uždaviniai dalinę sprendimo išraišką pasiekė liepos 24 d., kai buvo patvirtinta Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriams instrukcija grąžtančiųjų tremtinių ir belaisvių globojimo reikalui. Ją pasirašė DSAM Socialinės apsaugos dalies vedėjas Kazys Lekiacas ir Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjas A. Kubilius⁸⁸. Instrukcijoje, sudarytoje iš penkių paragrafų, nustatyta Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus kompetencija, pakartotas jau minėtas gegužės 4 d. įsakymas, suformuluotos poilsio ir maitinimo punktų darbo organizavimo, tvarkos ir atskaitomybės taisyklės, kontrolės forma. Reikėtų pastebėti, kad Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus funkcijos įvardytos labai aptakiai. Pirmasis instrukcijos paragrafas skelbė, kad DSAM yra atsakinga už

⁸⁴ Įsakymas apskričių, valsčių ir miestų taryboms. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 26, l. 86 a. p.

⁸⁵ Įsakymo patvirtinimo laikotarpiu ji vadinosi jau ne Viešųjų darbų ir maitinimo, bet Darbo ir socialinės apsaugos ministerija.

⁸⁶ 1919 m. DSAM Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus veiklos ataskaita, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 3.

⁸⁷ Vyriausio tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 46.

⁸⁸ 1919 07 24 DSAM Socialinės apsaugos departamento Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriams instrukcija grąžtančių tremtinių ir belaisvių globojimo reikalui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 13–17.

„*tremtinių ir belaisvių grąžinimo tvarkymą*“⁸⁹, kuri atlieka Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius – centrinė šio darbo įstaiga, esanti prie Socialinės apsaugos departamento. Fiksuota, kad kelių susidūrimo bei svarbesniuose centruose veikiantys poilsio ir maitinimo punktai turi teikti pagalbą grįžtantiems tremtiniams ir belaisviams. Jie suskirstyti į dvi rūšis: a) poilsio maitinimo; b) maitinimo. Reglamentuota, kad abi įstaigos rūpinasi belaisvių ir tremtinių grąžinimu, bet jų darbas turi būti organizuojamas skirtingai. Poilsio maitinimo punktui turėjo būti parinktos didesnės patalpos, kad jose galėtų tilpti ne mažiau nei 500 žmonių, būtų įrengta valgykla bei virtuvė, miegamieji kambariai (instrukcijoje vadinami nakvynės kambariais), raštinė ir sandėlis. Maitinimo punkto butas galėjo būti mažesnis, tačiau jame taip pat turėjo būti įrengta ne per maža valgykla ir kambarys, kuriame tremtiniai ir belaisviai galėtų laukti traukinio. Darbo laiką ir vidinę tvarką kiekvieno punkto administracijai leista nustatyti ir suformuluoti savarankiškai.

Antrasis instrukcijos paragrafas nustatė belaisvių ir tremtinių priėmimo į punktus tvarką. Kiekvieno punkto prižiūrėtojas buvo įpareigotas palaikyti ryšius su artimiausios geležinkelio stoties administracija ir informuoti ją apie belaisvių ir tremtinių grąžinimo tvarką. Kad pastarieji būtų organizuotai priimti ir sužinotų, kur ir kaip toliau keliauti, traukinio atvykimo metu stotyje turėjo būti vienas iš punkto darbuotojų. Instrukcijos pastaboje išreikštas pageidavimas, kad punktuose, į kuriuos belaisviai ir tremtiniai atvažiuoja tiesiai iš Rusijos arba Vokietijos, jie būtų sutinkami iškilmingai – bent jau su muzika⁹⁰. Ketvirtoje paragrafo pastraipoje reglamentuojama, kad reikia patikrinti, ar belaisviai ir tremtiniai yra Lietuvos piliečiai (Suvalkų, Kauno, Vilniaus ir Gardino gub.). Pilietybė turėjo būti nustatyta atsižvelgiant į lietuvių kalbos mokėjimą, pagal senus rusų valdžios išduotus liudijimus ir žinojimą vietų, į kurias planuojama važiuoti. 1919 m. sausio 9 d. patvirtintas Laikinis įstatymas apie Lietuvos pilietybę. Laikinojo įstatymo apie Lietuvos pilietybę pirmojo paragrafo pirmajame punkte buvo skelbiama, kad „*Lietuvos piliečiais laikomi asmenys, kurių tėvai ir seneliai gyveno Lietuvoje ir kurie patys visuomet Lietuvoje gyvena*“⁹¹. [paryškinta mano – M. T.] Vytautas Sinkevičius pažymi, kad vadovaujantis šiuo punktu, nustatant, kurie asmenys laikomi Lietuvos piliečiais, remtasi *jus sanguinis* (kraujo teisės) principu⁹². Šis punktas grįžtantiems į Lietuvą neturėjo galioti, nes akcentavo, jog asmuo turi gyventi Lietuvoje, kad gautų pilietybę. Antrasis punktas skelbė, kad pirmajame punkte nurodytų asmenų vaikai, negyvenę visuomet Lietuvoje, bet grįžę, taip pat gali būti laikomi Lietuvos piliečiais. Belaisviams ir tremtiniams aktualiausiu galėjo būti trečiasis punktas, apibūdinęs, kad Lietuvos piliečiais laikomi

⁸⁹ Ten pat, l. 13.

⁹⁰ Ten pat, l. 14.

⁹¹ Laikinis įstatymas apie Lietuvos pilietybę, *Vyriausybės žinios*, 1919, Nr. 2–3.

⁹² V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais*, Vilnius, 2002, p. 28.

asmenys, kurie iki 1914 m. ne mažiau kaip dešimt metų gyveno Lietuvoje ir turėjo arba nuosavą nekilnojamąjį turtą, arba nuolatinį darbą. Įstatymui esant gana „aptakiam“, svarbiomis tapdavo instrukcijos, specialūs nurodymai, nusakę, kas laikytinas Lietuvos piliečiu, o kas – ne. Laikinajame Lietuvos pilietybės įstatyme valstybės sienos, žinoma, neapibrėžtos. Tikintis, kad Lietuvos valstybės teritorija apims buvusias Suvalkų, Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijas⁹³, Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriams Instrukcijoje įvardijama ši sritis. Tikrinant grįžtančiųjų pilietybę, buvo įvesti kitokie kriterijai nei įstatyme. Instrukcijoje pateikiami „tikrinimo metodai“ sudarė sąlygas didesniai žmonių skaičiui būti įvardytais kaip Lietuvos piliečiais.

Kiekvienas tremtinys ir belaisvis turėjo būti užregistruotas specialiose registracijos knygose, jam išduodamas liudijimas, kurį pateikus punkte buvo galima gauti maistą bei nakvynę. Belaisviai ir tremtiniai punkte negalėjo būti laikomi ilgiau nei 5 dienas. Maitinimo punkte negalėjo užsibūti daugiau nei 2 dienas.

Maitinimo ir poilsio punktų veiklą galėjo kontroliuoti valstybės kontrolės bei centrinio skyriaus atstovai ir DSAM inspektoriai. Reglamentuota, kad nustačius neefektyvų punktų veikimą, skyrius apie tai juos informuoja⁹⁴.

A. Kubilius savo rašte vidaus reikalų ministrui prisipažįsta, kad aptartą instrukciją, turėdamas nedidelę patirtį, sudarė pats⁹⁵. Križiškai vertindamas savo darbą, nekompetencijos priežastimi laikydamas patirties trūkumą – anksčiau netekę susidurti su didesniais grįžtančiųjų srautais – A. Kubilius konstatuoja: „*ta instrukcija šiuo laiku, neturint betarpio susisiekiimo su rusais, mažai tepritaikoma tremtinių gražinimui*“⁹⁶. Vis tik detaliam susipažinimui su instrukcija, sunku suprasti, kodėl tuometinis vyriausiasis tremtinių ir belaisvių gražinimo inspektorius ją vertino kaip atgyvenusią: instrukcijoje daugiausiai dėmesio buvo skiriama administracinio darbo sutvarkymui ir norminimui poilsio maitinimo ir maitinimo punktuose, reglamentuota atvykstančiųjų tikrinimo tvarka. Žinoma, grįžtančių tremtinių ir belaisvių skaičiui didėjant, galėjo išryškėti tam tikrų instrukcijos trūkumų ar netikslumų, atsiradusių dėl naujų priimamų įstatymų, tačiau ja labiau orientuotasi į vidinius tremtinių ir belaisvių gražinimo darbo organizavimo principus. Nors jie galėjo būti veikiami užsienio politikos veiksnių, tačiau taip pat nesunkiai adaptuojami naujai situacijai. Leidžiame daryti prielaidą, kad tokiu pareiškimu vyriausiasis inspektorius tikėjosi didesnio ministerijos dėmesio sunkumams, su kuriais tekdavo susidurti. A. Kubilius ne tik šiame rašte skundėsi,

⁹³ Apie Lietuvos vyriausybės siekį valstybę sukurti Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijų ribose: A. E. Sennas, *Lietuvos valstybės...* p. 71.

⁹⁴ 1919 07 24 DSAM Socialinės apsaugos departamento Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriams instrukcija grįžtančių tremtinių ir belaisvių globojimo reikalui, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 17.

⁹⁵ Vyriausio tremtinių ir belaisvių gražinimo inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas vidaus reikalų ministrui, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 45 a. p.

⁹⁶ Ten pat.

kad į visus jo raginimus rimčiau žiūrėti į tremtinių ir belaisvių grąžinimo darbus ir siūlytus projektus buvo žiūrima gana abejingai⁹⁷. Galbūt darbo aktualizavimo ir svarbumo taktika buvo pasirinkta siekiant ir kito pragmatinio tikslo, kai 1920 m. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius susidūrė su kita problema – siekta apriboti jo kompetencijas. Į tokį vidaus reikalų ministro nutarimą skyriaus vedėjas reagavo labai kritiškai. Pareiškime jis išdėstė savo mintis, kodėl Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius negali būti pervadintas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo dalimi, pavaldžia Darbo ir socialinės apsaugos skyriui⁹⁸. Argumentai buvo gana tvirti: „*grįžimas mūsų piliečių iš svetimų valstybių dar nėra užbaigtas ir skyriui reikėtų ne tik pasirūpinti tęsti darbą taip, kaip jis buvo iki šiolei tęsiamas, bet pasirūpinti dar daug geriau sutvarkyti tą aparatą [...] taikos deryboms su rusais įvykus prisieis grąžinti daugelį likusių ten mūsų piliečių kaip tremtinių, taip ir Lietuvos armijos kareivių-belaisvių.*“⁹⁹ Dalies vedėjo pareigas A. Kubilius suprato kaip administracines, kai skyriaus vedėjo veiklos arealą jis matė kur kas platesnį. 1920 m. vasarą A. Kubiliaus prašymas Dalį pavadinti Tremtinių ir Belaisvių grąžinimo inspekcija buvo patenkintas¹⁰⁰. Neapsiribota problemų formulavimu, jos buvo sąmoningai užaštrinamos siekiant kardinalesnių sprendimų ir tikintis užpildyti darbų atlikimo spragas. Sunku pasakyti, kiek ši taktika buvo vaisinga, tačiau dar prieš Lietuvos ir Rusijos taikos sutarties pasirašymą tarp šių valstybių 1920 m. birželio 30 d. buvo pasirašyta Tremtinių grąžinimo sutartis¹⁰¹. Maskvoje pasirašyta sutartis įsigaliojo iš karto, be specialaus ratifikavimo.

1920 m. rugsėjo 15 d. VRM Piliečių apsaugos departamentas apskričių viršininkams išsiuntinėjo aplinkraščius, įvardijusius grėsmingą situaciją: tarp grįžtančių Lietuvos tremtinių, belaisvių ir kitų piliečių atsiranda ne Lietuvos piliečių ir asmenų, neturinčių jokių ryšių su Lietuva¹⁰². Departamento direktoriaus Jono Navako pasirašytame aplinkraštyje baiminamasi ir konstatuojama: „*tarpe jų [ne Lietuvos piliečių – M. T.] yra [...] pavojingų asmenų, kurie veržiasi Lietuvon su tikslu propagandos blogo noro*“¹⁰³. Nepasitenkindamas problemos konstatavimu, Piliečių apsaugos departamentas nustatė visų grįžtančių į Lietuvą tremtinių ir belaisvių patikrinimo

⁹⁷ 1921 03 08 Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo A. Kubiliaus raštas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 43.

⁹⁸ Vidaus reikalų ministrui Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo A. Kubiliaus pareiškimas, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 589, 590.

⁹⁹ Ten pat.

¹⁰⁰ 1920 m. gegužės mėn. A. Kubilius ėjo Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo pareigas (1920 05 17 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas Nr. 2572-2777), o 1920 m. liepos mėn. – jau vyriausiojo tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspektorius. 1920 07 19 VRM Savivaldybių darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas Nr. 3413 Kaišiadorių, Vievijos, Panevėžio ir Mažeikių maitinimo punktu tremtiniams šelpiti, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 43.

¹⁰¹ 1920 06 30 Tremtinių grąžinimo sutartis tarp Lietuvos ir Rusijos, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 26–31.

¹⁰² 1920 09 15 VRM Piliečių apsaugos departamento aplinkraštis Nr. 5352 apskričių viršininkams, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 82; LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 22.

¹⁰³ Ten pat.

tvarką. Pagal ją, visi tremtiniai ir belaisviai, grįžtantys į Lietuvą, privalėjo pereiti per karantiną prie geležinkelio stočių Eglaitėje¹⁰⁴ arba Naujojoje Vilnioje¹⁰⁵. Punktai pasirinkti neatsitiktinai – Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyrius maitinimo punktą Eglaitėje buvo įsteigęs jau nuo 1919 m. balandžio mėnesio, kontrolės punktas Naujojoje Vilnioje dirbo nuo tų pačių metų rugpjūčio 26 d.¹⁰⁶ Aplinkraštyje nurodoma, kad karantinuose turi būti patikrinama ne tik grįžtančiųjų sveikata, bet ir asmens dokumentai, įrodantys lietuvišką kilmę arba pilietybę. Pripažintiems Lietuvos piliečiais turėjo būti išduodami liudijimai, o jų dokumentai – paženklinami antspaudu ir atsakingo žmogaus parašu. Iš karto po atvykimo į savo gyvenamąją vietą tremtiniai ir belaisviai privalėjo kreiptis į savivaldybės įstaigas, kad gautų pasą. Buvo numatyta griežta grįžtančiųjų kontrolė: vietos milicija kas savaitę užsiregistravusiųjų sąrašus turėjo pristatyti apskrities viršininkui, pastarasis, sudaręs bendrą apskrities grįžtančiųjų tremtinių ir belaisvių sąrašą, turėdavo pateikti Piliečių apsaugos departamentui. Aplinkraščio antrajame punkte dėstoma, kad „*asmenys, kurių dokumentai nebus pripažinti užtektiniais, – gražinami atgal*“¹⁰⁷, septintasis skelbė, kad atvykusius be dokumentų, negalint įrodyti Lietuvos pilietybės, sulaikyti ir siųsti į artimiausią belaisvių stovyklą. Savivaldybių, Darbo ir socialinės apsaugos departamento direktoriaus pavaduotojo Aleksandro Šostako ir vyriausiojo tremtinių ir belaisvių gražinimo inspektoriaus A. Kubiliaus raštas vidaus reikalų ministrui išryškina, kas kėlė sunkumų įgyvendinti aplinkraščio nurodymus¹⁰⁸. Jie piktinasi, kad tremtinių gražinimo dalies valdininkai yra atsakingi už pilietybės tikrinimą, kai tiesioginė jų pareiga yra teikti socialinę bei juridinę pagalbą, bet ne tirti kilmę; apgailestaujama, kad nesant tiesioginio susisiekiimo su Rusija, apsunkinamas įtartinų asmenų gražinimas. Demarkacijos linijoje paskirtas specialius įgaliojimus turėjęs valdininkas sprendė, ką galima įleisti į Lietuvą, o ko ne.

Iki 1921 m. kovo mėn. pradžios Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriuje buvo priimami žmonių prašymai dėl artimųjų iš Rusijos gražinimo. Darbo ir socialinės apsaugos departamentas kovo 7 d. raštu Nr. 1233 kreipėsi į laikraščio „Lietuva“ redakciją prašydamas išspausdinti informaciją, kad „*nuo dienos šio paskelbimo atsikiri prašymai tremtinių gražinimui nebus priimami, taipogi prisiųsti pilietybės liudijimai nebus persiunčiami Tarybų Rusijon. Pirmon eilėn gražinami tie tremtiniai, kurių*

¹⁰⁴ Eglaitė – lietuviškas dabar Latvijos teritorijoje esančio miestelio pavadinimas. Latvių kalba – Eglainė, rusų – Jelovka.

¹⁰⁵ Šaltinyje – Naujoji Vileika.

¹⁰⁶ Sąrašas veikusių ir veikiančių tremtinių ir belaisvių gražinimo įstaigų, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 73–76; Įstaigų, besirūpinusių tremtinių ir belaisvių gražinimu, sąrašas, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 126, l. 3–6.

¹⁰⁷ 1920 09 15 VRM Piliečių apsaugos departamento aplinkraštis Nr. 5352 apskričių viršininkams, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 82; LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 22.

¹⁰⁸ 1920 11 30 Savivaldybių, Darbo ir socialinės apsaugos departamento vicedirektoriaus Šostako ir vyriausiojo tremtinių ir belaisvių gražinimo inspektoriaus A. Kubiliaus raštas Nr. 5863 vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 62, 63.

*grąžinimas nurodytas tremtinių grąžinimo skyriaus.*¹⁰⁹ Pranešime nurodoma šio sprendimo priežastis – specialūs Lietuvos įgaliotiniai Rusijoje rūpinasi visų Lietuvos piliečių sugrąžinimu iš Rusijos¹¹⁰. Palaipsniui rūpinimasis grįžtančiais iš svetimų valstybių į Lietuvą tremtiniais ir belaisviais įteisinamas ir kituose įsakymuose ar instrukcijose. Jų priėmimas greičiausiai buvo ne tik nuolatinių A. Kubiliaus pastangų reglamentuoti tremtinių ir belaisvių grąžinimo darbus rezultatas, bet situacijos analizė, detalesnis susipažinimas su darbo kokybe Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus punktuose ar atstovybėse. 1921 m. balandžio 5 d. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus viršininko rašte užsienio reikalų ministrui formuluojami neigiami tremtinių grąžinimo darbo aspektai, raginama imtis priemonių mažinti problemas¹¹¹. Jos eskaluojamos remiantis ne tik vietinių institucijų patirtimi, bet ir Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus įgaliotinio tremtinių iš Sovietų Rusijos grąžinimo reikalu P. Kuzmos ataskaita apie Lietuvos atstovybės Sovietų Rusijoje darbą, o tiksliau – neveiklumą¹¹². Akcentuojama, kad už tremtinius atsakingi Lietuvos pasiuntinybės Sovietų Rusijoje įgaliotiniai, VRM nuomone, nepakankamai rūpinosi tremtinių ir belaisvių grąžinimu. Be to, atskiru punktu priekaištaujama, kad prie Lietuvos pasiuntinybės Sovietų Rusijoje veikiantis skyrius nepalaiko kontakto su VRM Tremtinių skyriumi. Apgaildestaujama, kad padėti į Rusiją vykstantys Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus atstovai siunčiami atgal į Lietuvą¹¹³. Dokumentas atskleidė atsakomybių persidengimo ir nepakankamą vienų institucijų pasitikėjimu kitų institucijų darbu realijas. Rašte įvardijama keletas uždavinių. Vienas jų – kaip įmanoma greitesnis kalinių ir tremtinių išlaisvinimas ir grąžinimas.

Tikėtina, kad šis institucijų susirašinėjimas buvo vaisingo rezultato prielaida – išryškėjo siekis vasarą grąžinti kaip įmanoma daugiau tremtinių iš Rusijos, sustiprinti pilietybės kontrolę, nustatyti institucijų atsakomybę naujais įsakymais ir instrukcijomis.

Dėl tremtinių, belaisvių, optantų bei šiaip ištremtų Lietuvos piliečių transportavimo, maitinimo ir medicinos pagalbos teikimo įsakyme nurodyta, kad visi iš kitų valstybių į Lietuvą grįžtantys asmenys, *„kurių grąžinimas Lietuvos valdžios išrūpintas arba jos kelionėje globojami, pribuvę Lietuvos teritorijon privalo tas [kelionės – M. T. pastaba] išlaidas apmokėti ir gyvenimo vieton grįžti savo lėšomis“*¹¹⁴.

¹⁰⁹ 1921 03 07 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas Nr. 1233 „Lietuvos“ redakcijai, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 53, l. 156.

¹¹⁰ Ten pat.

¹¹¹ 1921 04 05 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 41-44.

¹¹² 1921 02 21 P. Kuzmos ataskaita apie Tremtinių ir belaisvių grąžinimo darbą Rusijoje, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 199.

¹¹³ 1921 04 05 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 42.

¹¹⁴ Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon tremtinių, belaisvių, optantų bei šiaip ištremtų Lietuvos piliečių transportavimo, maitinimo ir medicinos pagalbos reikalu įsakymas, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 12.

Antrajame įsakymo punkte įvardytos asmenų, atleistų nuo šio mokesčio, grupės: vaikai našlaičiai iki 18 metų, Lietuvos armijos kareiviai, patekę į kitų kariuomenių nelaisvę, politiniai kaliniai, karininkai, kareiviai bei valdininkai, kuriuos iš svetimų valstybių kariuomenių ar įstaigų išlaisvinti padėjo Lietuvos atstovybės, Pirmojo pasaulinio karo belaisviai ir Lietuvoje ar kitoje šalyje nekilnojamojo turto neturintys asmenys, pripažinti negalinčiais dirbti (įsakyme vadinami „beturčiais“)¹¹⁵. Antrajame įsakymo punkte išvadytiems piliečiams VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamentas nemokamai turėjo suteikti:

„a) *pravažiavimo bilietus iki paskutinės arčiausiai jų gyvenamosios vietos esančios geležinkelio stoties;*

b) *maistą karantine ir tremtinių punktuose;*

c) *medicininę pagalbą tremtinių punktuose;*

d) *pirtį tremtinių punktuose;*

e) *apgyvendinimą, kurį ir šviesą tremtinių punktuose.*“¹¹⁶

1921 m. pavasarį išleistoje Optantų¹¹⁷, važiuojančių tranzitu, ir kitų asmenų gražinimo reikalu instrukcijoje buvo skelbiama, kad sutartis dėl tremtinių, belaisvių ir optantų gražinimo su svetimomis valstybėmis sudaro ir tvarko Užsienio reikalų ministerija per savo atstovybes. Šių asmenų maitinimu, pervežimu, pilietybės kontrole ir sveikatos tikrinimu rūpintis paskiriama VRM. Politinės kontrolės atsakomybė priskiriama KAM¹¹⁸. Taip pat išleistos Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon tremtinių, belaisvių ir optantų patikrinimui instrukcijos¹¹⁹. VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamentas pastarąsias išsiuntinėjo atsakingoms institucijoms. Užsienio reikalų ministerijai išsiųstame rašte buvo skelbiama, kad VRM visų instrukcijos punktų griežtai laikysis, todėl visi tremtiniai, belaisviai ir optantai, kurie pagal instrukciją neturi teisės grįžti į Lietuvą, atvykę iki Rusijos–Latvijos demarkacijos linijos, bus gražinami atgal į Rusiją¹²⁰. Griežtesnė retorika pasitelkiama informuojant Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus darbuotojus. Jiems nurodoma griežtai laikytis instrukcijų ir įspėjama dėl atsakomybės už neteisėtą pasirašymą ant leidimų pravažiuoti¹²¹.

1921 m. pradžioje A. Kubilius Darbo ir sveikatos departamento direktoriui

¹¹⁵ Ten pat.

¹¹⁶ Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon tremtinių, belaisvių, optantų bei šiaip ištremtų Lietuvos piliečių transportavimo, maitinimo ir medicinos pagalbos reikalu įsakymas, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 12.

¹¹⁷ Optantas – asmuo, turintis teisę pasirinkti pilietybę; žr. Optantas, *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1969, p. 551.

¹¹⁸ Optantų, važiuojančių tranzitu, ir kitų asmenų gražinimo reikalu instrukcija, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 302, l. 60, 61.

¹¹⁹ 1921 04 21 Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon tremtinių, belaisvių ir optantų patikrinimui instrukcijos, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 102, l. 85, 86.

¹²⁰ 1921 04 23 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas Nr. 2435 URM Rytų departamentui, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 102, l. 83.

¹²¹ 1921 04 30 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento aplinkraštis Nr. 7 Tremtinių karantino ir punktų vedėjams, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 102, l. 84.

išsiuntė pareiškimą, kuriame buvo išvardytos visos Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus veiklos sritys:

- „1. *Didžiojo karo tremtinių iš Sovietų Rusijos gražinimas.*
2. *Didžiojo karo belaisvių iš Vokietijos, Austrijos, Prancūzijos ir kitų valstybių gražinimas.*
3. *Tremtinių ir belaisvių, patekusių į Lietuvos teritoriją, maitinimas.*
4. *Tremtinių ir belaisvių išvežiojimas Lietuvos geležinkeliais į jų gyvenamąsias vietas.*
5. *Lietuvos piliečių, vokiečių okupacinės valdžios išsiųstų iš fronto linijos, gražinimas į jų gyvenamąsias vietas.*
6. *Tremtinių ir belaisvių šelpimas drabužiais ir batais, gaunamais iš Raudono kryžiaus.*
7. *Medicininės pagalbos suteikimas sergantiems tremtiniais ir belaisviams.*
8. *Vokiečių ir Austrų belaisvių iš Sovietų Rusijos maitinimas ir gabenimas Lietuvos geležkeliais.*
9. *Tremtinių pilietybės tikrinimas ir gražinimas atgal ne Lietuvos piliečių.*
10. *Krašto saugojimas nuo užkrečiamų ligų.*¹²²

Jei anksčiau į oficialų – įstatymų, įsakymų, instrukcijų diskursą buvo įtraukti tik Pirmojo pasaulinio karo belaisviai Lietuvos piliečiai, tai dabar juose figūruoti pradeda ir nepriklausomybės kovų karo belaisviai. Viena vertus, tokia situacija verčia kelti klausimą, ar pakankamai jais, kaip valstybės gynėjais, buvo rūpinamasi, kita vertus, nukreipia žvilgsnį į statistiką. Nuo 1918 m. iki 1921 m. spalio 1 d. iš Sovietų Rusijos gražinti 179 682 tremtiniai ir tik 43 Lietuvos kariuomenės belaisviai¹²³. Derėtų pastebėti, kad dokumentuose pateikiami šiek tiek skirtingi grįžtančiųjų skaičiai, tačiau ypatingo tendencijų atotrūkio juose nerasime¹²⁴.

1922 m. vasario 11 d. vidaus reikalų ministras Kazimieras Oleka, Piliečių apsaugos departamento direktorius J. Navakas, Užsienio reikalų ministerijos departamento direktorius A. Lisauskis ir Tremtinių gražinimo skyriaus viršininkas A. Kubilius nustatė tremtinių iš Rusijos gražinimo tvarką, įsigaliojusią nuo 1922 m. vasario 25 d.¹²⁵ Apie belaisvius joje jau neužsimenama. 1922 m. rugpjūčio 10 d. ministrų kabinetas nutarė užbaigti Lietuvos tremtinių, esančių Rusijoje, registraciją iki spalio 1 d., o jų reevakuaciją – iki lapkričio 16 d.¹²⁶

¹²² Vyriausio tremtinių gražinimo skyriaus inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas Darbo ir sveikatos departamento direktoriui, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 53, l. 203.

¹²³ 1921 09 13 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas URM, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 298, l. 48.

¹²⁴ Žinios apie grįžusius Lietuvos tremtinius, belaisvius ir optantus 1918–1921 m. gegužės mėn., *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 298, l. 61; Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus sudėtis ir darbo paskirstymas, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 53, l. 14.

¹²⁵ 1922 02 25 Tremtinių iš Rusijos gražinimo tvarka, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 153–155.

¹²⁶ 1922 08 16 Lietuvos Respublikos ministrų kabineto reikalų vedėjo Lozoraičio raštas Nr. 2546, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 102, l. 106.

2.3. Belaisvių grąžinimo skyrius prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne: išoriniai darbu organizavimą lėmę veiksniai ir sprendimai

Juozas Koncevičius (Končius) buvo gana gerai susipažinęs su karo belaisvių padėtimi Vokietijoje – iki 1918 m. gruodžio 12 d. jis ėjo lietuvių belaisvių kapeliono pareigas. 1918 m. pabaigoje kapelionas kreipėsi į Lietuvos valdžią: supažindinus su sunkiomis gyvenimo sąlygomis prašyta rūpintis jų išlaisvinimu¹²⁷. Vokiečių valdžia 1919 m. pradžioje klaidingai Lietuvos valdžiai pranešė, kad po Bresto taikos visi lietuviai jau yra išgabenti į namus. Žinodamas, kad tik dalis lietuvių belaisvių grįžo su rusais, J. Koncevičius savo iniciatyva ryžosi aplankyti kelias belaisvių stovyklas Vokietijoje: Neuhamere, Zagane, Breslau¹²⁸. Po kelionės jis galėjo konstatuoti, kad ten yra internuota apie 1000 lietuvių belaisvių¹²⁹. Su šia situacija jis supažindino Lietuvos pasiuntinybės atstovą Jurgį Šaulį, kuris, pasitaręs su Ministru Pirmininku Mykolu Sleževičiumi, J. Koncevičių nuo 1919 m. kovo 6 d. paskyrė atašė prie Lietuvos pasiuntinybės belaisvių reikalams¹³⁰. J. Koncevičius, pradėjęs eiti šias pareigas, suskubo kreiptis į Vokietijos karo ministeriją, tikėdamasis gauti leidimą karo belaisvius siųsti namo. Atsakymas nebuvo džiuginantis – Vokietijos karo ministerija ne tik nesutiko jų išlaisvinti, bet net atsiskė suteikti įgaliojimus rūpintis karo belaisviais. Toks jų sprendimas buvo argumentuojamas Karo paliaubų sąlygų ketvirtuoju punktu. Pagal jį, Sąjungininkai vokiečių valdžiai uždraudė Rusijos kariuomenės karo belaisvius siųsti į tėvynę¹³¹. Sąjungininkų komisija nuo vasario pradžios pradėjo globoti visus iš Rusijos kilusius karo belaisvius. Lietuviai taip pat buvo priskirti šiai grupei. Savo ataskaitoje apie tolesnį darbą atašė rašo: „*kuo pirmiausiai kreipiausi į sąjungiečių misiją Berlyne. Jiems išaiškinau, jog Lietuva tapo nuo karo labai sunaikinta, jos atstatymui labai reikalingi žmonės, prie tam paaiškinau, jog Lietuva veda karą su bolševikais.*“¹³² Antantės misijos pirmininkas gen. Evertas (Ewert) sutiko išlaisvinti Lietuvos belaisvius iš Vokietijos, J. Koncevičius iš Antantės misijos ir Vokietijos karo ministerijos gavo leidimus lankyti stovyklas ir sudaryti lietuvių belaisvių sąrašus. Taigi per dvi savaites, iki kovo 4 d., jis aplankė stovykas Heilsberge¹³³, Karaliaučiuje¹³⁴, Pr. Holande, Čerske, Gdanske, Frankfurte, Zagane, Breslau, Lamsdorfe¹³⁵,

¹²⁷ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių grąžinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 3.

¹²⁸ Breslau – vokiškas dabar Lenkijos teritorijoje esančio Vroclavo miesto pavadinimas.

¹²⁹ Ten pat, l. 4.

¹³⁰ J. Koncevičius, Lietuvių karo belaisviai Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 03 27, p. 1.

¹³¹ Ten pat; Dėl lietuvių karo belaisvių Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 04 11, p. 4.

¹³² 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo belaisvių grąžinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 4; Ten pat.

¹³³ Heilsberg – vokiškas dabar Lenkijos teritorijoje esančio Varmės Lidzbarko miesto pavadinimas.

¹³⁴ Karaliaučius – lietuviškas dabar Rusijos teritorijoje esančio Kaliningrado miesto pavadinimas.

¹³⁵ Lamsdorfas – vokiškas dabar Lenkijos teritorijoje esančio Lambinovicų miestelio pavadinimas.

Kotbuse, Drezdene, Bautzene, Bairute, Miunchene, Lechfelde, Ulme, Štutgarte.

Raginimus sparčiau rūpintis belaisvių grąžinimu siuntė Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius iš Kauno¹³⁶. J. Koncevičius, dirbęs prie pasiuntinybės, nebuvo tiesiogiai atskaitingas Tremtinių ir belaisvių skyriui. Jį paskyrė Ministras Pirmininkas ir Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje nepasitarę su DSAM. J. Koncevičius neišvengiamai turėjo bendradarbiauti su Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriumi, jį informuoti apie atvykstančius į Lietuvą belaisvius, tačiau Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius nebuvo jo darbą koordinuojanti institucija.

Pradėjus darbą, sunkumų kėlė stovyklų viduje tarp belaisvių vykusi agitacija, kurios metu lietuviai buvo raginami jungtis prie lenkų, bolševikų ar kolčiakininkų. Didžiausią grėsmę J. Koncevičius matė iš lenkų pusės, nes jau balandžio 5 d. jis aplankė Lenkijos generalinį konsulą Berlyne ir paprašė jo pasiaiškinti dėl lietuvių belaisvių išvežimo į Lenkiją, tačiau jokio atsakymo negavo.

Atašė prie Lietuvos pasiuntinybės belaisvių reikalams darbą spartino ne tik atskaitomybė Lietuvos vyriausybei, bet ir Šveicarijoje veikusio Centrinio komiteto lietuvių karo aukoms šelpti „Lituania“ rūpestis karo belaisviais lietuviais Vokietijoje. Prasidėjus karui, Šveicarijoje per studentų draugiją „Rūta“ buvo pradėta organizuoti veikla. Vėliau organizacija pervadinta „Lituania“. Jau 1915 m. „Lituanios“ vardu išsiųsti Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos karo ministerijoms prašymai informuoti, kiek belaisvių stovyklose yra lietuvių, prašyta juos atskirti nuo rusų ir lenkų ir sutelkti į mažesnių stovyklų skaičių¹³⁷.

Iki organizacijos likvidavimo 1919 m. rugpjūčio 25 d. buvo stengiamasi ap rūpinti belaisvius materialiai, prisidėti prie jų dvasinio ugdymo: jiems siunčiami drabužiai, maistas, laikraščiai, knygos. Panašia veikla – skaičiuoti karo belaisvius, esančius įvairiose Vokietijos stovyklose, šelpti juos maistu ir pinigais – užsiėmė ir 1915 m. pabaigoje – 1916 m. pradžioje į Daniją, Kopenhagą, nusiųstas Lietuvių komiteto nukentėjusiems dėl karo įgaliotinis Jurgis Savickis¹³⁸. Šios dvi organizacijos bendradarbiavo besirūpindamos karo belaisviais lietuviais.

1919 m. kovo 10 d. „Lituanios“ pirmininkas Antanas Steponaitis kreipėsi į J. Koncevičių klausdamas, kiek lietuvių karo belaisvių dar yra Vokietijoje, kokia jų padėtis ir ar jiems reikia pašalpos¹³⁹. Atašė atsakė, kad tikslių duomenų pateikti jis dar negali, bet apytikslis skaičius – nuo 10 iki 12 tūkstančių¹⁴⁰. Iš laiško sužinojome, kad belaisvių padėtis nuo vasario 1 d. pagerėjo, nes Sąjungininkų komisija,

¹³⁶ 1919 07 Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus darbo ataskaita Darbo ir socialinės apsaugos ministerijai, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 2.

¹³⁷ A. Steponaitis, *Atsiminimai 1914 – 1919: Lietuvių veikla Šveicarijoje Didžiojo karo metu*, Kaunas, 1940, p. 38.

¹³⁸ J. Žekaitė, *Jurgis Savickis*, Vilnius, 1994, p. 31.

¹³⁹ 1919 03 10 Centrinio komiteto lietuvių karo aukoms šelpti „Lituania“ pirmininko A. Steponaičio laiškas Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 280.

¹⁴⁰ J. Koncevičiaus laiškas Šveicarijos centraliniam Lietuvių pašalpos komitetui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 279.

kurios centras buvo Berlyne, pradėjo šelpti visus rusų belaisvius. Belaisvių dienos maisto racionas padidintas: išduodama 600 g duonos (anksčiau tik 250 g), mėsos konservų, sergantiems belaisviams – baltų miltų ir riebalų 150 g, taip pat 130 g cukraus ir 20 g arbatos¹⁴¹. Keista, kad į klausimą, ar jiems reikia pašalpos, tiesiogiai atsakyta nebuvo. Greičiausiai vėliau komitetui buvo išsiųstas dar vienas laiškas. Tokią prielaidą leidžia daryti raštas, kurį kovo 28 d. A. Steponaitis išsiuntė TRK komiteto karo belaisvių skyriui Ženevoje¹⁴² ir Berno pasiuntiniui¹⁴³. Laiškai buvo išsiųsti tą pačią dieną ir jų tikslas buvo tas pats – atkreipti įtakingų institucijų dėmesį į lietuvių karo belaisvių padėtį Vokietijoje ir sulaukti paramos kovojant dėl jų grąžinimo į Lietuvą. Buvo dėkojama už jau suteiktą pagalbą tai organizacijai, kuriai laiškas buvo skirtas. Laiške įvardijamas 15 000 karo belaisvių lietuvių skaičius Vokietijoje. Šio laikotarpio nei viena Lietuvos pasiuntinybės Berlyne ataskaita tokių skaičių nepateikinėjo, o Belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjas J. Koncevičiaus laiške buvo parašyta, kad lietuvių karo belaisvių Vokietijoje yra apie 10 000–12 000. Tiesa, 1919 m. kovo 27 d. dienraštyje „Lietuva“ išspausdintame J. Koncevičiaus straipsnelyje apie lietuvių karo belaisvius taip pat minimas 15 000 Lietuvos belaisvių skaičius Vokietijoje¹⁴⁴, jis pakartojamas ir Vokietijos laikraštyje „Die Neue Zeit“¹⁴⁵. Manytume, kad tokia paklaida galėjo atsirasti dėl to, kad minint 15 000 belaisvių buvo remiamasi dar 1916 m. pradėtais sudarinėti lietuvių belaisvių sąrašais, kurie buvo perspausdinami „Dabartyje“. Mažesni skaičiai atspindėjo pakitusią (dėl mirtingumo, belaisvių priskyrimo kitai tautybei) situaciją. Greičiausiai kreipiantis į tarptautines institucijas palankiau buvo remtis didesniu belaisvių skaičiumi, taip aktualizuojant problemą ir tikintis sulaukti operatyvios pagalbos. Siekiant iškovoti leidimą lietuviams grįžti namo, oficialiuose raštuose visuomet buvo akcentuojama, kad Lietuva kovoja prieš bolševikus ir su Sovietine Rusija nėra susijusi.

Balandžio mėnesio pradžioje, turėdamas lietuvių belaisvių sąrašus iš 33 stovyklų, atašė belaisvių reikalams Antantės misijai įteikė prašymą paspartinti lietuvių grįžimą namo. Rašte taip pat nurodė kelius, kuriais belaisviai galėtų būti grąžinami. J. Koncevičiaus pokalbis su Antantės misijos pirmininku buvo vaisingas – pastarasis pažadėjo padėti kuo greičiau išgabenti lietuvius iš Vokietijos ir tuo klausimu pasikalbėti su gen. Ferdinandu Fochu (Ferdinand Foch)¹⁴⁶.

¹⁴¹ Ten pat.

¹⁴² 1919 03 28 A. Steponaičio laiškas TRK komitetui Ženevoje, *LCVA*, f. 1727, ap. 1, b. 62, l. 30.

¹⁴³ 1919 03 28 A. Steponaičio laiškas pasiuntiniui Berne, *LCVA*, f. 1727, ap. 1, b. 50, l. 4, 6.

¹⁴⁴ J. Koncevičius, Lietuvių karo belaisviai Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 03 27, p. 1.

¹⁴⁵ Dėl lietuvių karo belaisvių Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 04 11, p. 4.

¹⁴⁶ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių grąžinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 5.

Jau balandžio 13 d. Antantės misija iš Spa atsiuntė sutikimą belaisvius gabenti į Lietuvą¹⁴⁷. Žinia netrukus pasiekė ir Lietuvą – DSAM Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyrius buvo informuotas apie atsiųstą sutikimą. DSAM pranešime, išspausdintame laikraštyje „Lietuva“, apie tremtinių ir belaisvių gražinimą buvo skelbiama iš Lietuvos pasiuntinybės Berlyne atkeliavusi informacija, kad „*galutinai*“ gautas leidimas karo belaisvius siųsti namo¹⁴⁸. Belaukdama atvykstančiųjų antplūdžio DSAM pradėjo rūpintis naujų maitinimo punktų Tauragėje, Radviliškyje ir Šiauliuose steigimu¹⁴⁹. Tame pačiame pranešime rašoma: „*jeigu būtų reikalinga kur nors dar tokių punktų įtaisyti, tai Ministerija prašo valdžios atstovų ir vietos savivaldybės organų tuojau numatyti tam vietą arba pranešti vietos Socialės Apsaugos skyriaus (kur tokie susitvėrę), kad suorganizuotų maitinimo punktus tiems belaisviams ir tremtiniam.*“¹⁵⁰ Šis ministerijos atsisaukimas leidžia teigti, kad belaisvių gražinimu rūpintis išties organizuoti. Vis tik džiūgauti buvo šiek tiek per anksti, – nors Vokietijos karo ministerija nuo šio laiko galėjo pradėti transportuoti Lietuvos belaisvius, patvirtinantį leidimą ji neskubėjo išduoti. Balandžio 17 d. Vokietijos karo ministerijai buvo įteiktas prašymas su lietuvių belaisvių sąrašu ir galimais jų siuntimo namo būdais. Atsakymo nesulaukus, J. Koncevičius asmeniškai susitiko su Karo ministerijos vedėju belaisvių reikalams. Pokalbio metu išaiškėjo, kad belaisvių negalima pradėti siųsti į Lietuvą, nes reikalingas Šiaurės fronto vyriausiojo kariuomenės vado leidimas. Vėl teko kreiptis į Antantės misiją ir prašyti pagalbos. Ji Vokietijos karo ministerijai įteikė raštą, kuriame buvo reikalaujama lietuvių belaisvius pradėti gabenti į namus. Gegužės 2 d. Karo ministerija Lietuvos pasiuntinybei Berlyne išsiuntė dokumentą, kuriame skelbė sutinkanti dėl lietuvių karo belaisvių transportavimo namo¹⁵¹, gegužės 8 d. gautas pakvietimas susitikti su Vokietijos valdžios atstovais detaliau aptarti lietuvių belaisvių gražinimo klausimą. Nuspręsta visus belaisvius iš visų Vokietijos stovyklų siųsti į stovyklą Prūsijos Holande. J. Koncevičius paprašė, kad ten būtų priimti skyriaus įgaliotiniai, turėję rūpintis lietuvių belaisvių siuntimu į Lietuvą. Balandžio 29 d. jis išvyko į Kauną, kur su Lietuvos valdžia derino transporto siuntimo klausimus. Gegužės 17 d. J. Koncevičius susitiko su Antantės misijos įgaliotiniu belaisvių reikalams. Nutarta, kad:

- „1. *Pr. Holando stovykloje belaisvius maistu aprūpina Antantės misija;*
2. *Antantės misija prižiūri ir lydi transportus;*
3. *Antantės misija sutinka priimti skyriaus įgaliotinius. Apibrėžiamos jų*

¹⁴⁷ 1919 07 Tremtinių ir belaisvių gražinimo skyriaus darbo ataskaita DSAM, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 43, l. 2.

¹⁴⁸ Tremtinių ir belaisvių gražinimo reikalai, Lietuva, 1919 04 28, p. 1.

¹⁴⁹ Ten pat.

¹⁵⁰ Ten pat.

¹⁵¹ 1919 06 02 Vokietijos karo ministerijos raštas Nr. 434/5.19.U.7(UK) Lietuvos pasiuntinybei Berlyne, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 322, l. 19.

*pareigybės.*¹⁵²

Siekdamas pagreitinti belaisvių išsiuntimą namo, skyrius į visas stovyklų komendantūras teikė įvairius prašymus, paaiškinimus, užklausimus. Nuolat buvo palaikomi ryšiai su valdžia Kaune. 1919 m. gegužės 26 d., prieš išsiunčiant pirmuosius belaisvių transportus, atašė vyko į Lietuvą susitarti dėl jų priėmimo. Belaisvių gražinimo darbui įsibėgėjant, neišvengta trukdžių. Birželio 18 d. Vokietijos karo ministerija pranešė, kad lietuvių belaisvių, esančių iš Gardino gubernijos, į Lietuvą siųsti negalima – teritoriją užėmę lenkai, o Lietuvos valdžia gardiniečių į Kauną priimti nenori. Panašiu metu vokiečių valdžia į belaisvių stovyklas išsiuntinėjo nurodymus nesiųsti namo lietuvių belaisvių, esančių iš Lietuvos teritorijos, kurią užėmę lenkai. Tokių Vokietijos valdžios pareiškimų paaiškinimą galime rasti birželio 12 d. DSAM iš URM atsiųstame rašte. Pastaroji persiuntė vokiečių valdžios ir Antantės misijos priekaištus DSAM dėl to, kad lietuvių valdžia nesirūpina grįžtančiais belaisviais, ne visus belaisvius priima vienodai. Už belaisvių ir tremtinių gražinimą atsakinga ministerija, atsakydama į pateiktus kaltinimus, gynėsi skųsdama vokiečių valdžią. Pastaroji, pasak ministro Juozo Paknio, trukdė organizuoti kokybiškesnį lietuvių tremtinių ir belaisvių aprūpinimą. Apgailestauta, kad neleidžiama grįžtantiesiems steigti maitinimo punktų, sąmoningai užimamos patalpos, kurių vokiečių valdžia nenaudoja. Gana detalai aprašytas incidentas, galėjęs turėti įtaką vokiečių valdžios sprendimui sustabdyti lietuvių, kilusių iš lenkų okupuotos teritorijos, gražinimą: „*kas link priėmimo grįžtančių belaisvių Lietuvos piliečių turime pasakyti, kad nei viename perėjimo-maitinimo punkte nėra skirstoma ar jie grįžtų iš užimtų lenkais ir bolševikais vietų, ar Lietuvių valdžios. [...] atsitikimas, kurį pasakoja anglų pulkininkas plk. Percevalis (Perceval) yra visiškai iškreipiamas.*“¹⁵³ Birželio 6 d. iš Vokietijos atvykę 650 žmonių buvo priimti maitinimo nakvynės punkte Nr. 2 Kaune, jie visi pamaitinti ir apgyvendinti vienodomis sąlygomis. 245 belaisviai lietuviai iš Vilniaus ir Gardino gubernijų buvo išsiųsti į vagonus dėl jų tolesnio išsiuntimo per Kaišiadoris į Vilnių. Valdžia buvo kaltinama skirtingu belaisvių maitinimu, tačiau tokią išvadą, dėstomą rašte, anglų karininkas priėjo klaidingai, gerai nesuprasdamas belaisvių priėmimo tvarkos organizavimo:

„a) pirmiausia belaisviai priimami maitinimo punkte Nr. 1 prie Kauno stoties, kur jie registruojami; duodama arbata ir duona.

b) užregistruoti šiame punkte, belaisviai siunčiami į antrą maitinimo punktą, kur jie pamaitinami sriuba, mėsa ir duona.

c) antrame punkte belaisviams išduodami liudijimai, kiekvienas traukiniu,

¹⁵² 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių gražinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, LCVA, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 7, 8.

¹⁵³ 1919 06 16 DSAM raštas Nr. 655 URM, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 217.

*arkliais arba garlaiviu išsiunčiamas į savo gyvenamąją vietą.*¹⁵⁴

Lietuvos institucijos į kaltinimą reagavo operatyviai – ne tik išsiųstas aiškinamasis raštas, numatyti galimi pasiteisinimo ar puolimo veiksmai, bet ir gavus Ministro Pirmininko pritarimą, organizuota DSAM Socialinės apsaugos departamento vedėjo K. Lekiacko kelionė į Vilnių. Birželio 13 d. jis susitiko su vietos lenkų valdžia tremtinių ir belaisvių grąžinimo į Lietuvą ir per Lietuvą klausimais¹⁵⁵. Vicegubernatorius sutiko, kad Lietuvos valdžia Vilniuje įgaliotų asmenį, kuris rūpintųsi tremtinių ir belaisvių, grįžtančių į Lietuvai priklausančią teritoriją, reikalais. Susitarta, kad tremtinių ir belaisvių grąžinimas per nustatytus punktus vyks Lietuvos valdžios atstovams bendraujant su Lenkijos valdžios atstovais prie demarkacijos linijos – lietuvių valdžia perduos grįžtančius į užimtas lenkų kariuomenės vietas, o lenkų atstovas juos priims, ir atvirksčiai. Nuspręsta, kad patogiausias grįžimo punktas būtų Vievyje. Jis buvo prie demarkacijos linijos, kas leido įsteigti priėmimo-perdavimo punktus iš abiejų pusių, be to, šalia driekėsi platus kelias iš Vilniaus į Kauną.

Lietuvos pasiuntinybė Berlyne, gavusi Vokietijos valdžios pranešimą, tą pačią dieną, birželio 18-tąją, kreipėsi į Lietuvos valdžią Kaune dėl Lietuvos piliečių belaisvių grąžinimo į lenkų užimtas Lietuvos dalis. Socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus rašte, birželio 21 d. išsiųstame URM, problema analizuojama neatsainiai¹⁵⁶, įvertinant daugelį veiksnių. Pripažįstama, kad įmanoma priimti ir perduoti lenkams visus belaisvius į lenkų užimtas Lietuvos dalis, kad lenkai belaisvių iš Lietuvos negabens į belaisvių stovyklas Lenkijoje, bet paleis į namus. Kita vertus, spėjama, kad grįžtantys belaisviai bus imami, gal net „*verste verčiami*“ papildyti lenkų legionų gretas. Konstatuojama, kad beveik pusė visų grįžtančiųjų yra iš Lenkijos užimtų Lietuvos vietų. Darbo ir apsaugos ministerijos atstovai nedrįso vienareikšmiškai atsakyti, kas svarbiau – ar išvengti nesusipratimų, galinčių iškilti dėl opinijos, kad Lietuvos valdžia rūpinasi tik viena gyventojų dalimi, ir grąžinti visus belaisvius, ar atsižvelgiant į santykius su Lenkija, bandyti išvengti galimo jos kariuomenės papildymo belaisviais ir nesirūpinti jų grąžinimu. Pabaigoje reziumuojama: jei remiantis politiniais išskaičiavimais būtų nuspręsta negrąžinti belaisvių į lenkų užimtas vietas, tai reikėtų pasirūpinti bent invalidų grąžinimu. Suprantama, invalidai buvo pažeidžiama belaisvių grupė, reikalavusi išskirtinio dėmesio, kita vertus, ji negalėjo tapti prieš kariuomenės rezervu.

Susirinkime, kuriame dalyvavo Ministras Pirmininkas M. Sleževičius, darbo ir socialinės apsaugos ministras Juozas Paknys ir krašto apsaugos ministras

¹⁵⁴ Ten pat, l. 218.

¹⁵⁵ DSAM Socialinės apsaugos departamento vedėjo K. Lekiacko raštas darbo ir socialinės apsaugos ministrui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 210.

¹⁵⁶ 1919 06 21 DSAM raštas Nr. 442 URM, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 212.

Antanas Merkys, buvo nuspręsta visus Lietuvos piliečius, be išimties, siųsti į namus¹⁵⁷. Taigi pasirinktas šios problemos sprendimo variantas atskleidė, kad Lietuvos vyriausybė pasirinko ne fizinę kovos su Lenkija būdą, galėjusį pasireikšti sąmoninga Lenkijos kariuomenės didinimo prevencija. Greičiausiai stengiantis parodyti, kad Lietuvai svarbūs visi jos piliečiai, išeita į moralinį mūšį.

Gandai, kad lietuvių belaisvių Vokietijoje jau nėra, pradėjo skliti anksčiau, nei darbas buvo padarytas. Jonas Yčas Lietuvos delegacijai prie Paryžiaus taikos konferencijos dar liepos 18 d. pranešė, kad iš Vokietijos visi Lietuvos belaisviai išsiųsti į Lietuvą¹⁵⁸. Vokietijoje darbų pabaigos atmosfera pradėjo sklandyti jau paskutinio vasaros mėnesio pradžioje. Į Pr. Holando stovyklą susirenkančiųjų skaičius pradėjo mažėti, o belaisvių skaičiui tirpstant, rugpjūčio 13 d. iš stovyklos išvyko Antantės misijos amerikiečiai. Pasijautė lietuvių belaisvių grąžinimo iš Vokietijos darbų pabaiga. Tam pagrindą davė ir iš Kauno grįžusio Simono Ponganio žinios, kad Lietuvos valdžia planuoja raginti kuo greičiau pabaigti belaisvių grąžinimo darbus¹⁵⁹. Tame pačiame pranešime jis J. Koncevičiui pasiūlė išsiųsti tokius atšaukimus belaisviams, kokie buvo išsiųsti pradėdant jų grąžinimą¹⁶⁰. Atašė šiuo raginimu pasinaudojo ir rugpjūčio 18 d. visuose vokiečių laikraščiuose paskelbė, kad lietuviai, dar esantys Vokietijoje, atsiųstų savo sąrašus¹⁶¹. Rugsėjo 18 d. išsiųsta paskutinė belaisvių lietuvių grupė į Lietuvą.

Baigiantis Lietuvos belaisvių iš Vokietijos grąžinimo darbams, atašė belaisvių reikalams Berlyne išvyko į Olandiją. Ten praleido šešias dienas – nuo rugsėjo 9 d. iki 15 d. Dviejose stovyklose (Oldeburch ir Bergi) pavyko rasti 42 lietuvius. Tai buvo karo belaisviai, iš Vokietijos pabėgę į Olandiją, iš kur tikėjosi lengviau patekti į Lietuvą. Pradėta rūpintis jų grąžinimu į Lietuvą.

2.4. Belaisvių grąžinimo iš Vokietijos darbų organizavimo ypatumai

J. Koncevičius, pradėjęs eiti atašė belaisvių grąžinimo reikalams pareigas prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, ėmė lankyti visas belaisvių stovyklas, kuriose galėjo būti lietuvių. Abejonių kelia J. Koncevičiaus ataskaitoje pateikiamas faktas, kad stovyklų komendantai lietuvių sąrašų neturėjo, todėl šio darbo jam

¹⁵⁷ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių grąžinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 10; Socialinės apsaugos departamento vedėjo K. Lekiacko raštas Nr. 449 Lietuvos pasiuntinybei kun. J. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 213.

¹⁵⁸ 1919 07 18 Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus taikos konferencijos 63 posėdis, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 17, l. 330.

¹⁵⁹ 1919 08 15 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne kun. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 8, l. 193.

¹⁶⁰ Ten pat, l. 193 ap.

¹⁶¹ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių grąžinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 9.

teko imtis pačiam: kiekvienoje stovykloje organizuoti lietuvių belaisvių (Kauno, Vilniaus, Gardino ir Suvalkų) susirinkimą, iš belaisvių išrinkti išsilavinusius, kurie galėtų surašyti lietuvius belaisvius, esančius stovyklose, ir išsiųstus dirbti. Taip pat J. Koncevičius jiems nurodė palaikyti ryšį su belaisvių biuru Berlyne ir stengtis ginti lietuvių belaisvių interesus. Kad sąrašų būta, patvirtina nuo 1916 m. pradžios laikraštyje „Dabartis“ spausdintos lietuvių, esančių nelaisvėje Vokietijoje, pavardės. Laikraštyje taip pat buvo nurodoma, kurios belaisvių stovyklos karo belaisvių lietuvių sąrašai skelbiami.

Po J. Koncevičiaus apsilankymo stovyklose į gražinimo skyrių pradėjo plūsti laišakai iš įvairių Vokietijos vietų, nemažai belaisvių patys atvažiavo į Berlyną. Kunigas atsimena, kad lietuviai belaisviai labai nekantravo, norėjo kuo greičiau grįžti į tėvynę. Kai kurie iš jų Vokietijoje praleido trejus ketverius metus¹⁶². Didėjant darbų, skyrius buvo plečiamas – raštininku paskirtas buvęs Frankfurto stovyklos belaisvis S. Ponganis. Vėliau pasamdyti M. Žilinskas, A. Krasauskas ir J. Morkevičius – taip pat karo belaisviai, specialiu J. Koncevičiaus prašymu Vokietijos karo ministerijai išlaisvinti iš stovyklų gegužės 13 d. Surašymo darbą apsunkino ne tik tai, kad stovyklų buvo daug. Didžioji lietuvių dalis buvo ne stovyklose, bet išsiūsti prie darbų. Neturėdamas galimybės aplankyti visų stovyklų, laikraštyje „Golos Rossiji“ atašė parašė atsišaukimą, kad Lietuvos piliečiai iš Kauno, Vilniaus, Gardino ir Suvalkų gubernijų siųstų savo stovyklų belaisvių sąrašus. Šiuo metu oficiali Lietuvos valdžia savo teritoriniuose reikalavimuose, išsakytuose Paryžiaus taikos konferencijoje, nurodė būtent šias sritis. Iki balandžio 1 d. belaisvių gražinimo skyrių prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne pasiekė lietuvių belaisvių sąrašai iš 33 stovyklų su 8104 žmonių pavardėmis. Iš 15 stovyklų sąrašų dar nebuvo.

J. Koncevičius rūpinosi ne tik belaisvių gražinimu, bet ir geresnėmis tiek buitinėmis, tiek dvasinėmis jų gyvenimo sąlygomis. Žinodamas, kad lietuviai belaisviai yra labai pasiilgę savo tėvynės ir žinių apie ją, užsakė jiems iš Kauno lietuviškų laikraščių „Lietuva“ ir „Laisvė“ (po 50 egzempliorių)¹⁶³. Stovyklose tuo metu vyko gana aktyvi propaganda: „*lenkai prikalbinėjo mūsų belaisvius rašyti prie lenkų ir draug su jais važiuoti į Lenkiją; rusų gi oficeriai prikalbinėjo prisirašyti prie Kolčiako kompanijos; kiti gi, bolševikų agentai, agitavo prieš Antantės misiją, prieš kolčiakininkus ir skiepė stovyklose bolševizmo idėjas.*“¹⁶⁴ Tokiu būdu nemaža dalis lietuvių, rašo J. Koncevičius, išvažiavo į Lenkiją. Tai kunigą paskatino į visas stovyklas išsiuntinėti atsišaukimus¹⁶⁵. Manome, kad jis gegužės 13 d. buvo

¹⁶² J. Koncevičius, Lietuvių karo belaisviai Vokietijoje, *Lietuva*, 1919 03 27, p. 1.

¹⁶³ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo belaisvių gražinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 4.

¹⁶⁴ Ten pat, l. 5.

¹⁶⁵ Ten pat, l. 6.

perspausdintas Lietuvos laikraščiuose¹⁶⁶. Sunku pasakyti, ar sąmoningai, tačiau jame buvo pateikiama ne visai tiksli informacija apie Vokietijos karo ministerijos pranešimą, kad visi lietuviai belaisviai gegužę bus išsiųsti į Lietuvą. Apie tokią Vokietijos valdžios poziciją nėra užsiminta jokiam kitame dokumente. Atsišaukime buvo rašoma, kad „*lietuviių belaisvių gražinimas į tėvynę prasidės netrukus tam tikrais transportais. Belaisviams važiuoti atskirai bus draudžiama. Nustatyta tvarka iš vienu stovyklų belaisviai bus vežami anksčiau, iš kitų vėliau.*“¹⁶⁷ Atsišaukime taip pat išpėjama negrįžti rusų ar lenkų transportu, jei jie būtų anksčiau suorganizuoti, nes gresia nuvežimas į Lenkiją, Sibirą ar Kaukazą. Lietuviai raginami organizuotis į kuopas ir nepasiduoti įvairioms įtakoms. Galbūt belaisvių gražinimo darbų paankstinimu buvo tikėtasi didesnio solidarumo Lietuvos atžvilgiu. Kita vertus, balandžio 10 d. išsiuntinėtuose atsišaukimuose į belaisvius kreiptasi lietuviškai. Žinoma, lietuvių kalbos pasirinkimas traktuotinas kaip simboliškas veiksmas, turėjęs žadinti tautiškumo ir konsolidacijos jausmus. Vis tik kyla klausimas, ar tai negalėjo šiek tiek „atšaldyti“ lietuviškai nekalbančių, tačiau iš Vilniaus, Gardino, Suvalkų gubernijų kilusių Lietuvos piliečiais vadinamų asmenų.

Po susitarimo su Vokietijos karo ministerija ir Antantės misija, kad lietuviai belaisviai iš visų stovyklų turi rinkis į Pr. Holando stovyklą, ten nusiųsti įgaliotinais paskirti S. Ponganis, J. Morkevičius ir A. Krasauskas. Jie turėjo rūpintis lietuvių belaisvių sąrašų sudarymu, transporto tvarkymu. Ne mažiau svarbesnė, daug sunkumų kėlusi užduotis buvo prižiūrėti, kad į lietuvių transportą nepatektų rusų belaisviai.

Naujas belaisvių gražinimo darbo etapas prasidėjo į Pr. Holando stovyklą atvykstant belaisviams lietuviams. Jie rinkosi „*labai iš palengvo*“, kas J. Koncevičiui nuostabos nekėlė: „*tame laike belaisvių stovyklų Vokietijoje buvo 53. [...] Lietuviai belaisviai buvo išblaškyti po visas stovyklas. Prie kiekvienos stovyklos prigulėjo 20, 40, 100, 200 ir t. t. Tik prie dviejų stovyklų Stargardt ir Frankfurt prigulėjo virš dviejų tūkstančių belaisvių.*“¹⁶⁸ Karo belaisvių lietuvių nuo gegužės 24 d. iki gegužės 28 d. į Pr. Holandą susirinko apie 1600. Gegužės 28 d. išvyko pirmieji traukiniai su lietuviais belaisviais į Kauną. Birželio mėn. Vokietijos karo ministerijai išleidus nurodymą namo nusiųsti lietuvių belaisvių, kilusių iš Lenkijos užimtos Lietuvos teritorijos, sukėlė tam tikrą painiavą, tačiau lemtingos įtakos belaisvių transportavimui nepadarė – jie ir toliau buvo siunčiami į Lietuvą. Vis tik gardiniečių siuntimas greičiausiai laikinai buvo sustabdytas. S. Ponganis laiške kolegoms užsimena, kad teko su šia belaisvių grupe stovykloje pabendrauti, kas sukėlė slogią nuotaiką. Nors tiesioginės piktumo ir gailėsčio priežasties

¹⁶⁶ Lietuvos pasiuntinybės Berlyne pranešimas kiekvienam Lietuvos piliečiui, *Lietuva*, 1919 05 13, p. 1.

¹⁶⁷ Ten pat.

¹⁶⁸ 1919 09 26 kun. J. Koncevičiaus apžvalga veikimo Belaisvių gražinimo skyriaus prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 8.

jis nenurodo, tačiau galima suprasti, kad ją sukėlė iš Gardino kilusių lietuvių „įkalinimas“ stovykloje¹⁶⁹.

Liepos 15 d. į Kauną transportuota 1160 asmenų. Išsiuntus tokį didelį karo belaisvių skaičių, Pr. Holande dirbę įgaliotiniai džiaugėsi galėję trumpai pailsėti¹⁷⁰. Tačiau netrukus atvyko lietuviai iš Neuhamerio, Cerbsto, Merseburgo ir Lagani stovyklų. Iš 45 Cerbsto stovyklos vyrų tik 2 pasirodė esą lietuviai. Visi kiti, pristatė situaciją J. Koncevičiui įgaliotinis J. Morkevičius, buvo iš Minsko gubernijos, tačiau atsiųsti kaip lietuviai. Panašios situacijos nebuvo retenybė. Iš 17 dieną atvykusių 920 „lietuvių“ belaisvių, lietuvių beveik nebuvo. Įgaliotinis juokais stebisi, kad tarp jų atsirado 6 totoriai, atvažiuosieji kaip lietuviai¹⁷¹. Jie sakė norintys grįžti į Lietuvą, nes ten gyveno prieš karą. J. Morkevičiui pavyko sužinoti, kad stovykloje sudarinėjant lietuvių sąrašus, į juos įsirašinėjo visi norintys. Galvosūkis, kaip atpažinti lietuvius, buvo išspręstas „laiminguosius“ atrenkant tokiu principu: „*sumanėm rinkti iš sąrašų tokius, kurie turi maždaug lietuviškus vardus ir lenkiškas arba baltgudiškas pavardes, kokias turi gardiniečiai, kurie žino savo gyvenamą vietą su apylinkės miestais ir valsčiais, savo arčiausią gelžkelio stotį, arba kurie turi iš namų laiškus su pašto anspaudais ir kitokius visus būdus*“¹⁷². Tokia kontrolė reikalavo daug laiko, tačiau pasiektas rezultatas – atrinkta 200 vyrų. 18 dieną iš 215 atvykusių karo belaisvių vėl tik pusė buvo lietuviai, keli iš jų kalbėjo lietuviškai. Taigi iš 1135 atvykusiųjų išvykimui į Lietuvą paruošti 310 belaisvių.

Nelietuvių įrašymą į lietuvių belaisvių sąrašus galima buvo kontroliuoti iš išsiunčiančiųjų stovyklų. Vis tik jų Vokietijoje buvo daug ir įgaliotinių skyrimas būtų pareikalavęs papildomų išlaidų. Išimtį galima buvo daryti toms stovykloms, kuriose buvo daugiau lietuvių karo belaisvių. Pavyzdžiui, Štargardo¹⁷³ ir Frankfurto stovyklose, J. Koncevičiaus preliminariais skaičiavimais, turėjo būti apie 2000 vyrų. Vienoje iš jų, Štargardo, laikinai dirbo P. Padorolskis. Tai lengvino įgaliotinių darbą Pr. Holando stovykloje. J. Morkevičius džiaugiasi, kad „jis [P. Padorolskis – M. T.] darbuojasi pavyzdingai ant naudos lietuvių belaisvių Štargardo stovykloje. Lietuviai iš ten pribuva išvalyti. Sąrašai tvarkingi [...] Jis [P. Padorolskis – M. T.] yra žydas, bet vertas pagyrimo.“¹⁷⁴ Kitais atvejais, kai į Pr. Holando stovyklą atvykdavo asmenys, kurių į Lietuvą siųsti nebuvo galima,

¹⁶⁹ 1919 07 11 S. Ponganio laiškas, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 166 ap.

¹⁷⁰ 1919 07 19 J. Morkevičiaus laiškas atašė belaisvių reikalams prie pasiuntinybės Vokietijoje J. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 160.

¹⁷¹ 1919 07 19 S. Ponganio darbo ataskaita, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 184.

¹⁷² 1919 07 19 J. Morkevičiaus laiškas atašė belaisvių reikalams prie pasiuntinybės Vokietijoje J. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 160 ap.

¹⁷³ Šaltiniuose minimas Štargardas arba Stargardas, greičiausiai Vokietijoje esančio miesto Burg Stargard pavadinimas. 1929 m. Stargard miestas pervadintas į Burg Stargard siekiant išvengti painiavos dėl šalia esančių panašiu pavadinimu miestų.

¹⁷⁴ Ten pat, l. 161 a. p.

tekdamo apgailėstauti dėl darbo trukdymo ir painiojimo¹⁷⁵.

Rusų įsirašymą į lietuvių belaisvių sąrašus skatino žinojimas, kad Lietuvoje jie gerai priimami ir gauna dokumentus: „*nuo rusų, išiskverbusių į lietuvių transportus, vis ateina laišku, kad juos gerai Kaune priima ir išduoda „popieras“. Tai tik to ir reikia, dabar visi didžiarusiai virto lietuviais ir pyksta, kai jų nenoriu priimti į transportą.*“¹⁷⁶ Be to, įgaliotinis S. Ponganis sužinojo, kad galintys grįžti į Lietuvą savo specialius liudijimus pardavinėdavo už 10, 50 ar 100 markių, patys likdavo stovyklose, nes tikėjo, kad juos vis tiek lietuviai vėliau išves¹⁷⁷. Panašių atsitikimų pasitaikydavo ir vėliau¹⁷⁸. Todėl įgaliotiniai labai apsidžiaugė, kai atėjo žinia, kad Lietuvos valdžia iš 650 belaisvių, liepos 24 d. atvykusių į Kauną, 400 nepriėmė kaip lietuvių. Iškeltas jų transportavimo, maitinimo išlaidų apmokėjimo klausimas¹⁷⁹. Ypač pasipiktinusi buvo KAM, kuri labai griežtai vertino Rusijos piliečių grįžimą iš Vokietijos kartu su lietuviais belaisviais. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius visiems savo padaliniais išsiuntinėjo raštą, kuriame prašė nelegaliu būdu grįžtančius belaisvius arba grąžinti į Vokietiją, arba siųsti į Rusiją per Vilnių, kur pastaruosius suims lenkai ir nusiųs į Varšuvos belaisvių stovyklas. KAM įspėjo, kad jų per Rusijos demarkacijos liniją tikrai nepraleis¹⁸⁰. Nors tiesioginiai šio nesusipratimo kaltininkai buvo už sąrašų sudarinėjimą atsakingi pasiuntinybės įgaliotiniai, jie neįjautė atsakomybės, tačiau lengviau atsiduso – „*nors ir nesmaugu, kad taip atsitiko, bet šitas atsitikimas radikaliam pašalins keblumus ir sunkenybes, kurios kasdien čia vargino. Jeigu sugrąžins dalį transporto iš Kauno, tai stovykloje esantiems bus aišku, kad begėdiškumu ir besąžiningumu irgi netoli galima nueiti.*“¹⁸¹ Problemų su rusų belaisviais kildavo ir vėliau. Belaisviai pyko, kad jų nepriima, ir priekaištavo Lietuvos įgaliotiniams. Pastarieji atsikirdavo. S. Ponganis savo laiške rašo, kad rusai labai supyko, kai jis pasakė, kad Lietuva vokiečių ir rusų taip apiplėšta yra, kad gali rūpintis tik savais belaisviais¹⁸². Vis tik Lietuvos valdžiai buvo sunku apsisaugoti nuo rusų belaisvių, grįžtančių iš Vokietijos. Padėtį apsunkino Antantės leidimas rusams belaisviams grįžti į tėvynę. 1919 m. rugpjūčio pradžioje stovyklų komendantams buvo išsiutintėtas įsakymas rusams belaisviams, bandantiems vykti iš Vokietijos į Rusiją, neišdavinėti leidimų važiuoti per Kauną¹⁸³. Jau

¹⁷⁵ 1919 07 20 S. Ponganio darbo ataskaita, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 186.

¹⁷⁶ 1919 07 27 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 187.

¹⁷⁷ 1919 07 28 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 164.

¹⁷⁸ 1919 08 15 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne kun. J. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 8, l. 189 a. p.

¹⁷⁹ 1919 07 28 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 164 a. p.; 1919 07 30 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 171.

¹⁸⁰ 1919 07 31 Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus raštas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo punktams, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 32.

¹⁸¹ 1919 07 28 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 165 a. p.

¹⁸² 1919 08 08 S. Ponganio laiškas kolegai, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 170.

¹⁸³ 1919 08 05 Telefonograma Vilkaviškio komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 211.

rugpjūčio 11 d. Generalinio štabo viršininkas Vilkaviškio miesto komendantui nusiuntė raštą, kuriame priekaištavo, kad jis nevykdo įsakymų – išduoda belaisvius leidimus, siunčia į Kauną¹⁸⁴. Rašte pabrėžiama, kad Lietuvos vyriausybė rūpinasi gražinimu tik lietuvių belaisvių, o ne rusų, kuriuos griežtai draudžiama siųsti per Lietuvą. Vilkaviškio miesto komendantas, negalėdamas suprasti, kodėl jam buvo atsiųstas toks kaltinamas raštas, aiškinosi, kad tikrai leidimų neišdavė, ir sargybai įsakė aktyviai sekti, kad rusai belaisviai per sieną nebūtų praleidžiami. Jis pažymėjo, kad vokiečiai belaisvių nepriima. Reaguodamas į skundą, komendantas kar. Stasys Zaskevičius Rikiuotės skyriaus viršininko paprašė papildyti įsakymą dėl rusų belaisvių nepraleidimo – sakėsi galįs jų nepraleisti keliais, bet važiuojančius geležinkeliu per Kybartus kontroliuoti negali¹⁸⁵. Galiausiai rugpjūčio 16 d. imtasi kito – diplomatinio problemos sprendimo būdo. Generalinio štabo viršininkas URM nusiuntė raštą, kuriame prašė susitarti su vokiečių valdžia, kad rusų belaisvių per Lietuvą nesiųstų¹⁸⁶.

Kitų tautybių belaisvius įsirašinėjant į lietuvių sąrašus vyko ir atvirkštinis procesas – atsirasdavo tokių lietuvių belaisvių, kurie nepageidavo grįžti į Lietuvą. Vokietijos karo ministerija į stovyklas išsiuntė telegramą, kurioje skelbė, kad daugelis lietuvių karo belaisvių prašo būti palikti Vokietijoje ir nenori važiuoti į Lietuvą. Antantės misija tokius prašymus patenkino. Vis tik S. Ponganis ne tiek stebėjosi tokiu vokiečių valdžios pranešimu, nes asmeniškai jam su tokiu atveju susidurti neteko, kiek negalėjo suprasti lietuvių nesąžiningo elgesio¹⁸⁷. Galima bandyti spėti, kad be kitų priežasčių, lėmusių lietuvių apsisprendimą likti Vokietijoje, ne paskutinę vietą užėmė ir baimė būti mobilizuotiems į kariuomenę – lenkų ar lietuvių. Po bendravimo su belaisviais, grįžusiais į Lietuvą, birželio mėn. DSAM rašė URM, kad kariuomenei tinkami belaisviai, tikėdamiesi į ją nepatekti, stengėsi likti Vokietijoje¹⁸⁸.

Nors lietuvių belaisvių, atvykstančių į Pr. Holando stovyklą, dėl tolesnio jų persiuntimo į Lietuvą nuo rugpjūčio pradžios vis mažėjo, problemos liko tos pačios. Konfliktai su rusais nesibaigė, jie ir toliau stengėsi visokiais būdais persikelti į Lietuvą. Jų negąsdino įgaliotinių pasakojimai, kad ne retai rusai belaisviai patenka į bolševikų kariuomenę. Dalis jų, pasakojo S. Ponganis, pateko ir į lietuvių nelaisvę¹⁸⁹.

¹⁸⁴ 1919 08 11 Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 1243 Vilkaviškio miesto komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 210 a. p.

¹⁸⁵ 1919 08 12 Vilkaviškio komendanto telefonograma Nr. 88 Rikiuotės skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 212.

¹⁸⁶ 1919 08 16 Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 1335 URM, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 148.

¹⁸⁷ 1919 07 28 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 164.

¹⁸⁸ 1919 06 21 Darbo ir socialinės apsaugos ministerijos raštas Nr. 442 URM, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 212.

¹⁸⁹ 1919 08 15 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams Berlyne kun. Koncevičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 190.

Nuo 1919 m. gegužės 28 d., kai išvyko pirmasis transportas į Lietuvą, iki rug-
sėjo 13 d. per Pr. Holando stovyklą išgabenta 9400 asmenų¹⁹⁰. Lietuvoje veikusių
institucijų statistikoje figūruoja kitokie skaičiai – 8000 karo belaisvių¹⁹¹. Tokio
neatitikimo priežastis greičiausiai buvo ta, kad kai kurie iš stovyklos kaip lietu-
viai į Lietuvą atvykę vyrai Lietuvoje buvo identifikuoti kaip kitos tautybės. Tai
patvirtina ne vienas Pr. Holando stovyklos įgaliotinių susirašinėjimo laiškas. Jei
pastarieji fiksavo išvykstančiųjų skaičių, tai Lietuvos Tremtinių ir belaisvių graži-
nimo skyriaus paskirti įgaliotiniai ne lietuviais pripažintus iš Vokietijos grįžtan-
čius karo belaisvius, dažniausia rusus, neįtraukdavo į grįžusių Lietuvos piliečių
sąrašus, bandydavo siųsti atgal arba internuodavo belaisvių stovyklose.

Baigus organizuotą belaisvių grąžinimą į Lietuvą, toliau rūpintis pavienių
karo belaisvių lietuvių grąžinimu¹⁹².

Nemažas skaičius lietuvių karo belaisvių Vokietijoje mirė. Remiantis stovyklų
komendantų sąrašais, tokių buvo 1446¹⁹³. 1926–1928 m. Piliečių apsaugos de-
partamentas iš URM gavo Vokietijoje mirusių Pirmojo pasaulinio karo belaisvių
iš Lietuvos sąrašus. Apie mirusiuosius buvo skelbta laikraščiuose „Lietuvos Ai-
das“, „Mūsų rytojūs“, pranešta per radiją¹⁹⁴.

2.5. Pareivių komisija prie Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje

Pirmojo pasaulinio karo belaisvių lietuvių daugiausia buvo Vokietijoje, tačiau
nemažas jų skaičius buvo ir kitose, ne tik Europos, valstybėse. Pradėta rūpintis
jų repatriacija. Nors sisteminga veikla prasidėjo tik 1919 m. vasarą, dar balan-
džio 10 d. Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje pirmininkas Karo
ministerijai Paryžiuje išsiuntė raštą, kuriame prašė padėti grąžinti namo lietu-
vius, Pirmajame pasauliniame kare kovojusius kaip Rusijos karius Sąjungininkų
pusėje¹⁹⁵. Apgailėstauta, kad lietuviai, kurių Lietuvai labai reikėjo kovojant su
bolševikais, išsibarstę Vokietijoje, Prancūzijoje ar net jos kolonijose. Prancūzijos
valdžia buvo atsakinga už Vokietijoje esančius belaisvius, todėl tiesioginių ryšių
palaikymas su ja šiuo klausimu buvo neišvengiamas.

¹⁹⁰ Sąrašas lietuvių belaisvių, išgabentų į Lietuvą per susirinkimo stovyklą Pr. Holand, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 13.

¹⁹¹ Žinios apie grįžusius iš svetimų valstybių Lietuvon karo metu tremtinius ir karo belaisvius Lietuvos piliečius laikotarpy 1918–1921 m., *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 8, l. 2.

¹⁹² 1920 09 07 Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje raštas Nr. 7278 Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriui, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 22, l. 104.

¹⁹³ Skaitlius mirusių lietuvių belaisvių pažymėtose stovyklose, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 14.

¹⁹⁴ 1930 03 14 Piliečių apsaugos departamento direktoriui raportas, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 18, l. 52.

¹⁹⁵ 1919 04 10 Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje pirmininko raštas Nr. 656 Prancūzijos karo ministrui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 8.

Kryptingesnis rūpinimosi belaisviais darbas prasidėjo 1919 m. liepos 10 d., kai Paryžiuje buvo įsteigtas Lietuvių komitetas nuo karo nukentėjusiems šelpti. Remiantis Komiteto įstatais, vienas tikslų buvo teikti pagalbą lietuviams kariškiams ir civiliams, buvusiems Vokietijos nelaisvėje, gyvenantiems Prancūzijoje, Belgijoje ir kitose valstybėse¹⁹⁶. Taip pat komitetas tikėjosi padėti Mažosios Lietuvos kariškiams ir civiliams, esantiems Antantės valstybių nelaisvėje. Komiteto pirmininku išrinktas Jonas Šliūpas, jo aktyviu nariu buvo ir kunigas Adomas Vilimas. Pastarasis į Paryžių atvyko dar 1918 m. gruodžio mėnesio antrojoje pusėje. Lietuvos valdžia norėjo, kad jis kartu su Ernestu Galvanausku prakirstų lietuvių dalyvavimo Taikos konferencijoje ledus¹⁹⁷. Kartu su Oskaru Milašiumi jie įkūrė Lietuvių informacijos biurą. Pastarasis pagelbėjo jau vėliau prie Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje įsikūrusiai Pareivių komisijai – redaguodavo Pareivių komisijos prancūziškai rašomus raštus¹⁹⁸.

Nors A. Gaigalaitė mini, kad delegacija buvo „vienintelė lietuvių salelė Paryžiuje“, galėjusi „padėti belaisviams ir kariškiams, norintiems grįžti į gimtinę“¹⁹⁹, komiteto įnašą šio darbo pamatų klojimą taip pat nereikėtų nuvertinti. Žinoma, tai nebuvo oficiali Lietuva atstovavusi įstaiga, ji negalėjo atstoti konsulato ar atstovybės, kurios Lietuva Prancūzijoje neturėjo. Siekiant bent iš dalies šią spragą panaikinti, kilo idėja prie Lietuvių delegacijos Paryžiuje steigti specialų organą – Pareivių komisiją. Delegacijos posėdyje mintį išviešino jos autoriai Kazys Grinius ir A. Vilimas²⁰⁰. Jie prašė leisti sudaryti prie delegacijos tam tikrą komisiją, kuri rūpintųsi „pareivių“ grąžinimu ir šelpimu²⁰¹. Idėjos autoriai taip pat nurodė preliminarią 8100 frankų darbų sąmatą. Taigi drįstame suabejoti Gedimino Ilgūno nuomone, kad K. Griniui atvykus į Paryžių, jau veikė lietuvių repatriacijos komisija ir jam buvo pasiūlyta jai vadovauti²⁰². Posėdyje kilo ilgi ginčai dėl komisijos santykių su Lietuvių komitetu nuo karo nukentėjusiems šelpti, Komisija užpirktiems daiktams saugoti. Diskutuota, kam komisija struktūriškai turėtų priklausyti – delegacijai, URM ar net KAM. Galiausiai nuspręsta, kad komisija turėtų bendradarbiauti su jau egzistuojančiais komitetais ir koordinuoti belaisvių, darbininkų ir „pareivių“ mobilizaciją ir organizaciją, darbą telkti prie delegacijos. Pirmininku išrinktas K. Grinius, nariu patvirtintas A. Vilimas. Vėliau sekretoriaus pareigoms paskirtas Pranas Jansonas. Taigi nuo

¹⁹⁶ 1919 07 10 Lietuvių komitetas nuo karo nukentėjusiems šelpti, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 17, l. 407.

¹⁹⁷ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 6.

¹⁹⁸ G. Ilgūnas, *Kazys Grinius...*, p. 208.

¹⁹⁹ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 131.

²⁰⁰ 1919 07 31 K. Griniaus ir A. Vilimo raštas Lietuvos delegacijai Paryžiuje, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 12, l. 69.

²⁰¹ 1919 08 02 Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus taikos konferencijos posėdis Nr. 69, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 17, l. 27.

²⁰² G. Ilgūnas, *Kazys Grinius...*, p. 207.

1919 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos delegacijos Paryžiuje rugpjūčio 2 d. nutarimu pradėjo veikti Pareivių komisija.

A. Gaigalaitė mini, kad tarp Šelpimo komiteto ir įsikūrusios Pareivių komisijos kilo nesusipratimų. Kone visiškas funkcijų persidengimas šiokių tokių konfliktų galbūt galėjo sukelti. Prieš pat Pareivių komisijos įsteigimą, liepos 29 d., Lietuvių komitetas nuo karo nukentėjusiems šelpti Ministrui Pirmininkui išsiuntė raštą. Pažymėjus, kad komiteto įstatai buvo patvirtinti Paryžiuje užsienio reikalų ministru, paprašyta dalinio finansavimo²⁰³. Prašyme taip pat užsiminta, kad komitetas susidarė šalia Lietuvos valstybės delegacijos Paryžiuje. Įstatai, patvirtinti ministro, jį legitimavo, o savo vietos pastatymas greta delegacijos turėjo sustiprinti pozicijas. Nenuostabu, kad Pareivių komiteto susiformavimas kvestionavo Komisijos reikšmę, iškilo pinigų „nutekėjimo“ grėsmė. Kita vertus, K. Grinius ir A. Vilimas rašte Lietuvos delegacijai Paryžiuje dėl Komisijos organizavimo jos pirmtaku laiko Šelpimo komitetą. Jo veikla buvo labai reikalinga, nes darbai, užuot mažėję, tik kaupėsi. Rašto autorių teigimu, viena ji nespėjo visko padaryti. Todėl prašoma „pavesti mudviem [K. Griniui ir A. Vilimui – M. T.] suorganizuoti prie Delegacijos pareivių reikalams komisiją, kuri dirbtų kontakte su susitvarkiusiu tam pačiam tikslui Komitetu, su Delegacijos kontrole“²⁰⁴. Taigi Šelpimo komiteto darbas nesumenkinamas, atvirkščiai – pripažįstama, kad veikta kryptingai, ką patvirtina interesantų skaičiaus didėjimas. Be to, išryškinama bendradarbiavimo perspektyva.

Praėjus porai savaitių nuo Pareivių komisijos įkūrimo, Lietuvos delegacijai Paryžiuje buvo pateikta jos veiklos ataskaita²⁰⁵. Skaičiai turėjo kalbėti patys už save. Lietuvių, norinčių grįžti į Lietuvą iš Prancūzijos, Alžyro ir Belgijos, surasta 667. Gautas Jungtinių Amerikos Valstijų kariuomenės Prancūzijoje sąrašas, pagal kurį joje tarnavo 73 lietuviai. Pratešdama Šelpimo komiteto darbą, Komisija rūpinosi ir Prūsijos lietuviais. Jų koncentracijos stovyklose suskaičiuota 191. Sieki Prūsijos lietuviams padėti grįžti namo galima paaiškinti Lietuvos pretenzijomis į Kuršo ir Rytų Prūsijos dalį. Iš viso susidarė 931 asmuo, norėjęs grįžti iš Prancūzijos ir Belgijos namo. Tikėtasi, kad nesunkiai susidarys 1000 „pareivių“.

Nors Komisija manė, kad norinčiųjų grįžti skaičius padidės, jis sumažėjo – 143 belaisviai iš Mažosios Lietuvos kreipėsi į Didžiosios Britanijos delegaciją, kai kurie baltarusiai ar Lietuvos lenkai taip pat išsibraukė iš Pareivių komisijos sąrašų²⁰⁶. A. Gaigalaitė nurodo šiek tiek kitokį išsibraukusiųjų skaičių. Ji teigia,

²⁰³ 1919 07 29 Lietuvių komiteto nuo karo nukentėjusiems šelpti pirmininko raštas Lietuvos valstybės Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2310, l. 173.

²⁰⁴ 1919 07 31 K. Griniaus ir A. Vilimo raštas Lietuvos delegacijai Paryžiuje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 12, l. 69.

²⁰⁵ 1919 08 14 Pareivių komisijos apyskaita už pirmąją pusę rugpjūčio mėnesio 1919 m., *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 17, l. 236.

²⁰⁶ 1919 09 20 Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje Pareivių komisijos pirmininko K. Griniaus raštas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 201.

kad tokių Mažosios Lietuvos belaisvių buvo 193²⁰⁷. Taigi 1919 m. rugsėjo 13 d. į Lietuvą grįžti norėjusių „pareivių“ buvo 783.

Pareivių komisija buvo atskaitinga delegacijai ir tiesioginių ryšių su Lietuvos vyriausybe nepalaikė. Jei pasiuntinybės Vokietijoje atašė belaisvių reikalams kontaktavo su DSAM Socialinės apsaugos departamento Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriumi, tai Pareivių komisija, ypač savo veiklos pirmoje pusėje, su šia institucija ryšių beveik neturėjo. Lietuviams belaisviams jau pirmąjį Komisijos veiklos mėnesį paskirta speciali rinkimosi stovykla Verdune. Vis tik iki rugpjūčio mėnesio vidurio dar nebuvo gautas Lietuvos valdžios leidimas surinktus žmones grąžinti į Lietuvą. G. Ilgūno knygoje pateikiama įdomi Augustino Voldemaro pozicija Prancūzijoje laikytų lietuvių karo belaisvių atžvilgiu. Jis, pasak knygos autoriaus, K. Griniui nurodė neskubėti į Lietuvą siųsti Prancūzijoje gyvenančius lietuvius. Pasak A. Voldemaro, reikėtų pasinaudoti tuo, kad jie dabar maitinami Prancūzijos valdžios, nes Lietuvoje ir taip trūksta maisto²⁰⁸. Esame linkę manyti, kad tai buvo asmeninė užsienio reikalų ministro pozicija šiuo klausimu. Sunku patikėti, kad tremtinių ir belaisvių grąžinimo iš kitų valstybių darbams įsibėgėjant, vyriausybė būtų siekusi dalį lietuvių iš jų eliminuoti. Net ir laikinas jų „išsižadėjimas“ prieštaravo Lietuvos kūrimo idėjai bei kovos prieš nepriklausomybės priešus pajėgų didinimui – lietuvių iš visų pasaulio kraštų grąžinimui ir konsolidacijai bendram darbui. Knygoje pažymima, kad K. Grinius šiuo ministro patarimu nesinaudojo ir toliau kryptingai dirbo rūpindamasis lietuvių repatriacija. Gavus leidimą iš Lietuvos vyriausybės, susidurta su kitomis problemomis – nors Prancūzijos valdžia sutiko karo belaisvius išlaisvinti, tačiau Karo ministerija pranešė, kad lietuvių grąžinimas į tėvynę bus organizuojamas vėliau, neaišku kada, kartu su lenkų ir rusų grąžinimu į jų šalis²⁰⁹. Paskirta dar viena belaisvių rinkimosi vieta Prancūzijoje – Ture. Belgijoje lietuviai galėjo rinktis Houthen-Furnes ir Wulveringhene²¹⁰. Iki rugsėjo 4 d. tebevyko belaisvių rinkimas, o apie jų grįžimą nebuvo jokios tikslios informacijos – negautas leidimas juos pervežti per Vokietiją.

Abejones, kad Lietuvoje informacijos apie Pareivių komisijos darbus buvo mažai, patvirtina periodiniame laikraštyje „Lietuva“ išspausdinti straipsniai. 1919 m. rugsėjo 10 d. numeryje, pristatant Lietuvių delegacijos Paryžiuje veiklą, aprašomas ne Pareivių komisijos darbavimasis, bet Lietuvių komitetas nukentėjusiems dėl karo šelpti, įsikūręs prie delegacijos Paryžiuje²¹¹. 1919 m. rugsėjo

²⁰⁷ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 133.

²⁰⁸ G. Ilgūnas, *Kazys Grinius...*, p. 208.

²⁰⁹ 1919 09 05 Pareivių komisijos pirmininko K. Griniaus pranešimas Prancūzijoje esantiems lietuviams, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 226.

²¹⁰ 1919 09 20 Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje Pareivių komisijos pirmininko K. Griniaus raštas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 201.

²¹¹ Lietuvių delegacija Paryžiuje, *Lietuva*, 1919 09 10, Nr. 198, p. 2.

14 d. pranešime ji klaidingai vadinama Kareivių komisija²¹², kas kartojama ir kituose numeriuose²¹³.

Ilgainiui Pareivių komisijos darbo arealas išsiplėtė. Lietuvių delegacijos posėdyje, kuriame buvo gautas leidimas tokią komisiją steigti, komisijos uždaviniai įvardyti lakoniškai. Silpnus kontaktus su Lietuvos institucijomis patvirtina raštas, parengtas po pusantro mėnesio nuo komisijos įsikūrimo. Lietuvos DSAM Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrių informavo, kad Pareivių komisijos darbas susideda iš:

- „1. atsakinėjimo pareiviams į įvairius klausimus laiškais ir žodžiu;
2. pareivių sąrašų vedimo;
3. siuntinėjimo pareiviams laikraščių, žemėlapių, knygelių;
4. siuntinėjimo pareivių laiškų į Lietuvą;
5. rūpinimosi pareivių dokumentais (pasais);
6. pareivių koncentracijos Prancūzijoje, Belgijoje, Alžyre, Selonikuose, Lorzene, Liuksemburge;
7. pranešimų į rusų ir lietuvių laikraščius rašymo;
8. susirašinėjimo su Prancūzijos institucijomis;
9. rūpinimosi gauti darbą demobilizuotiems pareiviams;
10. rūpinimosi patalpinti pareivius į Prancūzijos mokslo kursus ir mokyklas;
11. retesniu atveju, šelpimo pinigais.“²¹⁴

Rugsėjo mėn. pabaigoje buvo užmegzti glaudesni ryšiai su Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriumi. Spauldoje pasirodė pranešimas, raginęs besidominčius karo belaisvių lietuvių padėti Prancūzijoje, Alžyre, Graikijoje, kreiptis į DSAM, Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrių²¹⁵. Gana vėlyva bendradarbiavimo pradžia galėtų būti paaiškinta tuo, kad veiklos pradžioje, neturint galimybės belaisvių išsiųsti, poreikio palaikyti tarpinstitucinius ryšius nebuvo. Artėjant belaisvių transportavimo laikui, ryšiai suaktyvėjo.

Tokios ištis plačios, nors ir gana trumpą laiką trukusios Komisijos veiklos analizė galėtų būti atskiro darbo objektas. Koncentruojantis į „pareivių“ grąžinimo darbus, galima būtų pažymėti, kad su sunkumais susidurta ne tik dėl Prancūzijos ar Vokietijos valdžių trukdžių, bet ir dėl kitų, gana objektyvių – finansinio pobūdžio problemų.

Vokietijos valdžiai neleidus „pareivių“ grąžinti per jos teritoriją, lietuviai belaisviai ir kariai į Lietuvą buvo gabenami laivais iš Prancūzijos pietinių uostų²¹⁶.

²¹² Prancūzijos lietuvių pareivių reikalai, *Lietuva*, 1919 09 14, Nr. 202, p. 1, 2.

²¹³ Belaisvių šeimynų domei, *Lietuva*, 1919 09 24, Nr. 209, p. 3.

²¹⁴ 1919 09 20 Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje Pareivių komisijos pirmininko K. Griniaus raštas Tremtinių ir belaisvių skyriui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 201.

²¹⁵ Belaisvių šeimynų domei, *Lietuva*, 1919 09 24, Nr. 209, p. 3.

²¹⁶ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje*, Kaunas, 1999, p. 133.

Jei rugpjūčio pabaigoje Pareivių komisijos pirmininkas Lietuvių delegacijos Paryžiuje drįso prašyti „pareivius“ aprūpinti paskola, vienam interesantui duodant ne daugiau nei 100 frankų²¹⁷, tai spalio mėn. pabaigoje į URM kreiptasi prašant „pranešti tiems, kurie nori, kad būtų sugrąžinti belaisviai iš Prancūzijos, idant atsiųstų Prancūzijos delegacijai bent po 100 frankų kiekvieno belaisvio pargabenimui“²¹⁸. K. Grinius prašė, kad ministerija tarpininkautų tuos pinigus persiunčiant Lietuvos delegacijai Paryžiuje. Jo prašymas buvo išpildytas²¹⁹. Susimokėti, žinoma, galėjo ir patys karo belaisviai. Lapkričio viduryje buvusių karo belaisvių, sumokėjusių už kelionę į Lietuvą, buvo 138, tačiau dėl jų tikslios grąžinimo datos vyko susirašinėjimas su įvairiomis įstaigomis²²⁰. Viltys, kad leidimas bus gautas greitai, pasiteisino. Lapkričio pabaigoje Prancūzija suteikė įgaliojimus buvusius karo belaisvius grąžinti į Lietuvą, o Vokietijos valdžia pažadėjo aprūpinti keleiviniais vagonais. Tai pasiekus, išsiųstas ir Belgijos karo ministrui raštas, kuriame buvo prašoma suteikti leidimą grąžinti buvusius karo belaisvius į Lietuvą²²¹. Gausus lietuvių skaičius į Lietuvą išvyko iš Prancūzijos uosto La Pallice 1919 m. lapkričio 23 d. Taigi nors Pareivių komisijos darbuose, kaip ir kitose Delegacijos veiklos srityse, pinigų stygius buvo jaučiamas²²², nenuleidžiant rankų bandyta ieškoti išeičių.

Pagal Lietuvos vyriausybės nutarimą, Taikos delegacija Prancūzijoje nuo gruodžio 1 d. turėjo būti panaikinta, tačiau daugelis darbų dar nebuvo užbaigta. Pareivių komisija nebuvo išimtis. 1919 m. lapkričio 25 d. Tomas Naruševičius delegacijai pristatė darbus, kuriuos būtina nuveikti nepaisant Lietuvos delegacijos Paryžiuje panaikinimo²²³. Pareivių komisijos darbas pristatytas kaip „pasėkimingai“ vedamas, pasidžiaugta, kad daug lietuvių atsiliepė su prašymais grąžinti juos į tėvynę. Akcentuota, kad „užbaigimas šio darbo būtinas, nes daug vilčių [...] su jo [pabaiga – M. T.] surišta“²²⁴.

Iki gruodžio 1 d., Lietuvos delegacijai veiklą Prancūzijoje baiginėjant, rūpestį karo belaisviais turėjo perimti Prancūzijoje kuriama Lietuvos atstovybė. Belaisviai, kilę iš Lietuvos, buvo sukoncentruoti keliose vietose, tačiau dar ne visi išsiųsti į tėvynę. A. Gaigalaitės nuomone, atstovybė dar tik organizavosi, todėl nebuvo

²¹⁷ 1919 08 30 Pareivių komisijos pirmininko pranešimas Lietuvos delegacijai Paryžiuje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 299.

²¹⁸ 1919 10 30 Pareivių komisijos pirmininko K. Grinius prašymas URM, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 11, l. 72; f. 383, ap. 7, b. 13, l. 125; f. 383, ap. 7, b. 18, l. 171.

²¹⁹ Prancūzijos belaisvių grąžinimo reikalu, *Lietuva*, 1919 11 20, p. 4.

²²⁰ 1919 11 14 Pareivių komisijos pirmininko K. Grinius raštas Nr. 2884 URM, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 11, l. 69.

²²¹ 1919 11 29 Už Pareivių komisijos pirmininką A. Vilimo raštas Belgijos karo ministrui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2310, l. 19.

²²² A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 135.

²²³ 1919 11 25 T. Naruševičiaus raštas Lietuvos delegacijai prie Paryžiaus taikos konferencijos, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 13, l. 58–60.

²²⁴ Ten pat, l. 59.

pajėgi operatyviai perimti Pareivių komisijos darbą²²⁵, kurį toliau tęsė Pareivių komisijos darbuotojai. K. Griniui išvykus į Lietuvą, pagrindinė atsakomybė už šių darbų tęstinumą užgulė A. Vilimo pečius. Gruodžio pradžioje lietuviai karo belaisviai apleido Verduną ir lydimi įgaliotinio Alberto Balladžio per Vokietiją, Kelno keliu, išvyko į Lietuvą, Kauną²²⁶. Kita jų grupė Prancūziją paliko mėnesio antrojoje pusėje. Šį kartą juos lydėjo Juozas Kulakas²²⁷. Vėliau tarp institucijų tęsėsi susirašinėjimas dėl pavienių karo belaisvių lietuvių grąžinimo į Lietuvą²²⁸. 1920 m. birželį į Lietuvą grįžo dar 130 belaisvių iš Prancūzijos²²⁹.

3. LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVŲ KARO BELAISVIŲ ADMINISTRAVIMO PROBLEMOS

3.1. Belaisvių stovyklų steigimas, veiklos reglamentavimas ir internuotų kareivių gyvenimo sąlygos

1919 m. vasario 16 d. Kaune buvo įkurta komendantūrai pavaldi belaisvių stovykla²³⁰. 1919 m. vasario 18 d. įsakymu Kauno miesto ir apskrities komendantūrai „nelaisvių liogerio“ Kaune viršininku paskirtas kar. Zenonas Baltušauskas²³¹.

Prieš tai į nelaisvę paimti priešišku valstybių karo belaisviai buvo laikomi kalėjime. Teisiškai pagrįsti tokio jų įkalinimo nebuvo galima, todėl iškeltas specialios institucijos, atsakingos už jų saugojimą, steigimo klausimas. Tiesa, teisingumo ministras tuo susirūpino kiek per vėlai, kai ši funkcija jau buvo perduota Kauno miesto ir apskrities komendantūrai. 1919 m. vasario 26 d. teisingumo ministras Ministrui Pirmininkui pranešė, kad mūšiuose su bolševikais suimtieji belaisviai yra laikomi Kauno kalėjime, kas nėra teisėta. Rašte pažymima, kad belaisviai turi būti laikomi „tam tikrose „belaisvių stovyklose“, Apsaugos ir Vidaus reikalų ministerijų sutartinai įtaisytose“²³², o ne kalėjimuose, skirtuose kaltinamiesiems bei nusikaltėliams.

1919 m. balandžio 16 d. Belaisvių stovyklos viršininkas kar. Z. Baltušauskas raportavo Kauno komendantui, kad stovykloje laikoma 150 žmonių, o sargybinių – tik 42, todėl prašoma paskirti dar 15 kareivių. Sargybinių skaičiaus didinimo

²²⁵ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 135.

²²⁶ 1919 12 06 Liudijimas aspirantui Albertui Balladžiui, įgaliotam lydėti lietuvių belaisvių transportą iš Prancūzijos, Verduno, į Kauną, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2310, l. 23.

²²⁷ 1919 12 16 Liudijimas Juozui Kulakui, įgaliotam lydėti lietuvių belaisvių transportą iš Prancūzijos, Verduno, į Kauną, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2310, l. 13.

²²⁸ 1919 12 20 Už Pareivių komisijos pirmininką A. Vilimo raštas Šv. Vincento forto komendantui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2310, l. 2.

²²⁹ Grįžta belaisvių, *Lietuva*, 1920 06 14, Nr. 123, p. 2.

²³⁰ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918...*, p. 112.

²³¹ 1919 02 18 Įsakymas Kauno miesto ir apskrities komendantūrai, *LCVA*, f. 1126, ap. 4, b. 206, l. 141.

²³² 1919 02 27 Teisingumo ministro raštas Nr. 331 Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 149, l. 114.

prašymas argumentuojamas ir gausėjančiu darbininkų reikalavimu²³³.

Tų pačių metų gegužę buvo paruoštas ir Ministrų tarybos kanceliarijai pateiktas Instrukcijų apie karo, civilių ir laikinai areštuotų belaisvių užlaikymą stovykloje prie Kauno miesto komendantūros projektas, pasirašytas krašto apsaugos ministro A. Merkio²³⁴. Instrukcijos projekte, sudarytame iš trijų skyrių, buvo apibūdinta, kokie asmenys gali būti laikomi Belaisvių stovykloje, nurodoma dienotvarkė, atskiras dėmesys skiriamas karininkams belaisviams. Pirmasis projekto punktas skelbė, kad Belaisvių stovykloje laikomi karo belaisviai, civiliai belaisviai iš priešų pusės ir laikinai suimtieji „*ligi dalykų paaiškėjimo*“²³⁵. Lakoniškas apibrėžimas, kam skirta Belaisvių stovykla, tarsi apėmė visas įvardytas grupes, tačiau kiti projekto punktai atskleidžia, kad instrukcija, kiek ji lietė karo belaisvius, buvo orientuota tik į raudonarmiečius. Išskirtinai dažnas raudonarmiečių minėjimas instrukcijoje buvo realybės atspindys – tuomet belaisvių stovyklose daugiausia buvo laikoma kareivių bolševikų.

Karo belaisviai raudonarmiečiai nebuvo vienalytis sluoksnius. Nors visiems belaisviams numatyta skirti vienodą maitinimą, tokį kaip ir lietuvių kariuomenės kareiviams, tačiau išskiriami raudonarmiečiai, kurie savo noru perėjo į Lietuvos pusę. Pažymima, kad jie laikomi atskirose bendrose kamerose. Kitą statusą stovykloje taip pat turėjo ir karininkai. Jiems numatyta aštuonis kartus didesnis atlyginimas negu kitiems karo belaisviams, tai yra 200 auksinų per mėnesį, taip pat jie nebuvo skiriami jokiems darbams. Be to, karo belaisviams karininkams „*skiriami tarnai iš raudonarmiečių*“²³⁶. Jie turėjo privilegiją gauti iš miesto komendanto leidimą prižiūrėti sargų būti mieste ir net už miesto ribų.

Instrukcijos projekte taip pat skiriama vietos sanitarinei stovyklos priežiūros kontrolei. Atskiras skyrelis nustato belaisvių dienotvarkę:

„1. *Belaisviai ir laikinai suimtieji keliasi 6 val. ryto; virėjai iš raudonarmiečių 5 val. ryto.*

2. *6 ½ val. ryto arbata.*

3. *Nuo 7 iki 8 val. ryto belaisviai skirstomi darbams pagal iš vakaro pristatytus reikalavimus.*

4. *Nuo 11 iki 12 val. pietūs.*

5. *Nuo 1 iki 6 val. vakaro vėl siunčiami dirbti.*

6. *Nuo 6 iki 7 val. vakaro vakarienė.*

7. *8 val. vakaro patikrinimas.*

²³³ 1919 04 16 Belaisvių stovyklos viršininko kar. Z. Baltušausko raportas Nr. 105 Kauno komendantui, LCVA, f. 922, ap. 2, b. 90, l. 22.

²³⁴ 1919 05 12 Instrukcijos apie karo, civilių ir laikinai areštuotų belaisvių užlaikymą stovykloje prie Kauno m. komendantūros projektas, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 68, l. 103, 103 a. p.

²³⁵ Ten pat, l. 103.

²³⁶ Ten pat, l. 103 a. p.

8. Nuo 9 ½ val. vakaro visi eina miegoti. Nakties laiku stovykla saugoma budriau.

9. Susirgusieji belaisviai kiekvieną dieną siunčiami su ligonių knygele į ligoninę, o staiga susirgusieji siunčiami iš karto, gavus iš ligoninės priėmimo raštą.²³⁷

Instrukcijos apie karo, civilių ir laikinai areštuotų belaisvių laikymą stovykloje prie Kauno miesto komendantūros projektas buvo pirmas bandymas reglamentuoti tvarką Belaisvių stovykloje. Apibūdinant „globotinių“ statusą, jie grupuojami į kelis tarpusavyje nelygiaverčius sluoksnius. Vis tik siekis įtvirtinti hierarchiją suteikė tam tikrų teisių ir mažiausiai privilegijų turintiems belaisviams. Nepavyko rasti informacijos, liudijančios, kad projektas buvo patvirtintas. Tikėtina, kad buvo siekiama reglamentuoti tai, kas praktiškai vykdyta. Panašiu laiku Amerikos karinei misijai apie karo belaisvius bolševikus buvo suteikta informacija, kurioje fiksuojama dalis projekte aptartų aspektų. Amerikos karinė misija domėjosi, koks dienos davinyš išduodamas karo belaisviams, kokios privilegijos daromos karininkams, kokį darbą dirba belaisviai, ką planuojama su jais daryti²³⁸. KAM kanceliarijos viršininkas skubiai, per penkias darbo dienas nuo užklauso pranešė, kad karininkams ir kareiviams belaisviams maistas išduodamas toks pats kaip ir lietuvių kareiviams:

„1. kopūstų arba žirnių	½ sv. ²³⁹
2. bulvių	¾ sv.
3. lašinių	8 zol. ²⁴⁰
4. kruopų	32 zol.
5. duonos	2 sv.
6. mėsos	½ sv.
7. druskos	10 zol.
8. svogūnų	2 zol.
9. cukraus	5 zol.
10. kvietinių miltų	4 zol.
11. arbatos 100-tui žmonių	50 zol. ²⁴¹

²³⁷ 1919 05 12 Instrukcijos apie karo, civilių ir laikinai areštuotų belaisvių užlaikymą stovykloje prie Kauno m. komendantūros projektas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 68, l. 103 a. p.

²³⁸ Karininko Tamašauskio pareiškimas Apsaugos ministerijos štaban, gauta: 1919 05 12, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 354, l. 123.

²³⁹ svaras – svorio vienetas, įvairiose šalyse skirtingas: vokiškas – 0,4677 kg, lenkiškas – 0,4055kg, rusiškas – 0,4095 kg.

²⁴⁰ zolotnikas – mažasis rusiškas svorio vienetas, lygus 4,2658 gramo. Naudotas X–XX a., daugiausiai kaip sidabro svorio vienetas. Pavadintas pagal senovinę auksinę rusišką monetą zlatniką, kuri buvo naudojama Kijevo Rusijoje iki XI a.

²⁴¹ 1919 05 17 Kanceliarijos viršininko raštas Nr. 2461 karininkui Tamašauskui, *LCVA*, f. 383, ap. 3, b. 354, l. 122.

Kai kurie klausimai buvo atsakyti labai aptakiai, suteikiant mažai informacijos. Pavyzdžiui, į klausimą, kokį darbą dirba belaisviai, atsakyta – įvairų. Ne daugiau atsakyta ir apie jų ateitį – paminėta, kad jie bus naudojami ūkio darbams. Kai kuriuos atsakymus patvirtina ir Belaisvių stovyklos komendanto susirašinėjimas su Kauno miesto komendantu. Gegužės 15 d. pranešama, kad belaisviai kareiviai ir karininkai gauna tokį patį maistą kaip ir sargybiniai, o „*pagerinimas [karininkams – M. T.] tik tas, kad jiems valgis paduodamas pirmiausiai*“²⁴².

Lygiu su kareivių maisto daviniu belaisviai džiaugėsi ne ilgai. 1919 m. birželio 10 d. Įsakymo kariuomenei § 7 skelbė, kad maisto ne visada užtenka Lietuvos kariuomenei, todėl dienos davinys belaisviams kareiviams sumažinamas iki šių normų:

1. duonos $\frac{3}{4}$ sv.
2. mėsos 4 dienas ir žuvis 3 dienas į savaitę po 1/8 sv.
3. kruopų 28 zol.
4. riebalų 5 zol.
5. cukraus 2 zol.
6. daržovių 48 zol.
7. arbatos $\frac{1}{4}$ zol.²⁴³

Tuo pačiu įsakymu reglamentuojama, kad kareiviai belaisviai algos negauna, o belaisvių karininkų „*užlaikymas lygus nelaisvių kareivių*“²⁴⁴. Liepos 26 d. įsakymu patvirtinamos naujos belaisvių maitinimo dienos normos. Jos didinamos, ir šį kartą davinys diferencijuojamas: nedirbantys belaisviai gauna mažiau maisto nei dirbantys ir savo noru perėjusieji į Lietuvos kariuomenės pusę. Karininkų maisto norma sulyginama su antrosios grupės – didesniu daviniu²⁴⁵. Vėliau šis pakeitimas pakartojamas Bendruose nurodymuose apie belaisvių stovyklas.

1919 m. liepos 31 d. vyriausiajam kariuomenės vadui patvirtinus komendantūros etatus, Kauno miesto ir apskrities komendantūra reorganizuota. Iš jos išskirti Etapo skyrius, Belaisvių stovyklos ir husarų komandos²⁴⁶; antruoju paragrafu įsakoma „*Belaisvių stovykles subendrinti ir suorganizuoti iš jų vieną valdybą su atsakančiu skaičiumi skyrių*“²⁴⁷. Belaisvių stovyklos viršininku nuo 1919 m. liepos 15 d. paskiriamas kar. Bronius Platakis. 1919 m. liepos 22 d. vyriausiojo karo vado įsakymu Nr. 19 nuo tų pačių metų rugpjūčio 1 d. Belaisvių stovyklų valdyba skelbiama suorganizuota ir veikianti kaip atskira kariuomenės

²⁴² 1919 05 15 Belaisvių stovyklos komendanto kar. Z. Baltušausko raportas Nr. 255 Kauno miesto komendantui, LCV4, f. 384, ap. 3, b. 354, l. 125.

²⁴³ 1919 06 10 Įsakymas kariuomenei, Nr. 86, § 7, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1919.

²⁴⁴ 1919 06 10 Įsakymas kariuomenei, Nr. 86, § 7, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1919.

²⁴⁵ 1919 07 25 Įsakymas kariuomenei, Nr. 116, § 5, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1919.

²⁴⁶ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918...*, p. 113; Ištrauka iš užtvirtinto projekto įstatymo vyriausiojo karo vado, LCV4, f. 922, ap. 2, b. 90, l. 60.

²⁴⁷ Ten pat.

dalis. Taip pat suorganizuotomis ir veikiančiomis įteisinamos Belaisvių stovykla Nr. 1 Kauno mieste, Mickevičiaus gatvėje, ir Belaisvių stovykla Nr. 2 Aukštutinėje Fredoje²⁴⁸. Stovyklų valdybos viršininko pirmuoju padėjėju paskiriamas kar. Z. Baltušauskas, ūkio vedėju – karo valdininkas Kalpokas, Valdybos Rikiuotės skyriaus raštvedžiu – karo valdininkas Zaremba. Belaisvių stovyklos Nr. 1 komendantu skelbiamas kar. Borisas Malma, kar. Leonas Iljasevičius – stovyklos Nr. 2 komendantu²⁴⁹.

1919 m. rugpjūčio 18 d. krašto apsaugos ministras A. Merkys pasirašė Bendrus nurodymus apie belaisvių stovyklas²⁵⁰. Valdininkams juos perrašinėjant, neišvengta klaidų, nes lyginant tris identiškais turėjusius būti šaltinius, išaiškėjo, kad yra nesutapimų. Analizės objektu pasirinktas detaliausias²⁵¹.

Bendruose nurodymuose apie Belaisvių stovyklas įvardytos Belaisvių stovyklų valdybos funkcijos, išskirtos belaisvių stovyklų rūšys, jų atskaitomybė, belaisvių paėmimo į stovyklas ir išlaisvinimo tvarka, belaisvių kategorijos, numatomos plėtros perspektyvos, aptariamoms vidaus tvarkos taisyklės, belaisvių teisės, jų darbo užmokesčio klausimai, aprūpinimas maistu ir drabužiais. Nurodoma, kad Belaisvių stovyklų valdyba turi užtikrinti nuoseklų ir planingą belaisvių sutvarkymą ir „užlaidumą“. Ji registruoja paimitus ir savo noru perėjusius į Lietuvos kariuomenės pusę belaisvius, siunčia juos į Kaune esančią belaisvių stovyklą, kurioje jie Žvalgybos skyriaus agentų išklašinėjami ir paskirstomi, koordinuoja ir prižiūri visų belaisvių stovyklų darbą. Belaisvių stovyklų valdybos viršininkas kas savaitę turi duoti ataskaitą Generaliniam štabui apie bendrą belaisvių skaičių visose stovyklose, taip pat skaičių belaisvių, išsiųstų į darbus tiek valdiškose, tiek privačiose įstaigose.

Visos belaisvių stovyklos, išskyrus prie Belaisvių stovyklų valdybos esančią pirmos rūšies belaisvių stovyklą, priskiriamos antros rūšies belaisvių stovykloms. Spartus belaisvių skaičiaus didėjimas lėmė plėtros galimybių planavimą. Net sunkios valstybės finansinės padėties fone, kai buvo raginama mažinti išlaidas²⁵², galvota apie naujų belaisvių stovyklų steigimą: „reikalinga dar įsteigti stovyklas Marijampolėje, Vilkaviškyje, Telšiuose ir Panevėžyje, kurios turėtų būti panašios savo įtaisymu belaisvių stovyklai ne pačiame Kauno mieste“²⁵³, – rašoma nurodymuose²⁵⁴.

²⁴⁸ 1919 08 01 Stovyklų valdybos viršininko kar. B. Platačio Įsakymas Nr. 1 Belaisvių stovyklų valdybai, § 1, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 1.

²⁴⁹ 1919 08 01 Stovyklų valdybos viršininko kar. B. Platačio Įsakymas Nr. 1 Belaisvių stovyklų valdybai § 2, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 1 a. p.

²⁵⁰ 1919 08 18 Bendri nurodymai apie Belaisvių stovyklas, LCVA, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 4–5 a. p.; ten pat. l. 159–163 a. p.; Bendri nurodymai apie belaisvių stovyklas, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 90, l. 129–132.

²⁵¹ 1919 08 18 Bendri nurodymai apie Belaisvių stovyklas, LCVA, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 159–163 a. p.

²⁵² 1919 08 15 Valstybės kontrolės valdytojo J. Zubricko raštas Nr. 1001 krašto apsaugos ministrui dėl kariuomenės dalių etatų mažinimo, LCVA, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 185.

²⁵³ 1919 08 18 Bendri nurodymai apie Belaisvių stovyklas, LCVA, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 160.

²⁵⁴ Kitame šio dokumento variante Telšiai neįvardijami. Plg. 1919 08 18 Bendri nurodymai apie Belaisvių stovyklas, LCVA, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 4.

Dar prieš pasirašant šį dokumentą krašto apsaugos ministrui (1919 m. rugpjūčio 15 d. Įsakymu Nr. 16 Belaisvių stovyklų valdybai), pradeda veikti trečia stovykla prie stoties Kazlų Rūda ir ketvirta – prie stoties Papilvė²⁵⁵. Nuo 1919 m. lapkričio 22 d. pakeičiamas karo belaisvių dienos davinys. Belaisviams, kirtusiems mišką Kazlų Rūdoje ir Papilvėje, buvo numatyta didesnė maisto norma nei tiems, kurie buvo internuoti Kauno stovykloje²⁵⁶.

Nurodymuose belaisviai skirstomi į dvi rūšis. Skirtingas jų statusas, sąlygotas nevienodų teisių, leidžia kalbėti apie daugiau belaisvių kategorijų. Priklausomai nuo pasirinktų grupavimo kriterijų, jos gali būti išskirtos kelios: a) paimtieji į nelaisvę ir savo noru su ginklu perėjusieji į Lietuvos kariuomenės pusę [šios rūšys nurodymuose aiškiai įvardijamos – M. T.]; b) karo belaisviai ir civiliai belaisviai; c) kareiviai belaisviai ir karininkai belaisviai; d) belaisviai Lietuvos piliečiai ir belaisviai kitų valstybių piliečiai. Nurodoma, kad „*savanoriai belaisviai*“ turi būti laikomi atskirai, geresnėmis sąlygomis, gauti 20 proc. daugiau maisto, tačiau nuo darbo jie nėra atleidžiami. Belaisviai į šias grupes suskirstomi tik po Žvalgybos skyriaus agentų apklausos, todėl „*visos veikiančios kariuomenės dalys, paimančios belaisvius, turi sužinoti ir surašyti, kurie belaisviai savanoriai ir kurie paimti, ir visus duomenis apie belaisvius prisiųsti kartu su jais Belaisvių stovyklų valdybon*“²⁵⁷. Suimti civiliai belaisviai belaisvių stovyklose laikomi iki tardymo ir jie yra KAM Juridinio skyriaus žinioje.

Belaisviai karininkai nuo kareivių belaisvių laikomi atskirai, jie gauna 20 proc. geresnį maistą, nepriklausomai nuo to, ar savanoriškai perėjo į Lietuvos pusę, ar ne, jiems mokama alga, nors dirbti jie neverčiami. Karininkai belaisviai „*savanoriai*“ gali vaikščioti be sargybos, norintieji įstoti į kokią nors armiją, kovojančią prieš bolševikus ir nepriešingą Lietuvos valstybei, gali būti išlaisvinami ir išsiunčiami į nurodytas armijos vietas²⁵⁸.

Belaisvių stovykla turėjo bendradarbiauti su Žvalgybos skyriumi. Žvalgybos skyrius, savarankiškai pradėjęs veikti 1919 m. gegužės 12 d., dirbo trimis kryptimis: vykdė karinę žvalgybą kitose šalyse, kontržvalgybą ir politinę sekimą šalies viduje²⁵⁹. Gegužės 23 d. vyriausiasis kariuomenės vadas gen. Silvestras Žukauskas patvirtino žinių apie priešą rinkimo instrukciją. Vienas iš joje įvardytų karinės žvalgybos elementų – belaisvių, perbėgėlių ir pavienių asmenų, pereinančių demarkacijos liniją, tardymas²⁶⁰. Siekiant įgyvendinti sklandų instrukcijos vykdymą ir užtikrinti operatyvesnę Žvalgybos skyriaus darbą tardant visus, patekusius

²⁵⁵ 1919 08 15 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 16, § 2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 13. l. 23 a. p.

²⁵⁶ 1919 12 06 Įsakymas kariuomenei, Nr. 199, § 2, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1919.

²⁵⁷ 1919 08 18 Bendri nurodymai apie Belaisvių stovyklas, *LCVA*, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 161.

²⁵⁸ Ten pat, l. 162.

²⁵⁹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918...*, p. 100.

²⁶⁰ 1919 05 23 Instrukcija žinių apie priešą rinkimui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 174, l. 392.

į Belaisvių stovyklą, gegužės mėnesį Generalinio štabo viršininkas Belaisvių stovyklos komendantui įsakė siųsti visų atvykstančių belaisvių sąrašus. Juose prašoma nurodyti šią informaciją apie belaisvius: laipsnį, iš kokios dalies, paėmimo į nelaisvę laiką, kas paėmė į nelaisvę, pažymėti, jei perėjo savo noru²⁶¹. Jau birželio mėnesio pradžioje Žvalgybos skyriaus viršininkas Belaisvių stovyklos komendantui nurodė atsiųsti visų iki 1919 m. birželio mėnesio 1 d. į stovyklą patekusių belaisvių ir „perbėgusių karininkų ir kareivių“ sąrašą²⁶².

Žvalgybos skyriaus ir Belaisvių stovyklos bendradarbiavimas sąlygojo griežtesnę pastarosios darbo kontrolę. Belaisvių stovykla buvo įpareigota rūpintis kuo tikslesniu internuotųjų surašymu ir duomenų kaupimu. Belaisvių stovyklos kontingentas buvo vienas iš Žvalgybos skyriaus informacijos šaltinių. Jau 1921 m., pažymi A. Anušauskas, Žvalgų dalyje susiklostė informacijos gavimo sistema, kurios vienu sudedamuoju komponentu buvo belaisvių ir perbėgėlių tardymo medžiaga²⁶³.

Ne mažiau svarbi buvo ir belaisvių iš stovyklų išlaisvinimo tvarka. Jos aktualumą atspindi prieš Bendrų nurodymų belaisvių stovykloms patvirtinimą vykę susirašinėjimai šiuo klausimu tarp Belaisvių stovyklos viršininko, Rikiuotės skyriaus viršininko, Žvalgybos skyriaus viršininko ir Juridinio skyriaus viršininko. 1919 m. viduryje dar nebuvo priimtas sprendimas, ką daryti su kitų valstybių piliečiais belaisviais. Generalinio štabo viršininkas birželio mėnesį išleido įsakymą, pagal kurį belaisvių prašymai išleisti juos iš stovyklos grupuojami į dvi dalis. Pirmai priklausė Lietuvoje gyvenusieji piliečiai, antrai – likusieji. Pastarųjų prašymus liepiama laikyti Belaisvių stovykloje „iki principiniam klausimo išrišimui apie likimą visų kitų valstybių piliečių ne priešingų Lietuvos valstybės įkūrimui“²⁶⁴. Su „savaisiais“ buvo aiškiau – liepta surinkti apie juos kaip įmanoma daugiau informacijos. Iki liepos mėn. nutarimą išleisti iš Belaisvių stovyklos priimdavo Žvalgybos skyrius²⁶⁵. Liepos mėn. pabaigoje Rikiuotės skyriaus viršininkas kar. Leonardas Vaitekūnas Belaisvių valdybos viršininko kar. B. Platačio prašė su Žvalgybos skyriaus viršininku išsiaiškinti šiuos klausimus:

²⁶¹ 1919 05 31 Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus raštas Nr. 569 Belaisvių liogerio komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, t. II, b. 758, l. 19 a. p.

²⁶² 1919 06 19 Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus raštas Nr. 635. Belaisvių stovyklos komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, t. II, b. 758, l. 32.

²⁶³ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios ...*, p. 89.

²⁶⁴ 1919 06 28 Žvalgybos skyriaus viršininko raštas Nr. 910 Belaisvių stovyklos komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, b. 758, l. 57.

²⁶⁵ 1919 06 07 Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus raštas Nr. 661 Belaisvių stovyklos komendantui dėl Domininko Beržinsko paleidimo iš Belaisvių stovyklos, *LCVA*, f. 929, ap. 2, b. 758, l. 33; 1919 06 19 Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus raštas Belaisvių stovyklos komendantui, ten pat, l. 35.

„1. Kokios kategorijos karo belaisvius galima paliuosuoti.

2. Kokių formalumų laikantis.

3. Kas galutinai sprendžia išlaisvinimo klausimą.“²⁶⁶

Kar. L. Vaitekūno manymu, užtenka kiekvieną prašymą dėl išlaisvinimo išteikti Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, kuris, atsižvelgdamas į Žvalgybos skyriaus ir Juridinio skyriaus viršininkų nuomonę, priimtų sprendimą. Jau rugpjūčio pradžioje Rikiuotės skyriaus viršininkas patvirtina, kad belaisvių išlaisvinimas priklauso nuo Belaisvių stovyklos viršininko. Tačiau jis, prieš priimdamas sprendimą, turi surinkti apie belaisvį žinias iš: Žvalgybos skyriaus, Juridinio skyriaus, komiteto ir apskrities, kurioje belaisvis gyvena, viršininko. Toks belaisvių, priklausomai nuo jų kategorijos, išleidimas iš Belaisvių stovyklos reglamentuojamas ir rugpjūčio 18 d. nurodymuose. Belaisviai – Lietuvos piliečiai – gali būti išlaisvinti sužinojus, kuriose vietose Lietuvoje ilgiausiai gyvena, paklausus vietos administracijos ar valdžios įstaigų, surinkus žinių apie jų elgesį bolševikų armijoje. Išlaisvintas belaisvis turėdavo su savo dokumentais prisistatyti vietos administracijos įstaigoms ir karo komendantui. Pastarosios buvo įpareigosios stebėti jo elgesį. Prašymą išlaisvinti galėjo rašyti ir belaisvio giminės, pažįstami. Prašymas svarstytas tik tuomet, jei jame būdavo pridėtas vietinės administracijos sutikimas priimti belaisvį. Nurodymuose reglamentuojama, kad belaisvius Lietuvos piliečius iš stovyklų laisvina Belaisvių stovyklų valdybos viršininkas sutinkant Žvalgybos skyriui. Ne Lietuvos piliečiais belaisviais rūpinasi Generalinis štabas. Pastarasis nurodymas jau buvo įgyvendinamas praktiškai. Tai iliustruoja 1919 m. liepos 28 d. Juridinio skyriaus viršininko raštas Generalinio štabo viršininkui, kuriame įvardijama, kad „karo belaisviai turi būti žinioje Generalinio štabo“²⁶⁷. Nurodymuose reglamentuojama, kad jie gali būti laisvinami pagal krašto apsaugos ministro ir vyriausiojo kariuomenės vado įsakymus.

Siekiant stovykloje užtikrinti tvarką, belaisviai buvo skirstomi į kuopas po 50 žmonių. Kiekviena kuopa turėjo po viršilą ir viršilos padėjėją, kurie buvo skiriami iš belaisvių. Jie turėjo žinoti savo kuopos žmones, registruoti į darbus einančius belaisvius, prižiūrėti tvarką. Sargybos komanda, sudaryta iš vietos kariuomenės dalių karių, prižiūrėjo belaisvius, esančius stovyklose ir dirbančius. Nurodymuose detalios reglamentuota sargybos komandos sudėtis, budėjimo, keitimosi tvarka.

Belaisviai galėjo dirbti tiek valdiškose, tiek privačiose įstaigose. Mokestis už darbą buvo skirstomas į dvi rūšis:

²⁶⁶ 1919 07 30 Rikiuotės skyriaus viršininko kar. Vaitekūno raštas Nr. 3218 Belaisvių stovyklos viršininkui kar. Platakiui. LCVA, f. 299, ap. 2, b. 5, l. 42.

²⁶⁷ 1919 07 28 Juridinio skyriaus viršininko raštas Nr. 802 Generalinio štabo viršininkui, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 5, l. 44.

„a) visos valdiškos įstaigos, išskyrus KAM įstaigas, neduodant maisto moka už vieną belaisvio darbo dieną 10 auksinų, privačios įstaigos 12 auksinų.

b) visos valdiškos įstaigos, išskyrus KAM įstaigas, duodant maistą ir butą, moka už vieną belaisvio darbo dieną 4 auksinus, privatinės įstaigos 5 auksinus.“²⁶⁸

Pusę belaisvio darbo užmokesčio pasiimdavo KAM įstaigos. Kita pusė buvo išmokama belaisviams. Dirbantys karo belaisviai turėjo gauti 20 proc. geresnį maistą.

Nurodymuose reglamentuojama belaisvių stovyklų komendantų atskaitomybė Belaisvių stovyklų valdybai, o pastarosios – Generaliniam štabui. Kiekvieną mėnesį belaisvių stovyklos viršininkas turėjo pateikti ataskaitą apie belaisvių skaičių, jų uždirbtus pinigus. Taip pat Generaliniam štabui turėjo būti pristatoma informacija apie belaisvių, išsiųstų į darbus, skaičių, nurodant į kokią įstaigą – valdišką ar privačią – jie išsiųsti.

Belaisviai galėjo būti šelpiami maistu, drabužiais ir pinigais, bet daiktai turėjo būti peržiūrimi stovyklos vyresnybės. Stovyklose leista steigti parduotuvę. Susirašinėti belaisviams taip pat nebuvo draudžiama. Nurodoma, kad laišškai turi būti cenzūruojami ir siunčiami valstybės išdo lėšomis.

Belaisvių drabužiuose turi būti žymės: ant rankovės spalvota juosta ir kelnėse juosta. Sanitarijos skyrius buvo paskirtas atsakingu už higienos palaikymą stovyklose.

Lyginant 1919 m. rugpjūčio 18 d. krašto apsaugos ministro patvirtintus Bendrus nurodymus belaisvių stovykloms su jų pirmtaku – Instrukcijomis apie karo, civilių ir laikinai areštuotų belaisvių užlaikymą stovykloje prie Kauno miesto komendantūros, galima pasakyti, kad pastarosios buvo lakoniškos, aprėpė mažiau problemų, paliko daug neišspręstų ir nereglamentuotų klausimų. Vis tik jos pasižymėjo aiškesne struktūra, ko akivaizdžiai trūko Bendriems nurodymams, aprėpusiems platesnį ir detalesnį gyvenimo belaisvių stovyklose reglamentavimo spektrą. Jei pirmojoje instrukcijoje labiau akcentuojama raudonarmiečių karo belaisvių laikymo stovykloje tvarka, tai nurodymuose išryškėja Belaisvių stovyklų valdybos ryšys su jai priklausančiomis stovyklomis, atskaitomybė kitoms institucijoms bei jų bendradarbiavimas. Reglamentuojama belaisvių paleidimo iš stovyklos tvarka.

1919 m. rugsėjo 18 d. URM iniciatyva buvo sušaukta komisija, turėjusi aptarti klausimus dėl Vokietijos ir kitų šalių belaisvių ir tremtinių Lietuvoje²⁶⁹. Posėdyje priimta rezoliucija skelbė, kad Vokietijos karo belaisviai rusai nebus įleidžiami į Lietuvą. Sėkmingam nutarimo įgyvendinimui turėjo pasitarnauti numatytas URM bendradarbiavimas su KAM ir VRM. Taip pat numatyta *„įsteigti viduje Lietuvos koncentracinius liogierius – stovyklas tiems karo belaisviams, kurie iki*

²⁶⁸ 1919 08 18 Bendri nurodymai apie belaisvių stovyklas, LCVA, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 160.

²⁶⁹ 1919 10 17 Užsienio reikalų ministro rezoliucija Nr. 3392 KAM, LCVA, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 305.

šiam laikui įsiskverbė, arba ateityje įsiskverbs Lietuvon²⁷⁰. KAM įsipareigojo tokias stovyklas steigti ir joms vadovauti. Apie panašaus pobūdžio stovyklos steigimą rusų karo belaisviams, grįžtantiems iš Vokietijos, pradėta galvoti jau anksčiau²⁷¹. Antantės komisija tokį pasiūlymą Lietuvos valdžiai pateikė rugpjūčio pradžioje. Jau tuomet buvo numatyta ir vieta stovyklai – Panevėžys.

1920 m. vasario 28 d. buvo patvirtinti nauji belaisvių stovyklų etatai²⁷². 1920 m. rugpjūčio 23 d. Vietinės kariuomenės brigados vado įsakymu Belaisvių stovyklų valdyba ir visos stovyklos priskirtos Vietinės kariuomenės brigadai²⁷³.

1920 m. balandžio 20 d. pradėjo veikti Penktoji belaisvių stovykla Eglaitėje. Jos komendantu paskirtas karininkas Petras Voronenko²⁷⁴, gegužės 26 d. – Šeštoji belaisvių stovykla, komendantu paskirtas ltn. Jokūbas Runkauskas. Pastaroji įsteigta Kuros kaime malkoms kirsti Altoniškių rajone²⁷⁵, taigi V. Lesčius nėra visiškai teisus, rašydamas, kad ji veikė Altoniškėse²⁷⁶. Spalio 9 d. Šeštoji belaisvių stovykla iš Kuros kaimo perkelta į Pavilkijos dvarą²⁷⁷, o gruodžio 2 d., turta ir žmones priskyrus Trečiosios belaisvių stovyklos komendanto atsakomybei, ji likviduota²⁷⁸. Septintoji belaisvių stovykla įsteigta lenkams karininkams tų pačių metų liepos 27 d. Panemunėje²⁷⁹, rugpjūčio 1 d. atsidarė Aštuntoji belaisvių stovykla Vilkaviškyje²⁸⁰. Panemunėje veikusios belaisvių stovyklos komendantu paskirtas vyr. ltn. Juozas Rimeikis (Rymeikis), Vilkaviškio stovyklos laikinuoju komendantu paskirtas Belaisvių stovyklų valdybos viršininko padėjėjas kpt. Stepas Nagrodskis, vėliau šias pareigas perėmė karo komendantas²⁸¹.

Šeštosios belaisvių stovyklos atidarymas tiesiogiai su belaisvių skaičiaus augimu nebuvo susijęs; jis atspindėjo kitas realijas – gana paklausų belaisvių darbą ir jo organizuotumą siekiant kuo optimaliau aprūpinti darbininkais. Taigi ir stovyklos uždarymas nebuvo tiesioginė belaisvių skaičiaus mažėjimo priežastis – numatytam darbui pasibaigus, stovykla panaikinta. Panašioje situacijoje buvo ir Trečioji belaisvių stovykla. Nors ji nebuvo įkurta tik tam tikros srities darbams optimizuoti, jos likvidacija nedviprasmiškai iškelia su darbo organizavimu ir atlikimu susijusias problemas. Vietinės kariuomenės brigados vadas pranešė krašto

²⁷⁰ Ten pat.

²⁷¹ 1919 08 15 S. Ponganio laiškas atašė belaisvių reikalams prie Lietuvos pasiuntinybės Berlyne, *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 38, l. 191.

²⁷² 1920 02 28 Belaisvių stovyklų etatai Nr. 3, *LCVA*, f. 299, ap. 1, b. 1, l. 11.

²⁷³ 1920 08 23 Vietinės kariuomenės brigados įsakymas Nr. 22, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 9, l. 21 a. p.

²⁷⁴ 1920 04 22 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 110, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 15, l. 87.

²⁷⁵ 1920 05 25 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 142, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 15, l. 159 a. p.

²⁷⁶ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918...*, p. 148.

²⁷⁷ 1920 10 13 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 283, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 16, l. 210 a. p.

²⁷⁸ 1920 12 08 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 339, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 14, l. 2.

²⁷⁹ 1920 07 30 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 208, §3, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 15, l. 333.

²⁸⁰ 1920 08 01 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 210, §4, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 15, l. 339 a. p.

²⁸¹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918...*, p. 148.

apsaugos ministrui patikrinimo Trečiojoje belaisvių stovykloje rezultatus, kurie atskleidė, kad stovyklą Kazlų Rūdoje galima panaikinti, o internuotus, reikalingus geležinkelio darbams ir Butų skyriuje, perduoti Butų skyriui²⁸². Jau rugsėjo 29 d. Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui įsakoma likviduoti Trečiąją belaisvių stovyklą, žmones, nereikalingus darbams Kazlų Rūdoje dirbti, įtraukti į Antrosios belaisvių stovyklos sąrašus²⁸³. Taip siekiama mažinti institucijų skaičių ir formalumus, tikimasi, kad internuotųjų darbas bus produktyvesnis. Įsakymas nebuvo sparčiai vykdomas. Spalio mėnesio pabaigoje valdybos viršininkas plk. lt. B. Platakis Trečiosios stovyklos komendantui turėjo pakartotinai ir su įspėjimu sudaryti likvidacijos komisiją, kad paspartintų stovyklos uždarymą²⁸⁴. Likusios belaisvių stovyklos buvo uždarytos dėl kitos priežasties. Belaisvių skaičiui mažėjant, belaisvių stovyklos buvo pamažu likviduojamos. 1921 m. vasario 3 d. naikinama Aštuntoji belaisvių stovykla²⁸⁵, rugsėjo 5 d. – Pirmoji belaisvių stovykla²⁸⁶.

1922 m. kovo 3 d. krašto apsaugos ministras paskelbė dienos davinį internuotiesiems (įsakyme patikslinama – civiliams ir belaisviams kareiviams), balandžio 4 d. įsakymu Velykų proga jis padidinamas. Dar kartą kovo mėn. davinio kiekis ir kaina patvirtinami spalio 31 d., kainas konvertuojant iš auksinų ir skatikų į litus ir centus, maisto normą paliekant tokią pačią.

1923 m. lapkričio 15 d. Įsakymu Nr. 239 Belaisvių stovyklų valdybai Belaisvių stovyklų valdyba likviduojama. Įsakymus, knygas ir bylas nurodoma persiųsti į KAM²⁸⁷.

3.2. Belaisvių stovyklose internuotų asmenų kategorijos

KAM tapus atsakingai už karo belaisvius, ilgainiui reikėjo plėsti prižiūrimųjų sąrašus ne tik kiekybine, bet ir kokybine prasme. Jau 1919 m. liepos 15 d. ministrų kabinetas išreiškė nuomonę dėl nusikalstamų darbų prieš Lietuvos valstybę. Tie, kurie palaikė bolševikų kariuomenę ir taip buvo prisidėję prie Lietuvos okupavimo, okupacijos palaikymo ir veikė prieš nepriklausomos Lietuvos sukūrimą, turėjo būti suimami ir laikomi koncentraciniuose lageriuose²⁸⁸. 1919 m. rugpjūčio 2 d. krašto apsaugos ministro Lietuvos kariuomenei įsakymu apibūdintos tokio

²⁸² 1922 m. rugsėjo Vietinės kariuomenės brigados vado pranešimas krašto apsaugos ministrui. *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 136, l. 29.

²⁸³ 1922 09 29 Vietinės kariuomenės brigados vado įsakymas Nr. 4982 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui dėl Trečios belaisvių stovyklos likvidacijos Kazlų Rūdoje, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 136, sl. 28.

²⁸⁴ 1922 10 22 Belaisvių stovyklos valdybos viršininko įsakymas Trečios belaisvių stovyklos komendantui Nr. 2490, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 136, l. 26.

²⁸⁵ 1921 02 03 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 135, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 14, l. 135.

²⁸⁶ 1921 09 05 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 214, §2, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 110, l. 122.

²⁸⁷ 1923 11 15 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 239, *LCVA*, f. 299, ap. 1, b. 9, l. 63.

²⁸⁸ 1920 08 02 Įsakymas Lietuvos kariuomenei Nr. 122, § 1, *Įsakymai kariuomenei*, Kaunas, 1920.

pobūdžio nusikalstamos veiklos. Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai įvardyti kaip teisinis nusikaltimo apibrėžimo šaltinis. Teisti turėjo Armijos teismas. Ypatinguosiuose valstybės apsaugos įstatuose, priimtuose vasario mėn., dėstoma, kad grėsmės valstybei akivaizdoje kiekvienoje apskrityje ar jos dalyje ministrų kabineto nutarimu galėjo būti paskelbta karo padėtis. Tokiu atveju krašto apsaugos ministras skirdavo karo komendantą, turėjusį didelius įgaliojimus. Nors ten, kur buvo paskelbta karo padėtis, karo komendantas galėjo perkelti į kitą vietą asmenis, galėjusius kelti grėsmę visuomenės tvarkai, tiesiogiai apie jų išvežimą į tam tikras koncentracijos stovyklas neužsiminta²⁸⁹.

1919 m. gruodžio 23 d. karininkas tardymams Žvalgybos skyriaus viršininkui rašė, kad jo darbo praktika tardant politinius nusikaltėlius leidžia teigti, kad būtina organizuoti koncentracinę stovyklą. Joje, teigiama pranešime, galima būtų internuoti politiškai neištikimus asmenis, kurių įstatymai neleidžia laikyti kalėjimuose²⁹⁰. Prie jų karininkas priskyrė: asmenis, apie kuriuos turima užtektinai agentūros medžiagos dėl jų priešvalstybinio veikimo, tačiau nėra medžiagos patraukti į teismą; visi teismo valdžios išlaisvinami iš kalėjimo dėl įkalčių trūkumo ir slapta tęsiantys savo priešvalstybinį darbą; asmenys, kurie be tam tikrų dokumentų ir be Lietuvos valdžios leidimo važiuoja iš Vokietijos, Šveicarijos ir kitų valstybių per Lietuvą ir Rusiją arba atgal; asmenys, turintys Lietuvos pilietybę, kurie tarnavo rusų arba kitų komunistinėse įstaigose ir dabar grįžo. Taigi Mykolo Krupavičiaus 1920 m. spalio 8 d. Steigiamajame Seimo posėdyje pasiūlyta Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų papildymo idėja, skelbusi, kad įtariamus antivalstybine veikla asmenis reikia izoliuoti koncentracijos stovykloje, nebuvo visiškai nauja ar nesvarstyta anksčiau²⁹¹. Steigiamasis Seimas priėmė Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų 8-ojo paragrafo 1-ojo punkto papildymą, skelbusį, kad karo komendantai gali antivalstybine veikla įtariamus asmenis siųsti į koncentracijos stovyklą. Ja tapo Belaisvių stovykla, pavaldi KAM, turėjusi priglausti šį kontingentą, kaip ir kitus, aukščiau minėtų kategorijų asmenis²⁹².

Nors Belaisvių stovyklose buvo laikomi tiek karo belaisviai, tiek įtartini ar valstybės saugumui pavojingi asmenys, tiek ir dokumentų neturėję, savo pilietybės negalėję įrodyti belaisviai, karo belaisvių statistika buvo tvarkoma kruopščiai. Karo belaisviai atskirai nuo kitų internuotųjų skirtingose stovyklose nebuvo laikomi. Tiesa, stengtasi juos išskirstyti stovyklos viduje, tačiau tai įgyvendinti ne visada pavykdavo. Trukdė elementarios buitinės sąlygos – stigo tam pritaikytų patalpų²⁹³.

²⁸⁹ *Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai*, Kaunas, 1919, p. 2.

²⁹⁰ 1919 12 23 Karininko tardymams slaptas pranešimas Žvalgybos viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 4, b. 2, l. 4.

²⁹¹ M. Kuodys, *Varniai, Dimitravas, Pabradė ...*, p. 15.

²⁹² 1919 10 17 Užsienio reikalų ministro rezoliucija Nr. 3392 KAM, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 305.

²⁹³ Belaisvių stovyklos valdybos viršininko pareiškimas vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 128, l. 415.

4. KARO BELAISVIŲ PROBLEMA KOVŲ SU LENKIJA METAIS

4.1. Lietuvos karielių pasidavimo į nelaisvę prevencija

Karo belaisvių problema buvo aktuali ne tik santykių su kitomis valstybėmis fone. Į ją buvo būtina pažvelgti ir kitu – valstybės vidaus gyvenimo reglamentavimo aspektu. Kariuomenės vadovybė, žinoma, ir vyriausybė, buvo suinteresuotos, kad kuo mažiau karių būtų paimti ar patys pasiduotų į nelaisvę. Paimamų į nelaisvę karielių skaičiaus nebuvo įmanoma reguliuoti. Padėti to išvengti galėjo įvairiapusis kariuomenės stiprinimas. Vis tik pasidavimo į nelaisvę prevencija buvo įmanoma. Vienas iš jos komponentų galėjo būti per kariuomenės švietimą vykdomas pasidavimo į nelaisvę kaip be galo gėdingo, išdavikiško poelgio eskalavimas, kitas – teisinis / baudžiamasis, įspėjęs apie gresiančias bausmes, kurios lydėjo nusizengusių kariniams įsakymams. Nors patriotinės-edukacinės sistemos kūrimas reikalavo kur kas daugiau pastangų ir įdirbio, ji greičiausiai galėjo veiksmingiau pasitarnauti nei baudžiamoji teisė, nukreipta tik į nusikaltusiojo teisimą. Sistemingas kariuomenės švietimo darbas prasidėjo 1920 m. Pamažu įsitvirtino nuostata, kad kariuomenė turi būti karielio patriotizmo ugdymo mokykla. Populiariausia jos įgyvendinimo forma buvo paskaitos. 1920 m. vasario 29 d. mjr. A. Merkys patvirtino Generalinio štabo Literatūros dalies Kariuomenės kultūros bei švietimo sekcijos programą, kurioje išskelti tikslai – stiprinti karielių pilietiškumą, rūpintis jų sąmoningumu ir ugdyti juos kovotojais už nepriklausomą valstybę, nepasiduodančiais priešų agitacijai²⁹⁴. Paskaitas apie Tėvynės meilę skaitė Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė²⁹⁵. Juozo Tumo paskaitų temose įvairiais aspektais aktualizuojama ne tik Lenkijos–Lietuvos santykių problema, bet ir bandoma karieliams atsakyti į klausimus „kam man ginti tėvynę, kad ji manęs neaprupindavo, kam man tarnauti negerai valdžiai [pabraukta originale – M. T.] [...] kam man laisvės, kai ir be jos sotu“, – analizuojama, „kam karieliui būti ištikimam, kad valdžia nepakankamai jį aprūpina“²⁹⁶, kalbama, kad „krašto žiedas – karielis“, išryškinama jo ištikimybė, smerkiama neištikimybė Tėvynei.

Kitas kovos su abejingumu ar net bailumu būdas, kaip minėta, buvo teisinis. 1919 m. kovo 27 d. ministrų kabinetas priėmė Karo teismo įstatų; krašto apsaugos ministras juos papildė ir paskelbė 1919 m. balandžio 4 d. Įsakymu Nr. 61. Ministrų kabinetas tai patvirtino gegužės 23 d., krašto apsaugos ministras

²⁹⁴ 1920 02 29 Generalinio štabo Literatūros dalies Kariuomenės kultūros bei švietimo sekcijos veiklos programa, LCVA, f. 929, ap. 6, b. 13, l. 169, 170.

²⁹⁵ 1920 12 17 Antrosios batarėjos švietimo reikalų vedėjo ltn. Steponaičio pranešimas Generalinio štabo Kultūros ir švietimo sekcijai, LCVA, f. 929, ap. 6, b. 13, l. 56.

²⁹⁶ 1921m. rugpjūčio 3 d. J. Tumo raportas Generalinio štabo Literatūros skyriui, LCVA, f. 929, ap. 6, b. 16. l. 12.

pakartotinai juos paskelbė birželio 7 d. Įsakymu Nr. 85 kariuomenei²⁹⁷. Juose buvo reglamentuota, kad Karo teismas sudaromas greitam svarbių nusikaltėlių, kurių nusikaltimai nereikalauja ilgo tardymo ir yra aiškūs, teismui. Jis turėjo užkirsti kelią tolesniam nusikaltimo plitimui²⁹⁸. Karo teismas turėjo būti sudaromas tose vietose, kur kariuomenė kovojo su priešu arba kur buvo įvesta karo padėtis. Tarp kitų nusikaltimų minimi: „už kurstymą mūšyje žodžiu, pavyzdžiu arba kitaip veikiant, pasiduoti priešininkui arba pabėgti iš mūšio lauko, nors tas kurstymas neturėtų pasekmės“ bei „už savavališką nelaisvės pasidavimą“²⁹⁹. Bylos ir baudmės buvo perimtos iš XXII rusų kariškų įstatų knygos ir 1903 m. Baudžiamojo statuto (kodekso). Bausmė, grėsusi už nusižengimą, buvo piliečio teisių atėmimas ir mirties bausmė. Kariškis, kuris pasidavė į nelaisvę arba padėjo prieš priešą ginklą ir neišpildė savo pareigų kautis, kaip to reikalauja tarnyba ir priesaika, turėjo būti nubaustas³⁰⁰.

Vis tik Karo teismo įstatuose įteisintos griežtos bausmės grasinančiu veiksniu iš karto netapo. Pasitaikydavo ne vienas pasidavimo į nelaisvę atvejais.

Kita užduotis, kurią teko įgyvendinti kariuomenės vadovybei, buvo patekusių į nelaisvę karių registravimas. Iš pradžių tai nebuvo reglamentuota, o tiesiog nurodymais prašoma atsiųsti jų sąrašus. Tokių sąrašų dažniausiai prireikdavo dviem atvejais: prieš keitimąsi belaisviais bei kario artimiesiems jo ieškant. Ne visuomet atsakingą šių pareigų atlikimą bandyta įteisinti įsakymais kariuomenei. Vis tik tai buvo daroma gana vėlai, pasibaigus kovoms, – pirmasis įsakymas kariuomenei, turėjęs užtikrinti didesnę tvarką šioje srityje, išleistas 1921 m. sausio 21 d.³⁰¹ 11 paragrafas skelbė, kad dalis privalo apie kareivius, patekusius į nelaisvę, pabėgusius ar dingusius be žinios, pranešti komendantui, pastarasis – milicijai. Šios įstaigos turėdavo gauti informaciją ir apie sugautus arba grįžusius kareivius. Tai neužkirto kelio kitam nepageidaujamam reiškiniui – kartais kareiviai, kurie dalyse būdavo laikomi kaip patekusieji į nelaisvę, pabėgę iš priešo nelaisvės, grįždavo ne į kariuomenės gretas, bet namo. Siekdamas užkirsti kelią tokiems atvejams, krašto apsaugos ministras 1921 m. vasario 1 d. išleido įsakymą, kuriame buvo kartojama, kad visos kariuomenės dalys privalo pranešti karo komendantams apie į nelaisvę patekusius ar be žinios dingusius kareivius. Papildoma, kad tokia informacija turi pasiekti ir Generalinio štabo Rikiuotės skyrių. Tikėtasi, kad toks duomenų sklaidos lauko platinimas padės problemą išspręsti, nes institucijos buvo įpareigosotos tikrinti, ar „besislepiantis“ tikrai nėra grįžęs namo. Komendantai taip pat turėjo būti supažindinti su visų negrįžusių iš nelaisvės, nukautų

²⁹⁷ *Karo teismo įstatai*, Kaunas, 1919, p. 7.

²⁹⁸ Ten pat, p. 3.

²⁹⁹ Ten pat, p. 6.

³⁰⁰ Ten pat, p. 15, 16.

³⁰¹ 1921 01 20 Įsakymai kariuomenei Nr. 16, § 11, *Įsakymai kariuomenei*, Kaunas, 1921.

ar mirusių sąrašais, nes dažnai pasitaikydavo atvejų, kai tėvai nieko apie juos nežinodavo, o komendantai laikė juos tebetarnaujančiais kariuomenėje. Dalis buvo įpareigota komendantui pranešti ne tik apie kareivio patekimą į nelaisvę, bet, jam grįžus, ir šį faktą³⁰². 1921 m. birželio 15 d. krašto apsaugos ministras Generalinio štabo viršininkui ir Vietinės kariuomenės brigados vadui įsakė per mėnesį surinkti informaciją apie karius ir laisvai samdomus tarnautojus, kurie nuo 1918 m. lapkričio 23 d. iki 1921 m. birželio 1 d. žuvo mūšiuose, mirė nuo užkrečiamųjų ligų, pateko į nelaisvę, dingo be žinios, mirė nuo žaizdų, tapo nedarbingais³⁰³. Nors įsakymas buvo įgyvendintas, duomenys surinkti, jie nebuvo apibendrinti ar paskelbti³⁰⁴.

4.2. 1919–1920 metų pradžios karo belaisviai: tarp politinio įrankio ir aukos

Tiek Lenkija, tiek Lietuva tarpusavio kovų metu savo karo grobį „praturtindavo“ karo belaisviais, kaip ir patirdavo nuostolių kariams patekus į priešiškos valstybės nelaisvę. Lenkų kareiviai Lietuvos belaisviais ir atvirksičiai tapdavo ne tik kovų metu. Belaisvių stovykloje Lietuvoje teko pabūti ir tokiems, kurie buvo pabėgę iš bolševikų nelaisvės. Lenkai įprastine tvarka buvo išstardomi Žvalgybos skyriuje, vėliau persiunčiami į Belaisvių stovyklų valdybą³⁰⁵. Jų laikymo trukmė neretai priklausydavo nuo politinės konjunktūros, Nepriklausomybės kovų situacijos. Deja, ne visi šaltiniai apie karo belaisvius juos priskiria kitai nei lenkų / bolševikų / bermontininkų grupei, niveliuodami skirtumus grupių viduje. Tik kai kurie leidžia kalbėti apie išimtinius atvejus – pavyzdžiui, lenkus, į nelaisvę paimtus kovose su bolševikais ir norinčius grįžti į Lenkiją³⁰⁶. Kita lenkų belaisvių grupė buvo iš Rusijos grįžtantys Pirmojo pasaulinio karo belaisviai Lenkijos piliečiai. Jų išlaikymas maitinimo punktuose buvo labai brangus, todėl stengtasi kaip įmanoma greičiau juos persiųsti į Lenkiją. 1919 m. spalio pradžioje tokių asmenų Eglaitės maitinimo punkte buvo apie 1500³⁰⁷.

1919 m. kovo pradžioje Lenkija užėmė Gardiną, pabaigoje – Vilnių. Birželio 17 d. lenkų legionai įsiveržė į Vievio sritį. Čia, Počiškių kaime, tarp jų ir lietuvių sargybos įvyko susirėmimai, abi pusės paėmė belaisvių. Greičiausiai ne labai galima tikėti „Lietuvoje“ išspausdinta informacija, kad tuomet į nelaisvę paimti

³⁰² 1921 02 01 Įsakymai kariuomenei Nr. 26, § 15, *Įsakymai kariuomenei*, Kaunas, 1921.

³⁰³ 1921 06 15 Krašto apsaugos ministro įsakymas Generalinio štabo viršininkui ir vietinės kariuomenės vadui, *LCVA*, f. 930, ap. 7, b. 3, l. 1.

³⁰⁴ Jonas Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis*, Vilnius, 2004, p. 42.

³⁰⁵ 1919 10 03 Žvalgų dalies viršininko raštas Nr. 2899 Belaisvių stovyklų komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, b. 163, l. 47.

³⁰⁶ 1920 11 29 Krašto apsaugos ministro raštas Nr. 3108 URM, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 70, l. 102.

³⁰⁷ 1919 10 10 raštas Nr. 2653 karininkui Dudin-Vonsovičiui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 331, l. 87.

lenkai buvo iš karto paleisti³⁰⁸. Jei jie ir nebuvo persiųsti į belaisvių stovyklą, tai tik per klaidą galėjo būti neperduoti Žvalgybos skyriui tardyti. Taip pat skundžiamasi, kad lenkai lietuvių belaisvių negražino. Vėliau vykusių susirėmimų metu į nelaisvę paimtų karių skaičius, sprendžiant iš Generalinio štabo pranešimų, nebuvo didelis. Liepos 22 d. pranešime skelbiama, kad Avantos kovose lenkai neteko 24 belaisvių, o apie lietuvių nuostolius nepranešama³⁰⁹.

Manytume, kad pirmieji iniciatyvą keistis karo belaisviais tarp Lietuvos ir Lenkijos parodė ne lenkai ar lietuviai, bet Antantės karinė misija. 1919 m. spalio 22 d. ji kreipėsi į KAM prašydama suorganizuoti tarp Lietuvos ir Lenkijos keitimąsi karo belaisviais³¹⁰. Tame pačiame rašte buvo prašoma leisti lenkams laisvai keliauti per Lietuvos teritoriją. Tikėtasi, kad kartu bus galima sureguliuoti geležinkelio ir telegrafo ryšius tarp Vilniaus ir Kauno. Teiginys, kad šios iniciatyvos autoriais buvo karinė misija, yra prielaida, nes nepavyko rasti šaltinių, patvirtinančių, kad kreipimasis į Lietuvos vyriausybę buvo inspiruotas lenkų. Nors prašymas lenkus leisti per Lietuvos teritoriją buvo greičiau rūpinimasis lengvata Lenkijai, tačiau misijos siekis buvo kur kas platesnis – viltasi, kad šie susitarimai padės pagerinti santykius tarp valstybių ir sudarys sąlygas tolesniam bendradarbiavimui. Spalio 24 d. ministrų kabineto posėdyje, kuriame dalyvavo Ministras Pirmininkas Ernestas Galvanauskas, vidaus reikalų ministras Eliziejus Draugelis, susisiekimo ministras Valdemaras Čarneckis, teisingumo ministras Liudas Norėika, finansų, prekybos ir pramonės ministro pavaduotojas Jonas Dobkevičius ir ministras be portfelio gudų reikalams Juozapas Voronko, krašto apsaugos viceministras A. Merkys perskaitė Rovano Robinsono (Rowan Robinson) pasiūlymą apsikeisti su lenkais karo belaisviais ir sutvarkyti susisiekimą tarp Kauno ir Vilniaus. Jį pristatęs, A. Merkys nurodė, kad su pasiūlymu galima sutikti šiomis sąlygomis:

„1. *Lenkai išleidžia visus, kurie panorės grįžti į Lietuvą, nežiūrint kiek bus išleista iš Lietuvos Lenkijos piliečių;*

2. *Lietuva išleidžia tik Lenkijos piliečius ir tik tuos, kurie norės grįžti;*

3. *Lenkai privalo atsitraukti iki 1 demarkacijos linijos.*“³¹¹

Be pasisakymo ministrų kabineto posėdyje, KAM išsiuntė raštišką atsakymą URM, kuriame sutiko keistis su Lenkija karo belaisviais, bet „tik su ta sąlyga, kad Lenkija sutiktų paleisti visus belaisvius lietuvius, už ką gaus visus belaisvius lenkus nežiūrint skaičiaus kaip vienu, taip ir kitų“³¹². Laisvas važiavimas per Lietuvos

³⁰⁸ Mūsų armijos veikimo apžvalga, *Lietuva*, 1919 07 11, Nr. 148, p. 1.

³⁰⁹ Generalinio štabo pranešimas, *Lietuva*, 1919 07 23, Nr. 158, p. 3.

³¹⁰ 1919 10 22 Antantės karinės misijos raštas Nr. R.R. 399 L 41 užsienio reikalų ministrui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 38, l. 83; f. 383, ap. 3, b. 171, l. 19; f. 684, ap. 1, b. 94, l. 3.

³¹¹ 1919 10 24 Ministrų kabineto posėdis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 57, l. 168.

³¹² 1919 10 KAM raštas Nr. 4070 URM, *LCVA*, f. 383, ap. 3, b. 171, l. 20; f. 648, ap. 1, b. 94, l. 4.

teritoriją, – dėstoma krašto apsaugos viceministro A. Merkio pasirašytame rašte, – galėjo būti suteiktas tik lenkams, gimusiems Lenkijoje. Tuo tarpu prašymas negali būti patenkintas Lietuvoje gimusiems, kurie laikomi Lietuvos valstybės piliečiais. Geležinkelio susisiekimą tarp Kauno ir Vilniaus sutiko atnaujinti su ta sąlyga, kad lenkų traukiniai kursuos tik nuo Vilniaus iki Vievio, o lietuvių – iš Kauno iki Vilniaus, jei ne, bent iki Lentvario. Sąlyga, kad lenkai turi pasitraukti iki pirmos demarkacijos linijos, iškelta ministrų kabineto posėdyje, dingsta ir spalio 30 d. URM pasiekusioje KAM pozicijoje tenkinamasi kur kas nuosakesniais reikalavimais. Jau spalio 31 d. plk. R. Robinsonui, Anglijos karinės misijos vadovui, išsiunčiamas Petro Klimo pasirašytas atsakymas į spalio 22 d. laišką³¹³. Jame ministrų kabineto vardu buvo teigiama, kad Lietuvos vyriausybė paremia taikių santykių su Lenkija idėją ir neatsisako pradėti su Lenkijos vyriausybe derybas tiek dėl keitimosi karo belaisviais, tiek dėl susisiekimu tarp Kauno ir Lenkijos kariuomenės okupuotos Lietuvos teritorijos geležinkeliu bei telegrafu. Derėtų atkreipti dėmesį į kelis aspektus: nors ministrų kabinetas ir URM buvo susipažinę su KAM pozicija šiuo klausimu, rašte plk. R. Robinsonui susitarimo su Lenkija sąlygos neminimos. Akcentuojama, kad siekiama taikių santykių su Lenkija. Kitas diplomatinis Lietuvos žingsnis buvo paminėjimas, kad ryšiai tarp Vilniaus, kaip Lietuvos teritorijos, ir Kauno nutraukti dėl Lenkijos agresijos – krašto okupacijos, tačiau vėlgi neatmetama susitarimo galimybė. Susitikimas su Lenkijos vyriausybės atstovais dėl susisiekimu tarp Vilniaus ir Kauno klausimo politiniu aspektu buvo svarbus. 1920 m. pradžioje vykusiame ministrų kabineto posėdyje Ministras Pirmininkas pažymėjo, kad Lietuvoje siaučiant bermontininkams buvo ypač svarbu parodyti atsiribojimą nuo jų³¹⁴. Susitarimas su Lenkija galėjo išryškinti nepritarimą bolševikams.

Lietuvos kariuomenės jaun. karininkas Juozas Černius, pabėgęs iš lenkų nelaisvės. Kaunas, 1920 m. (VDKM)

³¹³ 1919 10 31 P. Klimo raštas plk. R. Robinsonui, *LCVA*, f. 383, ap. 3, b. 171; f. 684, ap. 1, b. 94, l. 5.

³¹⁴ 1920 01 05 Ministrų kabineto posėdis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 86, l. 38.

Lietuvos vyriausybė, sutikusi su Lenkijos valdžia pradėti derybas, paskyrė specialią komisiją, kurią sudarė Grinkevičius, Pampalas, Sruoga ir Vladas Kurkauskas. Dėl keitimosi belaisviais komisijai buvo duoti nurodymai, jog jis gali būti įvykdytas su sąlyga, „*kad bus gražinti kaip iš vienos pusės, taip ir iš kitos pusės visi [pabraukta originale – M. T.] karo belaisviai, nežiūrint jų skaičiaus*“³¹⁵. Lapkričio 10 d. komisija, kartu su Prancūzijos ir Anglijos misijų atstovais, išvažiavo į Vilnių tartis su lenkais. Lapkričio 12 d. Rytų žemių civilinės valdybos administracinės sekcijos vadovo kabinete įvykusiame posėdyje, kuriame, be jau minėtų lietuvių misijos narių ir juos lydėjusių Antantės valstybių pareigūnų, dalyvavo 11 lenkų valdžios ir po vieną anglų ir prancūzų misijų atstovą. Deja, keitimosi belaisviais klausimas nepaliestas, nagrinėta tik susisiekiimo problema, nes Lenkijos atstovai įgaliojimo tartis politiniais ar kariniais klausimais iš savo vyriausybės nebuvo gavę³¹⁶. Nors keitimosi karo belaisviais klausimu sprendimas nepriimtas, idėjos neatsisakyta. Lapkričio pabaigoje Generalinio štabo viršininkas išsiuntė Lenkijos armijos poručikui Viktorui Dudinui-Vonsovičiui (Wiktor Dudin-Wąsowicz) raštą, kuriame, primenama apie pasikeitimą belaisviais ir prašoma atsiųsti sąrašą lietuvių kariškių, esančių nelaisvėje Lenkijoje³¹⁷. Naudojantis planuojamo pasikeitimo belaisviais aktu, greičiausiai tikėtasi lengviau gauti atsakymą bei karo belaisvių lietuvių sąrašą. Vis tik tuo metu keitimasis belaisviais dar tebuvo būsimų derybų klausimas, neaptartas ankstesniuose susitikimuose.

1920 m. sausio 5 d. ministrų kabineto posėdyje KAM valdytojas gen. ltn. Pranas Liatukas pranešė, kad į Kauną atvažiavo lenkų delegacija su įgaliotiniais tartis dėl keitimosi karo belaisviais. Užsienio reikalų ministras A. Voldemaras pažymėjo, kad lenkų delegacija turi specialius įgaliojimus šiuo reikalu, todėl Lietuvos vyriausybė taip pat turi paskirti atsakingus įgaliotinius³¹⁸. Pastarieji turėtų atstovauti tokiai pozicijai: „*Lietuva karo su Lenkija neveda ir jokių karo belaisvių negali būti, bet pasienio sargyboje buvo susirėmimų ir pateko nelaisvėn kaimyninės valstybės kareivių. Tokiais atsitikimais paprastai atsiprašo toji valstybė, kurios sargyba padarė užpuolimą, kareiviai jai gražinami.*“³¹⁹ Lenkijos kariuomenė kaltinama vykdžiusi užpuolimus ir karinius žygius už demarkacijos linijos, kas Lietuvai atrišo rankas su lenkų kareiviais elgtis taip, kaip „tinkama“. Ir tik tas faktas, kad Lenkijoje nelaisvėje kali Lietuvos kareiviai, „*kuriuos mes [Lietuvos valdžia – M. T.] branginame*“, – tvirtinama pasisakyme, – verčia ieškoti kompromiso – sutikti

³¹⁵ 1919 11 10 URM žinios J. Savickiui Danijoje, *LCVA*, f. 383, ap. 17, b. 9, l. 120.

³¹⁶ 1919 11 12 Protokolo posėdžio tarp Lietuvos ir Lenkijos valdžios atstovų kopija Lietuvos atstovui Danijoje, *LCVA*, f. 383, ap. 17, b. 9, l. 133.

³¹⁷ 1919 11 29 L. e. p. Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 3594 lenkų armijos karininkui dėl ryšio Dudin-Vonsovičiui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 331, l. 98.

³¹⁸ 1920 01 05 Ministrų kabineto posėdis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 86, l. 38 a. p.

³¹⁹ Ten pat.

tartis dėl keitimosi pastaraisiais asmenimis. A. Voldemaras teigė, kad klausimo dėl lenkų veiksmų nereikia kelti, jį užtenka fiksuoti. Komisijos užduotis – susitarti dėl techninių dalykų, susijusių su belaisvių grąžinimu, atsiribojant nuo politinės problemos analizės. Nors neoficialiai lenkų valdžia tuo pačiu tikėjosi apsvarstyti susisiektimo tarp Kauno ir Vilniaus problemą, Lietuvos įgaliotiniams kompetencija šio klausimo svarstymui nesuteikta. Jis buvo labiau politizuotas, ne tik techninis, o pasikeitus politinėms aplinkybėms, nesant poreikio įrodyti atsiribojimą nuo bolševikų, tikėtasi jį išspręsti palankesniu Lietuvai būdu.

Konferencijos pavadinimu šaltiniuose fiksuojamas susitikimas, kurio metu tikėtasi susitarti dėl keitimosi karo belaisviais tarp lenkų ir lietuvių, įvyko 1920 m. sausio 6 d.³²⁰ Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo biure. Lietuvos valdžiai atstovavo Didžiosios Britanijos plk. A. Muirhead, kpt. Antanas Zubrys, ltn. Urbaitis, Bronius Kazys Balutis. Lenkijos valdžia buvo paskyrusi komisiją iš šių asmenų: kpt. Rostworowskio, podp. Rybickio, poručiko Viktoro Dudino-Vonsovičiaus. Konferencijai pirmininkavo plk. Muirhead. Lenkų atstovai pasiūlė keistis karo belaisviais „galva už galvą“. Lietuvos delegacija su šiuo siūlymu nesutiko. Atstovai pareiškė, kad tarp Lenkijos ir Lietuvos nėra karo padėties, be to, visi lietuviai belaisviai į nelaisvę paimti lietuvių pusėje už demarkacijos linijos, nustatytos Antantės Aukščiausiosios Tarybos. Akcentuojama, kad Lietuvos ir Lenkijos valdžios sutiko su nustatyta demarkacijos linija. Toks pareiškimas greičiau buvo politinis manevras, turėjęs demonstruoti, kad Lietuva laikosi tarptautinių įsipareigojimų, jai svarbi Antantės valstybių pozicija. Derybose neužsiminta, kokią demarkacijos liniją lenkų legionai nevykstant faktiniam karui peržengė. Nuo birželio 18 d., kai Antantės Aukščiausioji Taryba nustatė pirmąją demarkacijos liniją, iki 1920 m. pradžios, kai vyko derybos, demarkacijos linijos kito. Pirmąją Lenkija visiškai nesidžiaugė – jau birželio 20 d. notoje Aukščiausiai Tarybai išreiškė protestą dėl, jos nuomone, neteisingai nubrėžtos demarkacijos linijos, vėliau ir Lenkijos istoriografijoje ji buvo vertinama neigiamai³²¹. Lenkija ignoravo jai nepalankiai nustatytą demarkacijos liniją, iki vasaros vidurio užėmė Žaslius, Stakliškes, Butrimonis, Daugus. A. Voldemaro prašymas Aukščiausiai Tarybai sustabdyti Lenkijos agresiją nebuvo labai vaisingas. Santykių švelninimui pasirinkta ne Lenkijos drausminimo, bet „taiknamosios misijos“ taktika, pasireiškusį naujų demarkacijos linijų, mažiau palankių Lietuvai, brėžimu³²². 1919 m. rugpjūčio mėn. „Lietuvos“ numeryje paskutinioji demarkacijos linija vertinama kaip „tikras peilis Lietuvos nepriklausomybei“³²³. Česlovas Laurinavičius pažymi,

³²⁰ 1920 01 06 Konferencijos dėl keitimosi karo belaisviais tarp Lenkijos ir Lietuvos protokolas, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 7, 8; f. 383, ap. 17, b. 9, l. 26, 27; f. 648, ap. 1, b. 94, l. 10, 11.

³²¹ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija...*, p. 86, 87.

³²² Ten pat, p. 93.

³²³ Santykiai su lenkais, *Lietuva*, 1919 08 23, Nr. 184, p.

kad apie gruodžio 8 d. liniją Lietuvoje informacijos šiek tiek turėta, tačiau ji greičiausiai neturėjo oficialaus patvirtinimo. Taigi Antantės valstybių sprendimo įtraukimas į derybas galėjo pasitarnauti argumentuojant siūlomas belaisvių keitimosi sąlygas ir įvilkti jas į teisinį drabužį. Atsižvelgdami į tai, Lietuvos atstovai tvirtino, kad negalima atskirti karo ir civilių belaisvių kaip ir kiekvienos pusės laikomo jų skaičiaus, todėl pasiūlė keisti visais belaisviais. Kita vertus, galima tik įsivaizduoti, ką tokie argumentai reiškė Lenkijai, kuri Lietuvos vyriausybės prašymą laikytis demarkacijos linijos ignoravo iki 1920 m. vasaros³²⁴. Lenkų atstovai įgaliojimo iš savo vyriausybės susitarti tokiomis sąlygomis neturėjo. Delegacija privalėjo valdžiai pristatyti Lietuvos pasiūlymus. Tuo pačiu jie pabrėžė, kad tai neužkerta kelio sutarties, grįstos jų pasiūlymu, sudarymui. Lietuvos atstovų atsakymas buvo vienareikšmiškas: „*Lietuvos valdžia sutinka tuojaus pradėti apsikeitimą belaisvių „galva už galvą“, jeigu lenkų valdžia sutiks ant pilno apsimainymo visais belaisviais*“³²⁵. Tokia nuostata užkirto kelią susitarimui ir problemos sprendimą nukėlė į ateitį – kai lenkų valdžios atstovai pasitars su savo valdžia. Susitarimo originalas buvo sudarytas anglų kalba³²⁶. Sausio 14 d. „Lietuvoje“ buvo išspausdintas trumpas pranešimas, informavęs apie vykusį Lenkijos ir Lietuvos delegatų susitikimą dėl keitimosi belaisviais³²⁷. Jis pasižymėjo emociingumu, kuris negalėjo išsiveržti oficialiame konferencijos protokole. Nors pagrindiniai derybų punktai pristatyti teisingai, įtampa didinama Lietuvos delegatus vaizduojant herojais – jie pristatomi kaip kovojantys už kiekvieną grobuonių lenkų skriaudžiamą lietuvi: „*ir negali čia būti kitokių tarybų, kaip tik grąžinimas visų, kurie yra paimti, jei, – priduriama, – apskritai gali eit derybos*“³²⁸. Nors Lietuvos deleguoti atstovai nebuvo linkę pritarti lenkų siūlymui keisti vieną lenkų belaisvį vienu lietuvių belaisviu, derybas kvestionuojantis teiginys greičiausiai atspindėjo straipsnelio autoriaus, bet ne Lietuvos vyriausybės nuostatą.

Derybas atidėjus ateičiai, abi pusės neskubėjo susitikti antrą kartą. Pirmoji iniciatyvą parodė Lietuva. 1920 m. kovo mėn. krašto apsaugos viceministras A. Merkys, atsakydamas į Anglijos karinės misijos viršininko R. Robinsono raštą, prašė, kad būdamas Varšuvoje jis aptartų keitimosi belaisviais klausimą. Tikėtasi, kad taip bus pagerinti lenkų ir lietuvių santykiai. Rašte buvo akcentuojama, kad reikia kuo greičiau apsikeisti karo belaisviais, neatsižvelgiant į jų skaičių³²⁹. Derėtų pastebėti, kad angliškame variante, kuris ir pasiekė plk. R. Robinsoną, svarbi

³²⁴ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomacija...*, p. 99.

³²⁵ 1920 01 06 Konferencijos dėl keitimosi karo belaisviais tarp Lenkijos ir Lietuvos protokolai, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 8; f. 383, ap. 17, b. 9, l. 27; f. 648, ap. 1, b. 94, l. 11.

³²⁶ 1920 01 10 Sudėtinės dalies viršininko kpt. Zubrio pareiškimas vyriausiam kariuomenės vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 6.

³²⁷ Derybos su lenkais, *Lietuva*, 1920 01 14 Nr. 10, p. 3.

³²⁸ Ten pat.

³²⁹ 1920 03 13 Generalinio štabo raštas R. Robinsonui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 354, l. 232.

Lietuvai pastaba dėl neatsižvelgimo į belaisvių skaičių, turėjusi reikšti ne ką kita, kaip ankstesnėse derybose keltą Lietuvos vyriausybės reikalavimą apsikeisti visais belaisviais, išversta nebuvo³³⁰. Karo belaisvių klausimas buvo vienas iš keturių, kuriuos A. Merkys prašė pateikti Lenkijos vyriausybei. Taip pat prašyta užtarti Lietuvos reikalavimą kompensuoti baltgudžių pulko Gardine neteisėtą nuginklavimą, apsvarstyti lietuvių karių iš lenkų kariuomenės grąžinimą ir tai, kad Lietuvos okupuotoje teritorijoje lenkai vykdo mobilizaciją. Deja, šaltiniuose nepavyko rasti, kokių žinių belaisvių keitimosi klausimu atvežė iš Varšuvos grįžęs Anglijos karinės misijos viršininkas. Greičiausiai jos Lietuvai buvo palankios, nes balandžio 18 d. oficialiame valstybės dienraštyje su džiaugsmu buvo pranešama, kad pagaliau lenkų valdžia „sutiko su jau seniai Lietuvos valdžios pasiūlymu mainytis karo belaisviais, remdamos principo „visus už visus“³³¹. Nors kitų šaltinių, išskyrus A. Merkio raštą R. Robinsonui, galinčių patvirtinti Lietuvos valdžios kreipimąsi į Lenkijos valdžią dėl keitimosi karo belaisviais, nepavyko surasti, greičiausiai jis buvo išsiūstas. Tokią prielaidą drįstume daryti atsižvelgdami į lenkų sutikimą keistis visais karo belaisviais, išsižadant savo ankstesnės derybinės pozicijos – pasikeisti vienodu belaisvių skaičiumi. Sunku būtų patikėti, kad R. Robinsonas, kuris nebuvo informuotas, kad lietuviai tikisi pasikeisti visais belaisviais, būtų raginęs tai daryti, dar mažesnė tikimybė, kad tokiais iniciatoriais buvo lenkai.

Jau balandžio 21 d. apie 16–18 val. turėjo iš Lenkijos grįžti 70 karo belaisvių

Lietuvos kariuomenės kareiviai – Vladas Aleksiejus (kairėje) ir Petras Pakėnas, grįžę iš lenkų nelaisvės. 1920 m. (VDKM)

³³⁰ Ten pat, l. 233.

³³¹ Lenkų ir lietuvių belaisvių mainymas, *Lietuva*, 1919 04 18, Nr. 85, p. 3.

lietuvių³³², į Lenkiją išsiųsti 79 lenkai karo belaisviai, kurie buvo laikomi Pirmojoje belaisvių stovykloje³³³. Laukiant iš Lenkijos grįžtančių Lietuvos karių, vyriausiasis kariuomenės vadas gen. Silvestras Žukauskas Kauno miesto komendantui davė nurodymą paruošti jiems maitinimo punktą, pagaminti maistą. Buvo įsakyta sudaryti sąrašą atvykusių belaisvių ir išleisti juos vienam mėnesiui atostogų. Karo komendantas pulko vadui, kuriame tarnavo belaisvis, turėjo pranešti, iki kada kareivis išleidžiamas atostogų, kur vyksta. Pasibaigus atostogoms, kiekvienas privalėjo grįžti į savo dalinį³³⁴. Balandžio 22 d. Belaisvių stovyklos valdybos pirmininkas tiekimų viršininkui išsiuntė pareiškimą, kuriame pranešė, kad grįžusieji iš lenkų nelaisvės kareiviai perduoti Etapo skirstymo punktui³³⁵. Vyriausiasis kariuomenės vadas įsakė iš Lenkijos per Vievį traukiniu grįžtančius belaisvius lietuvius Kaišiadoryse sutikti su muzika³³⁶. Birželio pabaigoje lenkams buvo perduoti dar 34 belaisviai³³⁷.

4.3. Internuotieji ar karo belaisviai – lenkų dalinių statuso įvardijimas: teisinė, politinė ir finansinė dilema

Kai 1920 m. vasarą Raudonoji armija užėmė Vilnių, kai kuriems lenkų daliniams buvo užkirstas kelias tvarkingai pasitraukti. Liepos 14 d. netoli nuo Vilniaus buvusi Lenkijos IV brigada, kuriai vadovavo plk. S. Paslavskis, kaip tik ir pateko į tokią padėtį³³⁸. Brigadai vadovavęs karininkas, supratęs, kad prie kitų lenkų dalinių prisijungti negalės, liepos 15 d., susitikęs su lietuvių valdžios atstovais Vievyje, pasirašė kapituliacijos sutartį. Autorių nuomonė, pažymi V. Lesčius, dėl tolesnių brigados intencijų skiriasi. Ji iš karto internuota nebuvo, tačiau neaišku, ar dėl lenkų vilties prisijungti prie kitų savo dalinių, ar tikrai dėl bolševikų užpuolimo, kaip aiškino plk. S. Paslavskį pavadavęs paplk. Modelskis. Liepos 16 d. armijos vadas gen. ltn. Stasys Nastopka II divizijos vadui gen. ltn. Maksimui Katche įsakė lenkus nuginkluoti³³⁹. Liepos 18 d. netoli Kruonio lenkai 2-ojo pėstininkų pulko karių buvo apsupti, iš pradžių pasiduoti nenorėjo, bet galiausiai

³³² 1920 04 20 Generalinio štabo viršininko skubus raštas Nr. 2957 Kauno miesto komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 185.

³³³ 1920 04 21 Belaisvių stovyklos komendanto raštas Nr. 1379 Belaisvių stovyklų viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 32, l. 375; 1920 04 25 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 113, § 7, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 98 a. p.

³³⁴ 1920 04 20 Generalinio štabo viršininko skubus raštas Nr. 2957 Kauno miesto komendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 185.

³³⁵ 1920 04 22 Belaisvių stovyklos valdybos viršininko pareiškimas Nr. 2402 tiekimų viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 89, l. 25.

³³⁶ 1920 04 20 Telefonograma Nr. 390 Ketvirto pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 159, l. 99.

³³⁷ I-mos belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 2269, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 32, l. 591; 1920 06 20 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 168, § 12, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 15, l. 218 a.p.

³³⁸ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės ...*, p. 292.

³³⁹ Ten pat, p. 293.

sutiko sudėti ginklus. Iš Kaišiadorių brigada buvo išsiųsta į Kauną, kur perduota Kauno miesto karo komendantui. V. Lesčius nėra visiškai teisus teigdamas, kad lenkų internuoti kariai iš Kauno buvo perkelti į Vilkaviškio kareivines. Iš pradžių jie buvo persiųsti į Belaisvių stovyklų valdybą, iš kur persikirstyti į belaisvių stovyklas. Be to, karininkai buvo išsiųsti į Telšius, Raseinius ir Panevėžį, kur juos prižiūrėjo komendantai³⁴⁰. Liepos 17 d. ties Merkine lietuviai nuginklavo dvi lenkų kuopas.

V. Lesčius pažymi, kad istoriografijoje nėra vienareikšmiškos nuomonės, kiek karių buvo lenkų IV brigadoje. Jis pateikia įvairių autorių skirtingas nuomones: Kazio Ališausko teigimu, – 60 karininkų, 800–900 kareivių, P. Žilis priskaičiuoja 3500, A. Rukša – 2000 karių. 2-ojo pėstininkų pulko 1-ojo bataliono vadas kpt. Jonas Petraitis, dalyvavęs šios brigados nuginklavime, rašo: „*kiek iš viso buvo kareivių ir karininkų dabar neatsimenu*“³⁴¹, bet „*apie 3000–3500 vyrų*“³⁴². Liepos 20 d. Belaisvių stovyklos valdybos viršininkas tiekimų viršininkui persiuntė raštą, kuriame informavo, kad liepos 17, 18 ir 19 d. į belaisvių stovyklas išsiųsti 2400 lenkų kareivių, kurie įkurdinti Antrojoje (Aukštojoje Fredoje), Trečiojoje (Kazlų Rūdoje) ir Ketvirtojoje stovyklose³⁴³. Nereikėtų pamiršti ir karininkų, kurie apgyvendinti Panemunėje. Vieno žmogaus išlaikymas kainavo 3 auksinus ir 60 skatikų per dieną. Belaisvių stovyklų viršininkas, įvertindamas, kad jie ne belaisviai, o internuotieji, taigi darbams negali būti siunčiami, įspėjo dėl didelių išlaidų. Krašto apsaugos ministrui buvo persiųstas šis raštas su prašymu išleisti įsakymą, kuriame būtų nurodyta: „*arba pavesi tuos internuotus belaisvių padėjiman, arba juos išsiųsti lenkams, kurie mums užmokėtų už išlaikymą*“³⁴⁴. Lenkai karininkai, priglauti Kaune, Panemunėje, taip pat buvo laikomi internuotais, o ne belaisviais³⁴⁵. Taigi, administraciniu lygmeniu, remiantis tarptautinės teisės dėsniais, lenkų kariai buvo įvardyti kaip internuotieji, tačiau jų materialinio išlaikymo problema leido kvestionuoti jų statusą – valstybiniu mastu užduotas klausimas, kas jie: internuotieji ar belaisviai? Liepos 21 d. ministrų kabineto posėdyje krašto apsaugos ministras pateikė užklausą dėl paimtų į belaisvių stovyklas

³⁴⁰ 1920 09 03 Brigados vado mjr. Merkio raštas Nr. 1506 Telšių, Raseinių ir Panevėžio komendantams, LCVA, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 306.

³⁴¹ Jonas Petraitis, *Laisvę ginant. Mūsų žygiai. Atsiminimai iš kovų su lenkais 1920 metais*, JAV, p. 55.

³⁴² Ten pat, p. 47.

³⁴³ 1920 07 20 Belaisvių stovyklos valdybos viršininko pareiškimas Nr. 4197 tiekimų viršininkui, LCVA, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 8.

³⁴⁴ 1920 07 20 tiekimų viršininko prašymas krašto apsaugos ministrui, LCVA, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 8.

³⁴⁵ Internavimas [lot. internus – vidinis] – tai karo belaisvių, prieš valstybės piliečių ir kariaujančios valstybės dalinių, laivų bei technikos, patekusios į neutralią valstybę, prievartinis sulaikymas bei kariaujančios valstybės ginkluotųjų pajėgų narių judėjimo laisvės apribojimas neutralioje valstybėje ne teismo būdu (žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 8, Vilnius, 2005, p. 176.). Taigi „internuotasis“ gali būti suprantamas įvairiai: kaip karo belaisvis, laikomas belaisvių stovykloje, kaip – įkalintas ar izoliuotas asmuo, be teisinių ir teismo procesų suimtas dėl kariaujančios pusės ginkluotųjų pajėgų ir ginkluotės karo metu peržengimo į neutralios šalies teritoriją.

Lietuvos kariuomenės karininkai Kristupas (gal Jurgis) Veczemelis (kairėje) ir Juozas Černius, pabėgę iš lenkų nelaisvės. 1920 m. (VDKM)

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės karininkas Kristupas Veczemelis. 1920 m. (VDKM)

Lenkijos kariškių. Ministrų kabinetas turėjo nuspręsti, kokį statusą – belaisvių ar internuotų – jiems priskirti. Krašto apsaugos ministras taip pat pažymėjo, kad tarp jų yra daug Lietuvos piliečių³⁴⁶. Ministrų kabinetas, suprastdamas, kad tarp Lietuvos ir Lenkijos yra paliaubos, tačiau atsižvelgdamas į tai, kad daugelis į belaisvių stovyklas paimtų lenkų kariškių pasipriešino Lietuvos kariuomenei ginklu, nutarė visus lenkų kariškius, paimtus į belaisvių stovyklas, laikyti belaisviais. Taip pat nuspręsta, kad tarp lenkų belaisvių esantys Lietuvos piliečiai turi būti išskirti ir teisiami pagal Baudžiamojo statuto 108 straipsnį. 108 straipsnis priklausė Baudžiamojo statuto ketvirtajam skyriui – „Apie valstybės išdavimą“³⁴⁷ ir skelbė, kad Lietuvos pilietis, padėjęs priešininkui kovoti prieš Lietuvą, priklausomai nuo nusikaltimo pobūdžio yra baudžiamas laisvės atėmimu arba kalėjimu iki gyvos galvos.

Lietuvos kariuomenės vyresnybė lenkus karininkus iki ministrų kabineto nutarimo taip pat laikė internuotais, bet ne belaisviais. 1920 m. liepos 21 d. įsakyму Kauno įgulai, Kauno įgulos viršininkas plk. Vincas Grigaliūnas-Glovackis vyr. lt. Rimeikį nuo liepos 19 d. paskyrė internuotų lenkų karininkų „buveinės“

³⁴⁶ 1920 07 21 Ministrų kabineto posėdis, *LCVŲ*, f. 923, ap. 1, b. 86, l. 229, 229 a.p.

³⁴⁷ *Baudžiamasis statutas su papildymais*, sud. Jonas Jablonskis, Kaunas, 1930, p. 31.

komendantu³⁴⁸. Taigi jų priežiūra paskirta ne Belaisvių stovyklų valdybai, o jų gyvenamoji vieta vadinama „buveine“, bet ne belaisvių stovykla. Situacija pasikeičia iš krašto apsaugos ministro iškart po ministrų kabineto posėdžio liepos 22 d. gavus nurodymą internuotus lenkų kariškius laikyti ne internuotais, bet paprastais belaisviais. Jau liepos 25 d. Kauno įgulos vado įsakymu, kariuomenės vadui sutikus, lenkai karininkai belaisviai perduoti Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui. Taip vyr. ltn. Rimeikis tampa jam pavaldus³⁴⁹. Tame pačiame įsakyme pažymėta, kad karininkai ir kareiviai belaisviai be Kauno miesto komendanto sutikimo negali laisvai vaikščioti mieste, o lenkų karininkų, internuotų Panemunėje, saugojimu turėjo pasirūpinti tankų komanda. Pastaroji taip pat pasidarė pavaldi Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui. Išskyrus šiuos ir sanitarinius nurodymus, Belaisvių stovyklų valdybos viršininkas buvo atsakingas už visą tvarką ir apsaugą belaisvių stovyklose.

Po ministrų kabineto nutarimo Belaisvių stovyklų valdyba liepos 22 d. skubiai informuojama, kad visus internuotus lenkus reikia laikyti belaisviais, o Lietuvos piliečius – izoliuoti, nes vėliau jie bus teisiami. Ministrų kabinetas savo sprendimą priėmė neatsižvelgdamas į galimą Prancūzijos karo misijos Lietuvoje poziciją šiuo klausimu. Galima buvo tikėtis nepalankios jos reakcijos, nes susirašinėjimas dėl internuotų lenkų karinių dalinių buvo prasidėjęs šiek tiek anksčiau, nei buvo priimtas sprendimas juos paskelbti belaisviais³⁵⁰. Liepos 29 d. plk. ltn. Konstantinas Reboulis (Constantin Reboul) apsilankė lenkų karininkų, internuotų Panemunėje, stovykloje. Su nepasitenkinimu krašto apsaugos ministrui jau kitą dieną pranešta, kad į lenkus karininkus žiūrima ne kaip į internuotus, bet kaip į karo belaisvius³⁵¹. Remdamasis lenkų karininkų liudijimais ir savo apsilankymo patirtimi, Prancūzijos karo misijos viršininkas dėstė neteisėto elgimosi faktus: griežtai ribojama jų judėjimo laisvė, maisto davinyš per mažas, nes neatitinka Lietuvos kariuomenės kareivio davinio, maistas dalijamas nereguliariai, miegojimo sąlygos prastos. Įsakmiu tonu prašoma paaiškinti, kodėl lenkai karininkai laikomi belaisviais, jei tarp Lietuvos ir Lenkijos nėra karo padėties, o Lenkų kariuomenės dalys pateko į lietuvių dalis ne mūšio metu, bet todėl, kad buvo neutralioje zonoje. Užsiminta ir apie karininkų materialinės būklės pagerinimą, detalčiai nurodant, kaip tai turėtų pasireikšti; tą pačią dieną išsiunčiamas dar vienas prašymas dėl internuotųjų gyvenimo tvarkos belaisvių stovyklose organizavimo³⁵². Ne geresnius

³⁴⁸ 1920 07 21 Kauno įgulai įsakymas Nr. 26, § 7, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 80.

³⁴⁹ 1920 07 25 Kauno įgulai įsakymas Nr. 26, § 3, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 81.

³⁵⁰ 1920 07 23 Prancūzų karo misijos Lietuvoje viršininko plk. ltn. Reboulis raštas Nr. 344/L krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 45.

³⁵¹ 1920 07 30 Prancūzų karo misijos Lietuvoje viršininko plk. ltn. Reboulis raštas Nr. 348/s krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 40.

³⁵² 1920 07 30 Prancūzų karo misijos Lietuvoje viršininko plk. ltn. Reboulis raštas Nr. 349/s krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 33.

atsiliepimus plk. ltn. K. Reboulis pateikė ir po apsilankymo belaisvių stovykloje Fredoje, kur buvo internuoti lenkų kariškiečiai³⁵³.

Ministrų kabinetas nutarimą lenkų kariškius laikyti belaisviais priėmė siekdamas sumažinti išlaidas. Finansų trūkumo motyvas buvo dėstomas ir plk. ltn. K. Rebouliui, kaltinusiame Lietuvą neteisėtu lenkų laikymu. Vis tik ne mažiau svarbus turėjo būti ir kitas veiksnys – saugumo užtikrinimas. Nors tarp Lenkijos ir Lietuvos oficialiai karo padėties nebuvo, tačiau taikos terminą, apibūdinant šių kaimyninių santykius, taip pat nebūtų tikslu vartoti. Abipusio nepasitikėjimo ir nuolatinės įtampos atmosferoje Lietuvos vyriausybė stengėsi kovoti ne tik su materialiu nepriteklumi, bet juo prisidengdama greičiausiai tikėjosi užmaskuoti ne mažiau aktuali buvusį siekį apsisaugoti nuo galimos į Lietuvos teritoriją patekusių 106 lenkų karininkų³⁵⁴ ir apie dviejų su puse tūkstančio kariškių grėsmės. Karo belaisvių statusas leido užtikrinti griežtesnę jų kontrolę, kita vertus, jie kaip belaisviai galėjo būti siunčiami dirbti. Taigi užtikrinti kokybišką sargybos darbą buvo sunkiau. Ministrų kabineto sprendimas, vėliau Prancūzijos karo misijos nepasitenkinimas dėl jo, sąlygojęs naujų nutarimų priėmimą, sukėlė nemažą sumaištį daugelyje institucijų, atsakingų už šiuos asmenis. Ruggpjūčio pradžioje vykę tarpinstituciniai susirašinėjimai atspindi pasimetimą, įvairių ministerijos padalinių skirtingą tos pačios asmenų grupės traktavimą. Užsienio reikalų ministras liepos 31 d. plk. ltn. K. Rebouliui pranešė, kad lenkų dalys Lietuvoje yra internuotos, bet ne į nelaisvę paimtos³⁵⁵. Ruggpjūčio 2 d. krašto apsaugos ministras išsiuntė raštą, kuriame skelbė, kad lenkus kariškius reikia laikyti ne belaisviais, bet internuotais³⁵⁶. Toks įsakymo pasikeitimas sukėlė painiavą: tiekimų viršininkas dar ruggpjūčio 6 d. juos vadino belaisviais³⁵⁷; tą pačią dieną Kauno įgulos viršininkas paskelbė įsakymą, kuriame nurodė belaisvius lenkus laikyti ne belaisviais, bet internuotais³⁵⁸; šis įsakymas įpareigojo Belaisvių stovyklų valdybos viršininką lenkams tai pranešti, tačiau viršininko pareigas laikinai einantis ltn. Leonas Oksa, pasiteiravęs Tiekimų skyriaus, ar gali juos siųsti dirbti, nuo mjr. S. Zaskevičiaus gavo atsakymą, kad jis dar negavo įsakymo laikyti juos internuotais, taigi „*kol tamsta negausi nuo manęs įsakymo, skaityti [pabraukta originale – M. T.] juos belaisviais*“³⁵⁹. Tik ruggpjūčio 12 d. Belaisvių stovyklų valdybos viršininkas iš tiekimų viršininko gavo nurodymą

³⁵³ 1920 07 30 Prancūzų karo misijos Lietuvoje viršininko plk. ltn. Reboulis raštas Nr. 352/L krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 24.

³⁵⁴ 1920 07 29 Sąrašas belaisvių lenkų karininkų, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 5.

³⁵⁵ 1920 08 01 Prancūzų karo misijos Lietuvoje viršininko plk. ltn. K. Reboulis raštas Nr. 384/s krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 7.

³⁵⁶ 1920 08 02 Kauno komendantūros skubi telefonograma Belaisvių stovyklų valdybai, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 11.

³⁵⁷ 1920 08 08 Tiekimų viršininko raštas Nr. 6287 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 1.

³⁵⁸ 1920 08 06 Kauno įgulai įsakymas Nr. 34, § 5, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 82.

³⁵⁹ 1920 08 07 Tiekimo viršininko atsakymas į Belaisvių stovyklų valdybos viršininko pareiškimą, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 107, l. 10.

„paimtus belaisvius lenkus skaityti internuotais, o ne belaisviais“³⁶⁰. Nenuostabu, kad vėliau į Panemunę, kur buvo laikomi lenkai, nuvykęs plk. ltn. Reboulis konstatavo, kad jie laikomi kaip belaisviai, bet ne kaip internuoti³⁶¹. Kol iš KAM gavo atsakymą, plk. ltn. K. Reboulis spėjo dar vieną kartą apsilankyti Panemunės stovykloje. Jis laiške ministrui pakartotinai rašė, kad su „karininkais laisvės žvilgsniu dar vis elgiamasi kaip su belaisviais, o ne kaip su internuotais“³⁶². Tame pačiame rašte buvo dėstomi ir lenkų kareivių laikymo Fredos stovykloje trūkumai. Rašto pabaigoje plk. ltn. K. Reboulis prašė visus išdėstytus nesklandumus panaikinti. Krašto apsaugos ministras persiuntė plk. ltn. K. Reboulis ataskaitą kariuomenės vadui su prašymu, kuriuos įmanoma nurodymus įgyvendinti. Rugpjūčio 11 d. Prancūzijos karo misijai pranešta, kad Lenkija yra informuota apie jų karių Lietuvoje padėtį, kuri pagerėti gali tik tuo atveju, jei lenkai mokės už jų išlaikymą. Užsienio reikalų viceministras P. Klimas rugpjūčio 10 d. Lietuvos atstovui Vokietijoje Viktorui Gailiui nurodė lenkų atstovui Berlyne pranešti apie Lietuvos stovyklose esančius internuotus 3520 lenkų kareivių ir 103 karininkus³⁶³. Tikėtasi, kad Lenkijos valdžia Varšuvoje į KAM sąskaitą įneš pinigų bent vienam internuotųjų išlaikymo mėnesiui. Nurodoma, kad atsakymo ir sumos bus laukiama iki rugpjūčio 25 d., o jų negavus lenkų kariškiai bus imami priverstiniais darbams. Reakcijos į notą nei iki termino pabaigos, nei vėliau sulaukti nepavyko. Konfliktą tarp Lenkijos ir Lietuvos užaštrino rugpjūčio 28–30 d. įvykiai lenkų fronte. Lenkai užėmė Augustavą, pradėjo puolimus Marijampolės kryptimi; valstybių derybos, vykusios Kaune, nutrūko³⁶⁴. Konflikto pasekmės tiesiogiai palietė ir Lietuvoje internuotus lenkus. Krašto apsaugos ministro padėjėjas įsakė „neleisti laike 3 dienų nė vieno iš lenkų karininko vaikščioti į miestą, o taipgi sustiprinti internuotų lenkų karininkų prižiūrėjimą“³⁶⁵. Greičiausiai neatsitiktinai būtent tuomet, rugsėjo pradžioje, krašto apsaugos ministras išsiuntė rezoliuciją Vietinės kariuomenės brigados vadui, kurioje skelbė, kad lenkus galima naudoti priverstiniais darbams. Taip patvirtintas lenkų, kaip karo belaisvių, statusas, tačiau dokumentuose pasitaikydavo jų tiek internuotais, tiek karo belaisviais vadinimas.

Internuotų lenkų laikymo ir prižiūrėjimo sąlygos nebuvo labai griežtos. Tai kėlė gyventojų nepasitenkinimą. Pavyzdžiui, Raseinių visuomeninės organizacijos

³⁶⁰ 1920 08 12 Tiekimų viršininko raštas Nr. 6486 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 303.

³⁶¹ 1920 08 05 Prancūzų karo misijos viršininko K. Reboulis raštas Nr. 360/L krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 19

³⁶² 1920 08 11 Prancūzų karo misijos viršininko K. Reboulis raštas Nr. 361/L krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 13.

³⁶³ 1920 08 10 URM raštas Nr. 2838 L. e. Lietuvos atstovui Berlyne V. Gailiui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 4.

³⁶⁴ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės ...* p. 305.

³⁶⁵ 1920 08 31 Krašto apsaugos ministro padėjėjo Kubiliaus skubus raštas Vietinės kariuomenės brigados vadui Nr. 2826, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 2.

ir Vyriausybės įstaigos atstovai rugsėjo 27 d. susirinkime priėmė Steigiamajam Seimui rezoliuciją, kurioje buvo reikalaujama, kad lenkų armijos kariams būtų atimta teisė laisvai vaikščioti mieste ir jie būtų griežčiau saugomi³⁶⁶. Toks jų sprendimas argumentuotas ne tik internuotų lenkų karių galimu bendravimu su „*abejotamo ištikimumo piliečiais*“, gana palankiomis sąlygomis rinkti žinias apie Lietuvos kariuomenę, bet ir bendru tarpvalstybinių santykių fonu – piktinamasi, kad lenkai nutraukė derybas Kalvarijoje, užpuolė Lietuvą; baiminamasi, kad tarp Lietuvos piliečių yra lenkų politikos šalininkų, galinčių paremti Lietuvos priešus.

Derėtų pripažinti, kad lenkai oficialiai dėl jų dalinių laikymo Lietuvoje informuoti gana vėlai. Nota Lenkijos valdžiai su prašymu persiųsti pinigus pateikta tik rugpjūtį, praėjus trims savaitėms po lenkų kariškių internavimo. Tai greičiausiai buvo nulemta politinio ministrų kabineto sprendimo laikyti juos belaisviais. Tikėtasi „nušauti du zuikius“ – karo belaisvių statusas buvo žemesnis, jie turėjo dirbti, kad save išlaikytų, taip pat juos galima buvo griežčiau kontroliuoti. Tačiau tai neeliminavo teisinio problemos sprendimo. Lietuvoje dirbusi Prancūzijos karinė misija aiškiai leido suprasti, kad lenkų dalys Lietuvoje yra internuotos, o ne į nelaisvę paimtos, nes oficialiai tarp Lietuvos ir Lenkijos nebuvo karo padėties, o lenkų kariai suimti neutralioje zonoje. Neturėdama kito pasirinkimo kaip tik pripažinti savo klaidą, URM paskelbė, kad jie tikrai yra internuoti, o ne karo belaisviai, tačiau toks jų teorinis statuso pakeitimas realių pokyčių nedavė.

Daryti prielaidą, kad Lietuvos vyriausybė, įvairiais būdais siekdama atitolinti lenkus kariškius nuo Lenkijos, sąmoningai vilkino jų statuso keitimą, leidžia ir kitas faktas. Rugpjūčio pirmojoje pusėje lenkai kariškiai skundėsi, kad nežino, kaip siųsti laiškus į Lenkiją, taip pat apgailestavo, kad negauna žinių iš savo šeimų. Tuo tarpu dar liepos 23 d. Prancūzijos karo misijos viršininkas krašto apsaugos ministrui išsiuntė pasiūlymą dėl lenkų karinių dalių, internuotų Lietuvoje, pašto korespondencijos³⁶⁷. Jame detalčiai numatyta, kaip lenkų karių laišškai galėjo pasiekti Lenkiją – per Prancūzų misijos Kaune kurjerį, kuris Berlyne korespondenciją perduotų prancūzų kurjeriui, pastarasis ją įduotų Lenkijos valdžiai Varšuvoje, kuri užtikrintų laišku išskirstymą. Šitaip, tik atvirkštine tvarka, mechanizmas turėjo veikti siunčiant laiškus iš Lenkijos į Lietuvą.

Karo belaisviais lenkais Lietuvoje rūpinosi ne tik Prancūzijos karo misija, bet ir TRK atstovai. TRK komiteto delegatas Paulas Bonifazje (Paul Bonifazie) išreiškė norą jiems suteikti pagalbą. LRK pirmininkas Rokas Šliūpas kreipėsi į krašto apsaugos ministrą su prašymu leisti išpildyti šį kolegų norą³⁶⁸.

³⁶⁶ Dėl internuotos lenkų kariuomenės, *Lietuva*, 1920 10 07, Nr. 217, p. 2.

³⁶⁷ 1920 07 23 Prancūzų karo misijos viršininko raštas Nr. 344/L krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 45.

³⁶⁸ 1920 08 25 LRK pirmininko R. Šliūpo raštas Nr. 735 krašto apsaugos ministrui Nr. 735, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 8, l. 122.

Notoje pateikiami lenkų kareivių, internuotų Lietuvoje, skaičiai leidžia kalbėti, kad į sąrašus įtraukti ir seniau į nelaisvę patekę Lenkijos kareiviai. Reikalavimas pervesti į Lietuvos vyriausybės sąskaitą pinigus jų išlaikymui buvo vienas iš galimų problemos sprendimų būdų. Kitas buvo klausimo dėl keitimosi belaisviais / internuotaisiais iškėlimas.

4.4. Karo belaisvių problema Suvalkų sutarties pasirašymo kontekste

Karo belaisvių / internuotųjų problemos įkarščio politinių bei administracinių sprendimų sukuryje atsirado žmonių, kurie pateikė iš pirmo žvilgsnio palankiausiai atrodantį būdą, galėjusį padėti išspręsti lėšų stygiaus problemą. Sanitarinio skyriaus viršininkas gydytojas gen. lttn. Vladas Nagevičius 1920 m. rugpjūčio 7 d. tiekimų viršininkui išsiuntė skubų raštą, kuriame buvo įspėjama, kad belaisvių bolševikų ir internuotų lenkų gydymui reikia daug pinigų, o artėjantis ruduo bei žiema sergančiųjų skaičių tikrai padidins, taigi pradės kilti ir išlaidos vaisiams. Siūlomas sprendimas – „*pagreitinti klausimą išsiuntimo namo belaisvių ir internuotų, kad jie nesunkintų mums darbo savo kareivių aprūpinimo*“³⁶⁹. Reikėtų pastebėti, kad klausimą dėl internuotų lenkų išsiuntimo reikėjo ne pagreitinti, o visų pirma iškelti. Sanitarinio skyriaus viršininkas, kiek atskleidžia šaltiniai, buvo pirmasis tai padaręs. Netrukus mjr. S. Zaskevičius pritarė šiam raštui persiuntė jį krašto apsaugos ministrui. Savo pareiškime majoras potencialiai siunčiamų sąrašą išplėtė – jam aktualu buvo namo transportuoti ne tik sergančius, bet sveikus, tačiau ne mažų išlaidų reikalaujančius internuotus ir belaisvius³⁷⁰. Tačiau į pasiūlymą rimtai nesureaguota. Aptariamam laikotarpiu, jau minėtoje Lenkijai išsiųstoje notoje dėl internuotų jos dalinių, keitimosi perspektyva nenumatyta – Lietuvos valdžia apsiribojo materialiu problemos sprendimu. Negavus jokio atsakymo, Krašto apsaugos ministerijai įsakyta internuotus lenkus siųsti dirbti. Taip jų, kaip internuotų, statusas buvo kvestionuotas, o šio laikotarpio šaltiniuose, kaip jau minėta aukščiau, jie vadinti tiek internuotais, tiek belaisviais³⁷¹.

Lietuvos vyriausybės poziciją laikinai ignoruoti karo belaisvių išsiuntimo iš Lietuvos klausimą galima paaiškinti ypač įtemptais Lenkijos ir Lietuvos santykiais. Be to, nepasitikėjimo tarp valstybių ugnį kurstė ir Sovietų Rusijos veiksny.

³⁶⁹ 1920 08 07 Sanitarinio skyriaus viršininko skubus raštas Nr. 3984 Tiekimų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 311.

³⁷⁰ 1920 08 11 Tiekimų skyriaus viršininko pareiškimas Nr. 6447 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 310.

³⁷¹ Išsiunčiant iš Lietuvos lenkus kariškius, tie patys asmenys Belaisvių stovyklų valdybos viršininko rašte vadinami lenkų belaisviais (1920 10 24 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 294, § 13, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 16, l. 245), Belaisvių stovyklos komendanto – lenkų internuotais kareiviais (1920 10 18 Aštuntosios belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 323 Belaisvių stovyklos valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 446).

Lietuvoje internuotų Lenkijos dalinių išlaisvinimas buvo nesuderinamas su Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartimi³⁷². Todėl 1920 m. rugpjūčio pabaigoje vykusiose derybose dėl lietuvių ir lenkų karinės konvencijos sudarymo ir lietuvių dalyvavimo kare su Sovietų Rusija klausimo kontekste, karo belaisvių problema nebuvo iškelta. Derybos tarp valstybių nutrūko, o kariniai veiksmai vėl prasidėjo. Karo belaisvių problema, pasirašius taikos sutartį su Rusija, iš politinės arenos lauko buvo išstumta, bet santykiams tarp Lietuvos ir Lenkijos aštrėjant, derybų kulminacijai artėjant, klausimas įtraukiamas į jų kontekstą. 1920 m. spalio 5 d. P. Klimas išsiuntė Lenkijos užsienio reikalų ministrui Eustachijui Sapiegai notą, skelbusią, kad „*norėdama pabaigti vienos ir antros pusės kareivių kentėjimus, laikomų ir Lietuvoj, ir Lenkijoj nelaisvėje, kaip vaisių neseniai įvykusio ir pasigailėtino konflikto, kurį, mes tikimės, pasiseks netrukus baigti, Lietuvos vyriausybė siūlo Lenkijos vyriausybei galimai greičiau pasikeisti visais kalbamais belaisviais, abiejose valstybėse laikomais*“³⁷³. Manytume, kad analizuojant šį pasiūlymą derėtų atkreipti dėmesį į kelis dalykus. Notos pradžioje apibūdinamas „derybų objektas“ – Lenkijos ir Lietuvos belaisviai. Internuotų karių terminas nevertojamas, tačiau „*neseniai įvykusio ir pasigailėtino konflikto*“ tikslus neįvardijimas provokuoja svarstyti, apie kurį iš daugelio konfliktų kalbama. Artimų įvykių minėjimas nukreiptų į Augustavo užėmimą rugpjūčio 28 d., Seinų ir Suvalkų – 31 d. ar rugsėjo 22 d. Lenkijos puolimą ties Seinais. Toliau telegramoje jau ne siūloma, o konstatuojama, kad pirmasis pasikeitimas iš Lietuvos pusės įvyks spalio 10 d., ant demarkacijos linijos, kur kertasi Kalvarijos–Suvalkų plentas. Nurodyta, kad nuo šios dienos kiekvieną dieną į Lenkiją bus siunčiama 500 vyrų iki paskutinio belaisvio. Vis tik po įvardytų karinių susidūrimų tiek karo belaisvių, kiek minima telegramoje, nebuvo paimta į nelaisvę. Manytume, kad Lietuvos vyriausybė, pasinaudodama prasidėjusiomis derybomis ir tikėdamasi tarpvalstybinių santykių atšilimo, vylėsi į Lenkiją išsiųsti visus Lietuvoje laikomus lenkų belaisvius bei internuotus karius, kurie kėlė nemažai rūpesčių. Galbūt nebūtų per spekuliatyvu teigti, kad orientacija į nesenus konfliktus, nors tiek vienoje, tiek kitoje pusėje būta užsilikusių karo belaisvių ir iš ankstesnių kovų, tikėtasi užmaskuoti kone permanentinę valstybių nesutarimo grandinę. Nors viltasi palankios derybų baigties, tačiau neatmestina ir kita šios notos siuntimo priežastis. Ji galėjo užtikrinti apsikeitimą karo belaisviais net ir sutarties nepasirašymo atveju. P. Klimas leido suprasti, kad nors tikisi sėkmingo konflikto eliminavimo, tačiau gana detalus belaisvių keitimosi planas turėtų būti įgyvendintas bet kokių atveju. Telegrama buvo užbaigta E. Sapiegai nepaliekant pasirinkimo teisės: „*nesitikėdamas*

³⁷² P. Čepėnas, *Naujųjų laikų ...*, p. 595.

³⁷³ 1920 10 05 Užsienio reikalų ministro P. Klimo telegrama Lenkijos užsienio reikalų ministrui E. Sapiegai, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 83.

Lietuvos kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, belaisvių grąžinimo punkte Kapčiamiestyje. 1920 m. (VDKM)

*atsisakymo iš Jūsų pusės, prašau priimti mano aukštos pagarbos pareiškimą*³⁷⁴.

Išsiuntus notą E. Sapiegai ir dar negavus atsakymo, pradėta Lenkijos belaisvius ruošti išsiųsti. Spalio 5 d. P. Klimas Kauno miesto brigados vadą A. Merkį informavo apie į Varšuvą išsiųstą notą. Tikėtasi, kad spalio 10 d. ant plento Kalvarija–Suvalkai įvyks pasikeitimas belaisviais ir toliau jis vyks kiekvieną dieną iki paskutinio belaisvio grąžinimo. Skubioje telefonogramoje buvo prašoma viską šiam apsigkeitimui paruošti³⁷⁵. Spalio 7 d. Belaisvių stovyklų valdybai buvo išsiųstas nurodymas, kokių priemonių reikia imtis pradedant keistis belaisviais. Įsakyme buvo skelbiama, kad kaip mainai į lenkų paimitus Lietuvos kariškius Lenkijai bus atiduoti visi Lietuvoje internuoti lenkų kariškiai. Belaisviai lenkai turėjo būti siunčiami į Aštuntąją belaisvių stovyklą Vilkaviškyje, iš ten – į Marijampolę. Išvykus vienam būriui lenkų belaisvių, jis turėjo būti papildomas kitu iš Kazlų Rūdos ar Kauno belaisvių stovyklų. Marijampolėje komendantas turėjo pamaitinti, aprūpinti nakvyne. Suvalkų komendantūros skyrius turėjo paruošti iš Marijampolės keliaujantiems pietus. Suvalkų komendantui įsakyta įsteigti maitinimo punktą, kad iš karto galima būtų pamaitinti iš lenkų perimtus lietuvius belaisvius. Numatyta, kad pernakvoti jie turės Kalvarijoje, iš kur kelias į Marijampolę³⁷⁶. Įsakymas pradėtas įgyvendinti.

³⁷⁴ 1920 10 05 Užsienio reikalų ministro P. Klimo telegrama Lenkijos užsienio reikalų ministrui E. Sapiegai, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 83.

³⁷⁵ 1920 10 05 P. Klimo telefonograma Kauno miesto brigados vadui Merkiui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 32, l. 61.

³⁷⁶ 1920 10 07 Mjr. Merkio telefonograma Nr. 444 – įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 32, l. 83; 1920 10 07 Telefonograma Suvalkų komendantui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 32, l. 79; 1920 10 07 Telefonograma Marijampolės komendantui *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 32, l. 78.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, ligoninėje. 1920 m. (VDKM)

Spalio 7 d., Tautų Sąjungai tarpininkaujant, tarp Lietuvos ir Lenkijos pasirašyta Suvalkų sutartis. Ketvirtajame straipsnyje buvo skelbiama, kad abi susitariančios pusės sutinka pradėti „visų iš kitos pusės paimtų belaisvių mainus“³⁷⁷. Taip pat numatyta, kad detalesnė belaisvių keitimosi tvarka ir laikas bus suderinti atskirai. Lietuvos visuomenė spalio 12 d. buvo informuota, kad Suvalkuose lenkai sutiko pasikeisti su Lietuva visais belaisviais³⁷⁸.

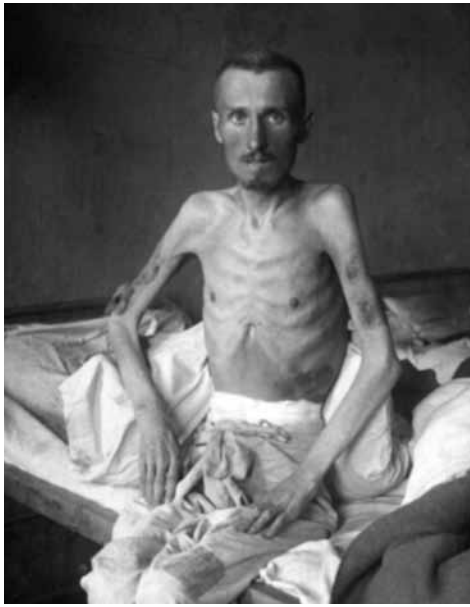
Nors Liucijanui Želigovskiui užėmus Vilnių Suvalkų sutartis buvo sulaužyta, Lietuvos vyriausybės spalio 5 d. Lenkijos vyriausybei pateiktas pasiūlymas pradėtas įgyvendinti. Atsakydama į E. Sapiegos notą dėl belaisvių pasikeitimo, Lietuvos valdžia nusiuntė sutikimą. Belaisvių mainai buvo aktualūs abiem pusėms. Apsikeitimas numatytas ne daug vėliau, nei buvo siūlyta spalio 5 d. notoje. Laikraštyje buvo paskelbta, kad „pirmą kartą atvyks 500 žmonių spalio 17 d. [...] kur Sapockinės Kapčiamiesčio plentas eina skersai demarkacijos liniją“³⁷⁹. Pasikeitė ir belaisvių siuntimo grafikas – dėl didelio atstumo tarp belaisvių stovyklų, numatyta juos siųsti kas tris dienas po 500 žmonių. Pirmą lenkų belaisvių grupę turėjo būti išsiųsta spalio 17 d., iš viso 500 belaisvių³⁸⁰, tačiau lenkai nebuvo pasiruošę juos priimti. Užsienio reikalų ministro, atsiuntusio Lenkijos vyriausybės sutikimą keistis karo belaisviais,

³⁷⁷ Lietuvos sutartys su svetimomis..., p. 60.

³⁷⁸ Belaisvių pasikeitimas, *Lietuva*, 1920 10 12, Nr. 221, p. 3.

³⁷⁹ Belaisviai lietuviai iš lenkų, *Lietuva*, 1920 10 16, Nr. 225, p. 3.

³⁸⁰ Sąrašas lenkų belaisvių, išsiųstų į Lenkiją spalio 15 d., *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 16, l. 255.

Lietuvos kariuomenės karys, grįžęs iš lenkų nelaisvės, ligoninėje. 1920 m. (VDKM)

Lietuvos kariuomenės kareiviai, grįžę iš lenkų nelaisvės, ligoninėje. Apie 1920 m. (VDKM)

paiškinimas buvo lakoniškas – lenkų karo vadovybė nežinojusi apie tokį susitarimą, todėl nėra pasiruošusi mainams³⁸¹. Taip pat nurodoma, kad pasikeitimas įvyks spalio 20 d. Kreipimosi pabaigoje E. Sapiega užtikrina, kad ateityje niekas nesutrukdyt pasikeitimo belaisviais aktui³⁸². Spalio 20 d. išsiųsta 500 lenkų belaisvių³⁸³, prieš išvykstant į kelionę jie buvo aprūpinti cukrumi ir duona³⁸⁴. Vis tik lietuviai belaisviai Lietuvos atstovams perduoti nebuvo. Nors E. Sapiega Lietuvos užsienio reikalų ministrui pranešė, kad pirmasis lietuvių belaisvių ešelonas iš Vodovicų išvažiavo 17 d., o pasikeitimas įvyks kaip ir numatyta 20 d.³⁸⁵, vėliau informuota, kad pirmasis lietuvių belaisvių būrys iš Lenkijos atvyks tik spalio 24 d. Jie turėjo būti priimti ties demarkacijos linija plente tarp Kapčiamiesčio ir Sapockinės³⁸⁶. Tuo tarpu lietuviai lenkams belaisvius turėjo perduoti ant plento Kalvarija–Suvalkai. Tokį prašymą lietuviai atstovai argumentavo tuo, kad lenkus siųsti iki Kapčiamiesčio per toli, be to, ten nėra maitinimo punktų³⁸⁷. Numatyta, kad kitas pasikeitimas įvyks

³⁸¹ 1920 10 15 E. Sapiegos telegramos užsienio reikalų ministrui Puryckiui vertimas, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 68 a. p.

³⁸² Pasikeitimas karo belaisviais, *Lietuva*, 1920 10 17, Nr. 226, p. 1.

³⁸³ 1920 10 24 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybai Nr. 294 § 13, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 16, l. 245; 1920 10 18 VIII Belaisvių stovyklos komendanto Vilkaviškyje pareiškimas Belaisvių stovyklos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 446.

³⁸⁴ 1920 10 14 VIII Belaisvių stovyklos komendanto atestatas Nr. 288, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 447.

³⁸⁵ Mūsų belaisviai iš lenkų, *Lietuva*, 1920 10 24, Nr. 232, p. 7.

³⁸⁶ Belaisvių pasikeitimas, *Lietuva*, 1920 10 24, Nr. 232, p. 1.

³⁸⁷ 1920 10 21 Lietuvos atstovui prie Kontrolės komisijos I. Jonynui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 70, l. 153.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, ligoninėje. 1920 m. (VDKM)

spalio 25 d. toje pačioje vietoje, kur lietuviai antrą kartą perduos lenkus belaisvius. Spalio 24 d. lietuviai belaisviai į Lietuvą gražinti, kaip „Lietuvoje“ rašoma „*apiplėšti be batų ir kepurių*“³⁸⁸. Spauldoje pasirodė išsekusių, suvargusių iš Lenkijos sugrįžusių Lietuvos kariuomenės belaisvių nuotraukos. Jų prieraišai taip pat buvo „iškalbingi“: „*taip lenkų „brolių numylėti“ sugrįžo mūsų kareiviai*“³⁸⁹, „*Lietuvos armijoj sveiki buvom, nelaisvė sveikatą atėmė*“³⁹⁰. Prie lenkų belaisvių nuotraukos džiaugiamasi: „*Ėjo mus pavergti – patys į nelaisvę pakliuvo!*“³⁹¹

Keitimasis belaisviais, nors iš Lenkijos pusės ir buvo pažadėta, kad vyks sklandžiai, strigo. Tokia

padėtis ir, atrodytų, lenkų atsainus požiūris į susitarimą, sąlygojo naujo kreipimosi į E. Sapiegą atsiradimą. Spalio 30 d. P. Klimas jam išsiuntė telegramą, kurioje priekaištavo, kad nors Lenkijos užsienio reikalų ministras sutiko pasikeisti karo belaisviais, tačiau keitimasis vykdomas „*labai sunkiai*“³⁹². Apgailėstaujama, kad lietuviai gražinti tik 500 vyrų, kai į Lenkiją išsiųsta tūkstantis lenkų belaisvių. Toje pačioje telegramoje buvo dėstoma, kad pabėgę belaisviai skundžiasi dėl nežmoniško lenkų karo vadovybės elgesio su lietuviais belaisviais. Konstatuota, kad pirmojo ešelono karo belaisviai buvo apiplėšti, grįžo be batų, uniformų, sudriskusiais civilių drabužiais. P. Klimas išreiškė protestą prieš tai, kad 500 lietuvių

³⁸⁸ Mūsų belaisviai iš lenkų, *Lietuva*, 1920 10 26, Nr. 233, p. 1.

³⁸⁹ *Atspindžiai*, 1920, Nr. 1.

³⁹⁰ *Atspindžiai*, 1921, Nr. 4

³⁹¹ Ten pat.

³⁹² Dokumentai belaisvių reikalu, *Lietuva*, 1920 11 12, Nr. 247, p. 1.

belaisvių laikomi nešildomuose barakuose ir apskritai su jais blogai elgiamasi. Telegrama baigiama diplomatiškai: „kadangi tokie atsitikimai neturi nė vieno precedento civilizytuose kraštuose, aš manau, kad jie atsitiko nežinant lenkų valdžiai“³⁹³. Atsakydamas į šią telegramą E. Sapiega pademonstravo ne mažesnius diplomatinis sugebėjimus. Kada bus atsiųsti į Lietuvą likusieji belaisviai, tiksliai nenurodyta; karo belaisvių laikymas Gardine argumentuotas tikslu „apsaugoti Lietuvos visuomenės reikalą“³⁹⁴, nes tarp į Lietuvą siunčiamų belaisvių atsirado sergančių cholera. Kaltinimai dėl blogo elgesio su belaisviais atmetami, konstatuojama, kad specialiai sudaryta komisija neaptiko nei vieno pažeidimo. Atvirkščiai, – rašoma telegramoje, – su jais elgiamasi labai gerai, ypač didelė laisve naudojasi karininkai. Nuo teisinimosi buvo pereita prie kaltinimų, kad lietuviai su lenkais karo belaisviais elgiasi blogai, iš Lietuvos jie grįžta labiau suvargę nei iš Sovietų Rusijos. Telegrama baigiama nuoroda į neutralų belaisvių laikymo sąlygų Lietuvoje ir Lenkijoje tyrimą. Taigi jau atgabenus lietuvius belaisvius į Gardiną, oficialiai buvo paskelbta, kad

Nepriklausomybės kovos. Medicinos sesuo Bronė Aleksandravičiūtė-Jablonskienė su karo sanitarijos atstovais belaisvių grąžinimo iš Lenkijos punkte Kapčiamiestyje, prie automobilio „Opel 20/45 PS“. 1920 m. (VDKM)

Nepriklausomybės kovos. Karo sanitarijos atstovai belaisvių grąžinimo iš Lenkijos punkte Kapčiamiestyje. Kairėje – medicinos sesuo Bronė Aleksandravičiūtė-Jablonskienė. 1920 m. (VDKM)

³⁹³ Dokumentai belaisvių reikalui, *Lietuva*, 1920 11 12, Nr. 247, p. 1.

³⁹⁴ Dokumentai belaisvių reikalui, *Lietuva*, 1920 11 12, Nr. 247, p. 1.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos karius, grįžusius iš lenkų nelaisvės, Kauno geležinkelio stotyje sutinka Lietuvos kariuomenės orkestras. 1920 m. (VDKM)

itarus cholera, jie išsiunčiami atgal į Baltstogę, karantiną³⁹⁵. Nemažai belaisvių iš Baltstogės, kaip ir iš kitų stovyklų pabėgo³⁹⁶. Mjr. Julius Čapliko parodymuose apie lenkų elgesį su karo belaisviais teigiama, kad lietuvius belaisvius į Baltstogę vežęs traukinys buvo sustabdytas tik prisidengiant choleros liga, iš tikro vagonuose kareiviai mirė iš bado, nes negavo maisto. Karininkas ilgą lietuvių belaisvių laikymą paaikškino noru „*dvesti likusius kareivius ir karininkus į tokį stovį, kad negalėtų daugiau tarnauti Lietuvos kariuomenėje*“³⁹⁷. Nors tai buvo oficialus karininko pranešimas apie elgesį su lietuviais belaisviais Lenkijoje, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad pats, būdamas belaisviu, mjr. J. Čaplikas negalėjo išlikti objektyvus. Vis tik mjr. J. Čapliko nuomonės nereikėtų visiškai atmesti. E. Sapiega nebuvo suinteresuotas lietuvius belaisvius gražinti į Lietuvą, šiam procesui trukdė. Vilniaus praradimas konsolidavo Lietuvos visuomenę, kariuomenės gretos augo, kas Lenkijai buvo neparanku.

Fragmentiškos žinios, randamos šaltiniuose, leidžia teigti, kad pastangos įvykdyti pasikeitimą belaisviais nenutrūko. Lapkričio pabaigoje P. Klimas kelis kartus siuntė Lenkijos užsienio reikalų ministrui prašymą keistis belaisviais, apgailestauta, kad nesilaikoma duotų pažadų, lietuviai belaisviai laikomi Gardine³⁹⁸.

³⁹⁵ M. D. Lenkų nelaisvėje, *Lietuva*, 1920 11 13, Nr. 248, p. 2.

³⁹⁶ J. Kuzmickas, Lenkų nelaisvėje, *Karo archyvas*, 1926, t. III, p. 295.

³⁹⁷ 1920 12 06 Užsienio reikalų ministrui mjr. Čapliko pranešimas apie lenkų elgesį jam esant nelaisvėje, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 171, l. 522; 1920 12 02 Generalinio štabo viršininkui pranešimas apie elgimąsi lenkų belaisvėje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 70, l. 144.

³⁹⁸ 1920 11 23 Telegrama E. Sapiegai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 91, l. 170; Mūsų belaisvių reikalai, *Lietuva*, 1920 11 25, Nr. 258, p. 1.

Pranešimai, straipsniai, atsiminimai apie belaisvių vargus, blogą elgesį su jais Lenkijoje spaudoje buvo neretas reiškinys. Lietuvos valdžiai neturint galimybių gerinti jų padėties, iniciatyvos ėmėsi Varšuvos lietuviai. Jie kreipėsi į Didžiosios Britanijos atstovybę ir spalio mėn. apsilankė Vadovicų belaisvių stovykloje, įkurtoje netoli Krokuvos. Lietuvių belaisvių čia būta apie 1500³⁹⁹. Didžioji dalis buvo persiūsta grąžinimui į Lietuvą. Lietuvos vyriausybė lapkričio 3 d. priėmė nutarimą dėl grįžusių iš Lenkijos karių materialinės padėties pagerinimo. Ministrų kabinetas leido KAM, Valstybės kontrolę informavus, nukentėjusiems kariškiams, grįžusiems iš lenkų nelaisvės, išduoti tokias pašalpas:

„1. karininkams, karo valdininkams ir gydytojams kareivio aprėdymą ir iki 2000 auks. pašalpos pinigais.

2. kareiviams aprėdymą ir 100 auks. pašalpos⁴⁰⁰.

Šis ministrų kabineto nutarimas 1921 m. vasario mėn. buvo šiek tiek pakeistas – numatyta, kad grįžusieji iš lenkų nelaisvės ir nukentėjusieji karininkai, karo valdininkai ir gydytojai gali gauti ne iki 2000 auksinų, bet 2000 auksinų pašalpos. Kiti punktai palikti tie patys⁴⁰¹.

Grįžusieji iš lenkų nelaisvės savo kančias perteikdavo spaudoje, atskleisdami lenkų klastą, nežmonišką elgesį su jais. Taip jie tarsi reabilituodavo save, iš silpnų, į nelaisvę patekusių karių statuso pakildami iki kovos už laisvę ir nepriklausomybę aukų statuso. Jie buvo negailestingo lenkų elgesio su lietuviais pavyzdžiu. Belaisviai tapo savotiška priemone, padėjusia išryškinti dviejų valstybių konfliktą. Už tai jiems buvo atsidėkota ir materialiai. Tuo tarpu kitų kariuomenių nelaisvėje pabuvojęs kareiviams reikėjo pasitenkinti vargų išliejimu ant popieriaus lapo – piniginio atlygio jie nesulaukė.

Nepriklausomybės kovos. Mjr. Julius Čaplikas, grįžęs iš lenkų nelaisvės. 1920 m. (VDKM)

³⁹⁹ Lietuviai lenkuos, *Lietuva*, 1920 11 14, Nr. 249, p. 3.

⁴⁰⁰ 1920 11 15 Įsakymas kariuomenei Nr. 482, § 15, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1920.

⁴⁰¹ 1921 04 09 Įsakymas kariuomenei Nr. 79, § 5, *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 1921.

Nepriklausomybės kovos. Medicinos sesuo Bronė Aleksandravičiūtė-Jablonskienė su grįžusiais iš lenkų nelaisvės kariais belaisvių grąžinimo punkte Kapčiamiestyje. 1920 m. (VDKM)

4.5. Nesulaužytas Suvalkų sutarties punktas

Susitarimas su Lenkija keistis karo belaisviais nevyko sklandžiai. Tam galėjo įtaką daryti ne tik organizaciniai sunkumai ar sanitarinio pobūdžio problemos, bet ir L. Želigovskio įsiveržimas į Lietuvą. Nors šie jo veiksmai nepanaiškino susitarimo keistis karo belaisviais, tačiau jie nebuvo nuosekliai vykdomi, o dar nespėjus apsikeisti visais numatytais belaisviais, buvo nutraukti, tiesa, vėliau vėl atnaujinti. Vežant vienus lenkų belaisvius į Lenkiją, kiti – Želigovskio dalinių belaisviai – buvo siunčiami į belaisvių stovyklas. Lapkričio pradžioje URM išsiuntė krašto apsaugos ministrui prašymą sistemingai siųsti informaciją apie paimtų iš Želigovskio kariuomenės belaisvių kilmę ir skaičių. Krašto apsaugos ministro padėjėjas tą pačią dieną pasirašė rezoliuciją, kurioje Generalinio štabo viršininkui įsakė kiekvieną dieną siųsti šiuos duomenis⁴⁰². Nurodymas persiųstas į kitas dalis⁴⁰³. Į įsakymą sureaguota tikrai operatyviai, nes jau 1920 m. lapkričio 10 d. „Lietuvos“ numeryje buvo skelbiama „*pirmos paimtų į belaisvę želigovskinių partijos sudėtis*“⁴⁰⁴. Į karo belaisvių skaičių nesusikoncentruota – jis iš viso nenurodytas. Pagrindinis informacinio straipsnelio tikslas buvo atskleisti, kad

⁴⁰² 1920 11 04 Užsienio reikalų viceministro P. Klimo raštas krašto apsaugos ministrui Nr. 4385, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 171, l. 447.

⁴⁰³ 1920 11 04 Generalinio štabo Operacinės dalies skubus raštas Nr. 1485 Žvalgybos skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 171, l. 449.

⁴⁰⁴ Belaisviai Želigovskio kareiviai, *Lietuva*, 1920 11 10, Nr. 245, p. 1.

L. Želigovskio dalinių gretose daugiausiai kilusių iš Lenkijos, o ne iš Lietuvos. Šitaip buvo siekiama parodyti, kad okupuoto krašto žmonės jo taip neremia, kaip bandė įrodyti Lenkija. Iš pradžių lenkai per Tautų Sąjungą pranešė, kad gen. L. Želigovskis yra „maištininkas“, vėliau, spalio 14 d. notoje nurodė, kad jo divizijos sudėtyje kariavo iš Vilniaus krašto kilę vyrai⁴⁰⁵. Kaip atkirtis į tai buvo pateikiami statistiniai želigovskininkų belaisvių duomenys, pagal kuriuos kilusių iš Vilniaus gubernijos į nelaisvę paimtų karių 8,2 proc., o visi kiti 91,8 proc. – iš Lenkijos, daugiausiai Varšuvos ir Liublino, taip pat Polocko, Petrakovo. Lapkričio pabaigoje Lietuvos belaisvių stovyklose buvo internuoti 327 karo belaisviai „želigovskininkai“. Iš viso karo belaisvių lenkų kareivių tuomet buvo 1019, karininkų – 25. Didžioji jų dalis, 842 kariai, vienas iš jų – karininkas, buvo laikomi Antrojoje belaisvių stovykloje, Pirmojoje stovykloje buvo 91, Aštuntojoje – 87 kareiviai ir 24 karininkai⁴⁰⁶.

Siekiant stabilizuoti santykius tarp Lietuvos ir Lenkijos, į Lietuvą iš Varšuvos per Lydą atvyko Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija. Lietuvos vyriausybė delegatais paskyrė B. K. Balutį, Igną Jonyną, plk. Konstantiną Kleščinską (Kleščiskį) ir vyr. ltn. Juozą Urbšį. Lapkričio 16 d., atstovams susitikus su Kontrolės komisija, pradėta tartis. Kontrolės komisija tarp kitų pasiūlymų trečiuoju punktu pateikė siūlymą pasikeisti per Kontrolės komisiją visais belaisviais⁴⁰⁷. Lietuvos delegacija su šiuo pasiūlymu sutiko. Kitas susitikimas buvo numatytas lapkričio 17 d., kai bus gautas atsakymas iš Varšuvos. Lenkų valdžia, teigdama, kad negali susisiekti su L. Želigovskiu, kurio atstovas Vilniuje Michalas Kosakovskis yra susirgęs, atsakymo pateikti negalėjo. Neišspręstas nė vienas klausimas, įskaitant ir keitimosi belaisviais. Lietuvos delegacijai paklausus, kaip toliau tikimasi spręsti problemą, Kontrolės komisija pasakė, kad „*turi būti surasti būdai priversti Želigovskį respektuoti Komisijos nutarimus ir kad Komisija mano tuos būdus surasti per Varšuvą*“⁴⁰⁸.

Kitas susitikimas įvyko lapkričio 27 d., kai Tautų Sąjungos Kontrolės komisija kartu su Lenkijos vyriausybės atstovu M. Kosakovskiu atvyko į Kauną⁴⁰⁹. Lapkričio 29 d. pasirašytas paliaubų sutarties protokolai, kurį sudarė 3 punktai. Pirmasis skelbė, kad karo veiksmai tarp Lietuvos ir gen. L. Želigovskio kariuomenių pasibaigs 1920 m. lapkričio 30 d., 24 val., antrajame numatyta, kad iš karto, kai karo veiksmai pasibaigs, „*karo belaisviai bus pavesti Militarinei kontrolės*

⁴⁰⁵ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės ...*, p. 374.

⁴⁰⁶ 1920 11 22 – 12 01 Žinios apie karo belaisvių stovį, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 167.

⁴⁰⁷ 1920 11 19 B. K. Balučio ataskaita dėl susitikimo su Kontrolės komisija spręsti problemas su Lenkija, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 70, l. 131.

⁴⁰⁸ Mūsų derybos su T. Sąjungos Kontrolės komisija, *Lietuva*, 1920 11 20, Nr. 254, p. 3.

⁴⁰⁹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės ...*, p. 403.

Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, prie 1-ojo etapo suskirstymo punkto registracijos biuro. 1920 m. (VDKM)

*komisijai*⁴¹⁰. Lietuvos valdžios vardu pasirašyti protokolą buvo įgalioti Lietuvos valdžios atstovas prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos I. Jonynas, Lietuvos kariuomenės generalinio štabo viršininkas plk. K. Kleščinskas. Kitai pusei atstovavo M. Kosakovskis, Lenkijos valdžios atstovas prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos. Iš lenkų vyriausybės jis turėjo įgaliojimą pasirašyti kiekvieną dokumentą, iš gen. L. Želigovskio pažadą pildyti protokole numatytas sąlygas. Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos nariai, taip pat pasirašę protokolą, buvo kpt. S. Lasič (S. Lassitch), mjr. Kynanas (Keenan) ir plk. P. A. Šardinė (Chardigny). Karo paliaubų protokole, lyginant su ankstesniu siūlymu, Karinei kontrolės komisijai suteikta neapibrėžta galia karo belaisvių atžvilgiu. Nebuvo rašoma apie konkretų veiksmą – tarpininkavimą keičiantis karo belaisviais, bet numatyta, kad „*tuojau karo veiksams pasibaigus karo belaisviai bus pavesti Miltarinei kontrolės komisijai*“⁴¹¹. Vis tik tai nereiškė daugiau nei kontrolės, informacijos laidininko ar tiesiog stebėtojo vaidmens karo belaisvių repatriacijos darbe. Neapibrėžta Tautų Sąjungos Kontrolės komisijos veikla netrukė keistis karo belaisviais. Šis procesas nebuvo paliaubų sutarties naujagimis, greičiau – tęsinys politikos, pradėtos prieš pat Suvalkų sutarties pasirašymą ir net nenutrūkęs po jos sulaužymo. Akivaizdus siekis susigrąžinti savo piliečius, kurį gana ryškiai jau

⁴¹⁰ Ten pat, p. 477.

⁴¹¹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės ...*, p. 477.

buvo pademonstravusi Lietuvos valstybė, pasirašius paliaubų sutartį, įgijo kitą statusą. Jei prieš tai „mainai“ buvo vykdomi remiantis dvišaliu susitarimu, tai dabar jie perkelti į kitą teisinę plotmę, atsirado neutralus arbitras – Tautų Sąjungos Karinė kontrolės komisija. Susidare įdomi situacija: viena vertus, keitimasis karo belaisviais, nors su tam tikrais trukdžiais, oficialiai nebuvo nutrūkęs ir tęsėsi, kita vertus, Lenkija ir Lietuva kitu lygmeniu atnaujino spalio mėn. pradžios susitarimą, į keičiamų karo belaisvių skaičių įtraukdamos „želigovskiadės“ karo belaisvius.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, Kauno geležinkelio stotyje. 1920 m. (VDKM)

Šis persipynimas įnešė šiek tiek maišaties, tačiau lemiamos neigiamos įtakos keičiantis belaisviais neturėjo, nes abi pusės stengėsi tai įvykdyti kaip įmanoma greičiau. Jau gruodžio 1 d. Lenkijos ir Lietuvos vyriausybių atstovai, susitikę Suvalkuose, turėjo susitarti belaisvių keitimosi ir vežimo klausimu. Šį kartą Lietuvos vyriausybė įgaliojimus derybose su lenkais suteikė neutralios, ne valstybinės organizacijos, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pirmininkui R. Šliūpui. Nemanytume, kad taip sąmoningai norėta akto nepolitizuoti. Į Varšuvą vykstanti Lietuvos delegacija taip pat su Lenkijos vyriausybe turėjo aptarti karo belaisvių klausimą, todėl Raudonojo Kryžiaus kaip tarpininko pasirinkimas tuo metu greičiausiai tebuvo administracinis sprendimas, paremtas bendraeuropine Raudonųjų Kryžių veikimo tradicija, pradėjusia formuotis dar XIX a., tačiau pagreitį įgavusia laikotarpiu po Pirmojo pasaulinio karo. Tuomet ši institucija daug pasitarnavo tarpininkaudama tarp valstybių grąžinant karo belaisvius į gimtines⁴¹².

⁴¹² Tautų Sąjunga, Karo belaisvių grąžinimas 1920–1922 m. Penkto komiteto ataskaita Trečiajai asamblėjai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 326, l. 2 a.p.17; Dr. Nanseno pranešimas apie karo belaisvių grąžinimą, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 326, l. 27-32.

1920 m. gruodžio 1 d. kartu su R. Šliūpu į Suvalkus nuvyko ltn. Vladas Petronaitis. Ten jie susitiko su papulkininkiu Taborskiu⁴¹³. Tą pačią dieną lenkų kalba pasirašytas aktas⁴¹⁴, kuriame buvo susitarta, kad prie demarkacijos linijos bus atsiųstas sanitarinis traukinys su lietuviais belaisviais, kurį turės pasitikti ir palydėti per Lietuvos teritoriją Lietuvos karininkai. KAM buvo įpareigota surinkti visus lenkus karininkus ir kareivius belaisvius į Kauną, kad jie tuo pačiu traukiniu išvažiuotų į Lenkiją. Tikslus belaisvių skaičius nurodytas nebuvo, planuota pasikeisti visais belaisviais. Susitarimas pradėtas pamažu įgyvendinti – Vietinės kariuomenės brigados štabo viršininkas Belaisvių stovyklų valdybos viršininką informavo apie sprendimą išsiųsti visus lenkus ir prašė pasirūpinti, kad lenkai karininkai dieną prieš traukinio iš Lenkijos atvykimą iš Vilkaviškio būtų atgabenti į Kauną⁴¹⁵. Jiems turėjo būti paruošta nakvynės vieta – siūlyta pasinaudoti „Liutnės“ draugijos sale. Gruodžio 3 d., kai buvo išsiųstas šis skubus pranešimas, tikslu traukinio išvykimo data dar nebuvo žinoma⁴¹⁶. Labai organizuotai belaisviai kareiviai lenkai pradėti siųsti į Antrąją belaisvių stovyklą Kaune Aukštojoje Fredoje, ruošiant juos tolesniam persiuntimui į Lenkiją⁴¹⁷. Jau gruodžio 3 d. vakarą Tautų Sąjungos Kontrolės komisijos pirmininkas plk. P. A. Šardinė pranešė užsienio reikalų ministrui, kad traukinys su karo belaisviais iš Gardino atvyko į Vilnių 18 val., o iš čia į Kauną su visais karo belaisviais turėjo išvažiuoti gruodžio 4 d. 8 val. ryto⁴¹⁸. Nors plk. P. A. Šardinė telegramoje neminėjo, kad grąžinami lenkai yra Želigovskio kariuomenės belaisviai, dienraštyje „Lietuva“ akcentuota, kad būtent tokiais karo belaisviais bus keičiamasi⁴¹⁹. „Lietuvos“ redakcija buvo teisingai informuota, kad išsiunčiami Želigovskio armijos karo belaisviai: gruodžio 4 d. Aukštosios Fredos belaisvių stovyklos komendantas iš belaisvių sąrašo išbraukė 343 Želigovskio armijos karius, kurie turėjo būti išsiųsti į Lenkiją⁴²⁰. Visi jie Vidurinės Lietuvos karo vadovybės atstovų ir Tautų Sąjungos komisijos atstovų sutikti Vilniaus stotyje iškilmingai, – skelbė dienraštis „Lietuva“⁴²¹. Taigi vienu kartu buvo išsiųsti bene visi karo belaisviai „želigovskininkai“⁴²².

⁴¹³ 1920 12 02 LRK valdybos pirmininko raštas Nr. 1005 KAM, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 8, l. 32.

⁴¹⁴ 1920 12 01 Aktas dėl keitimosi belaisviais, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 599.

⁴¹⁵ 1920 12 03 Vietinės kariuomenės brigados štabo viršininko skubus raštas Nr. 3178 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 577.

⁴¹⁶ Ten pat.

⁴¹⁷ 1920 12 04 Belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 4820 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 516; 1920 12 05 Belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 4822 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 515; 1920 12 06 Belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 4851 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 522.

⁴¹⁸ 1920 12 03 Plk. P. A. Šardinė, telegrama Lietuvos užsienio reikalų ministrui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 91, l. 223.

⁴¹⁹ Belaisviais pasikeitimas, *Lietuva*, 1920 12 05, Nr. 267, p. 1.

⁴²⁰ 1920 12 04 Antros belaisvių stovyklos komendanto pareiškimas Nr. 1741 Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 26, l. 499.

⁴²¹ Lenkų belaisvių grįžimas, *Lietuva*, 1920 12 14, Nr. 273, p. 1.

⁴²² 1920 11 22 – 12 01 Žinios apie karo-belaisvių stovį, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 167.

Gruodžio 4 d. iš lenkų nelaisvės į Lietuvą atvyko 7 karininkai, 704 sveiki ir 47 sergantys kareiviai⁴²³. Kpt. Albertas Vilimas Vietinės kariuomenės brigados vadą informavo, kad Vilniuje pas lenkus savo noru pasiliko mjr. Vytautas Kapčiukas ir 4 kareiviai. Taip pat ligoninėje liko 14 sunkiai sužeistų ir sergančių vyrų. 9 kareiviai buvo suimti. Ši informacija skubiai buvo persiųsta krašto apsaugos ministrui⁴²⁴.

Gruodžio 6 d. buvo išsiųsta dar 280 lenkų kareivių: 80 automobiliu į Suvalkus, 200 – traukiniu maršrutu Vilkaviškis–Marijampolė–Kalvarija⁴²⁵. Lietuvoje liko 740 kareivių ir 25 karininkai. Dienraštyje „Lietuva“ klaidingai buvo pranešama, kad Lietuvoje liko dar 1200 lenkų belaisvių⁴²⁶.

Žinoma, tokį informacijos netikslumą galima būtų paaiškinti gana sparčiai tuomet kitusiu belaisvių skaičiumi, duomenų sklaidos lėtumu, lėmusiu naujienų vėlavimą. Vis tik dar prieš grąžinant lenkus belaisvius, jų Lietuvoje buvo mažiau, nei skelbė dienraštis. Svarbu atkreipti dėmesį ir į tai, kad trumpame straipsnelyje nėra daroma skirtumo tarp Želigovskio kariuomenės belaisvių ir likusių lenkų, kurie neretai šaltiniuose dar pavadinami internuotais. Nors į Vilnių išsiųsti 343 kareiviai Belaisvių stovyklų valdybos dokumentuose įvardijami kaip „želigovskininkai“, akivaizdu, kad kitų lenkų belaisvių / internuotųjų siuntimas Lietuvoje buvo suprastas kaip gruodžio 1 d. susitarimo vykdymas. Tuo tarpu iš Lenkijos užsienio reikalų ministro E. Sapiegos telegramos Lietuvos vyriausybei galima suprasti, kad jis vadovavosi ankstesniu Lenkijos–Lietuvos susitarimu

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kareiviai, grįžę iš lenkų nelaisvės. 1920 m. (VDKM)

⁴²³ 1920 12 06 Karininko ypatingiems reikalams prie Vietinės kariuomenės brigados štabo kpt. Vilimo raštas Nr. 27 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 602.

⁴²⁴ 1920 12 08 Vietinės kariuomenės brigados vado skubus raštas Nr. 3279 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 601.

⁴²⁵ 1920 12 06 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 3230 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 600.

⁴²⁶ Lenkų belaisvių grįžimas, *Lietuva*, 1920 12 14, Nr. 273, p. 1.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, prie 1-ojo etapo suskirstymo punkto registracijos biuro. 1920 m. (VDKM)

dėl keitimosi belaisviais, todėl atsiprašydamas dėl vėluojančio lenkų transporto, kartu prašė, kad lietuviai grąžintų Lietuvoje esančius lenkus belaisvius. Toks jo prašymas gruodžio 1 d. susitarimo kontekste skambėjo gana keistai.

Į Varšuvą gruodžio 10 d. nuvykusi delegacija turėjo pasirūpinti ir belaisvių grąžinimo klausimu⁴²⁷. Tautų Sąjungos Kontrolės komisijos paskirtas Prancūzijos karo misijos narys kpt. Gilendet gruodžio 13 d. Generalinio štabo viršininkui pranešė, kad lenkų Raudonojo Kryžiaus traukinys su lietuvių belaisviais kareiviais ir karininkais iš Gardino į Vilnių, o iš čia į Kauną turi išvykti vidurdienį. Pats kpt. Gilendet išvyko prie demarkacijos linijos, kur turėjo prižiūrėti karo belaisvių grąžinimą⁴²⁸. Tą pačią dieną Kapčiamiestyje lenkų karo vadovybė Lietuvos atstovui perdavė

lietuvius belaisvius. Vietinės kariuomenės brigados vadas pranešė, kad kareiviai

⁴²⁷ Iš mūsų delegacijos Varšuvoje, *Lietuva*, 1920 12 19, p. 1.

⁴²⁸ 1920 12 14 ELTOS pranešimas, *Lietuva*, 1920 12 16, Nr. 275, p. 4.

buvo nurengti ir daug iš jų sirgo, taigi pristatymas į Kauną nebuvo įmanomas. Dalis siunčiamų kareivių nušūsti į ligonines, dalis buvo pristatyta į pulkus, bet buvo ir tokių, kurie pasislėpė⁴²⁹. Gruodžio 14 d. sanitariniu lenkų traukiniu į Kauną atvyko 11 karininkų, 1 papraporščikis⁴³⁰ ir 51 kareivis (39 iš jų – sergantys)⁴³¹. Nuo gruodžio 4 d. iki 14 d. į Lietuvą iš lenkų nelaisvės per Kapčiamiestį grįžo 1688 kareiviai, iš Vilniaus – 18 karininkų ir 802 kareiviai; taigi iš viso grįžusių karo belaisvių kareivių buvo 2490⁴³².

Gruodžio 15 d. į Lenkiją išsiųsta 16 karininkų ir 967 kareiviai⁴³³. Abejonių gali kelti į Lenkiją išsiųstų belaisvių gana didelis skaičius. Jau minėjome, kad gruodžio pradžioje Lietuvos belaisvių stovyklose buvo laikomi 1044 lenkai. Nemaža jų dalis išsiųsta dar prieš gruodžio 15 d. Kyla klausimas, kaip susidarė papildomas jų skaičius. Manytume, kad taip galėjo atsitikti dėl kelių priežasčių: nors karo

Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės.
Iš dešinės – Juozas Pronskus. 1920 m. (VDKM)

⁴²⁹ 1920 12 13 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 3369, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 146.

⁴³⁰ Šaltinyje minimas papraporščikio laipsnis, kurio Lietuvos kariuomenėje nebuvo. Papraporščikis – Rusijos kariuomenėje puskarininkio laipsnis.

⁴³¹ 1920 12 15 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 3423 Generalinio štabo viršininkui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 203; 1920 12 15 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 3422 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 204.

⁴³² 1920 12 21 Žinios apie grįžusius iš lenkų nelaisvės kariškius, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 303.

⁴³³ 1920 12 15 Sąrašas lenkų karininkų ir kareivių, siunčiamų iš Lietuvos į Lenkiją, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 278.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kariai, grįžę iš lenkų nelaisvės, prie 1-ojo etapo suskirstymo punkto registracijos biuro. 1920 m. (VDKM)

belaisvių lenkų iš kovų su raudonarmiečiais⁴³⁵. Krašto apsaugos ministras raštą persiuntė ministerijai su prašymu „*atatinamo parėdymo apsiukeisti viršišvardintos kategorijos belaisviais*“⁴³⁶. Užsienio reikalų ministerijoje nuspręsta šį klausimą patikėti Lietuvos delegacijai, vykstančiai į Varšuvą. Deja, nepavyko surasti šaltinių, kuriuose būtų galima sužinoti šios problemos atomazgą. Tiesa, 1920 m. vasarą I. Jonynas, Lietuvos vyriausybės atstovas prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos, rūpinosi lietuvių, kariavusių kitų kariuomenių sudėtyje ir patekusių į Lenkijos nelaisvę, grąžinimu⁴³⁷. Įdomu tai, kad nesiūlyta keistis tokios kategorijos

paliaubos buvo pasirašytos, tačiau kartais įvykdavo susidūrimų tarp lietuvių ir lenkų. Po jų Lietuvos belaisvių stovyklos pasipildydavo karo belaisviais⁴³⁴; grąžinamųjų skaičių galėjo papildyti lenkai, kurie į nelaisvę pateko kovų su bolševikais metu 1919 m. Dar lapkričio 29 d. Vietinės kariuomenės brigados vadas krašto apsaugos ministrui išsiuntė raštą, kuriame informavo, kad Lenkijoje bolševikų stovyklose yra nemažai lietuvių, kurie į nelaisvę paimti lenkų-rusų mūšiuose. Į Raudonosios armijos gretas, kaip teigiama pranešime, jie buvo paimti prievarta ir nori grįžti į Lietuvą. Tuo tarpu Lietuvos stovyklose buvo

⁴³⁴ Generalinio štabo pranešimas, *Lietuva*, 1920 12 10, Nr. 270, p. 1.

⁴³⁵ 1920 11 29 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 3108, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 70, l. 102.

⁴³⁶ 1920 11 30 Krašto apsaugos ministro raštas URM, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 162.

⁴³⁷ 1921 08 22 I. Jonyno raštas Tautų Sąjungos Karinei kontrolės komisijai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 8, l. 136.

belaisviais, neinformuojama, kad tokių Lietuvoje iš viso yra. Tai leidžia daryti prielaidą, kad jie iš Lietuvos buvo išsiųsti anksčiau – greičiausiai 1919 m. pabaigoje – 1920 m. pradžioje.

Lietuvos nepasitenkinimą kėlė tai, kad ne visi karo belaisviai iš Gardino buvo gražinti kartu su kitais. 1920 m. gruodžio 26 d. I. Jonynas Tautų Sąjungos Karinei komisijai išsiuntė laišką, kuriame išdėstė savo susirūpinimą 300 lietuvių belaisvių, kurie dar nebuvo atsiųsti į Lietuvą. 1921 m. sausio 9 d. Lenkijos vyriausybė per Kontrolės komisiją atsakė, kad į Lietuvą negražinti tik tie, kurių sveikata neleido įvykdyti jų repatriacijos. Žadama, kad kai jie pasveiks, iš karto bus sugražinti⁴³⁸. Ir toliau buvo siuntinėjami užklausimai apie belaisvius, ieškant tų, kurie nebuvo gražinti, ar kitomis aplinkybėmis liko kurioje nors šalyje⁴³⁹. Daugiau pastangų buvo dedama siekiant surasti „dingusius“ karininkus⁴⁴⁰, tačiau tokio pobūdžio procedūros užtrukdavo ir ne visuomet būdavo sėkmingos⁴⁴¹. Lenkų karo belaisvių gražinimas vyko toliau – sausio 7 d. išsiųsti 26, vasario 4 d. – dar 38 lenkai.

Kol I. Jonynas ėjo Lietuvos vyriausybės atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos pareigas, tol jis buvo atsakingas už karo belaisvių gražinimą. Šios srities darbo netrūko. Nors sausį vyko intensyvesni susirašinėjimai per Tautų Sąjungos Kontrolės komisiją, iki balandžio pradžios karo belaisvių klausimas buvo sąstingio stadijos. Balandžio pradžioje Lietuvą pasiekė ilgai lauktas lenkų vyriausybės sutikimas dėl jau minėtų Gardine paliktų ir dėl ligos neišsiųstų lietuvių karo belaisvių gražinimo. Kovo 31 d. Kontrolės komisija iš Lenkijos vyriausybės atstovo Vilniuje gavo raštą, kuriame prašė Lietuvos vyriausybę informuoti apie Gardine esančius karo belaisvius lietuvius. Taip pat išreikštas prašymas skubiai atsakyti, kada „būtų galima apsiukeisti šiais karo belaisviais su lenkų karo belaisviais, kurie dar randasi Kauno Lietuvoje“⁴⁴². Nurodyta, kad gavus atsakymą, belaisviai bus atsiųsti į Vilnių. Persiųsdama šį lenkų vyriausybės raštą, Kontrolės komisija tuo pačiu paprašė suteikti žinių apie karo belaisvius, tiek „tikrosios lenkų kariuomenės“, tiek Želigovskio kariuomenės, – rašoma pareiškimе, – esančius Lietuvoje.

Lietuvių kareivių, Lenkijos karo belaisvių sąrašo sudarymui buvo išleistas specialus įsakymas kariuomenei, kuriame buvo liepiama dalyse suregistruoti visus į nelaisvę patekusius ir negrįžusius į Lietuvą karius. Gegužės 6 d. Vietinės kariuomenės brigados vadas dalims išsiuntinėjo raginimą sparčiau vykdyti

⁴³⁸ 1921 01 09 Plk. Karlo Bergerso (Carlo Bergers) raštas I. Jonynui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 147, l. 147.

⁴³⁹ 1921 01 09 Tautų Sąjungos Karinei kontrolės komisijai raštas Nr. 35, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 147, l. 146.

⁴⁴⁰ 1921 01 26 Vietinės kariuomenės brigados vado mjr. A. Merkio raštas Nr. 479 URM, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 157, l. 14; 1921 01 29 URM raštas Lenkijos užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 157, l. 13.

⁴⁴¹ 1921 03 14 Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 1192 užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 312, l. 16.

⁴⁴² 1921 04 04 Lietuvos valdžios atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos labai skubus raštas Generalinio štabo viršininkui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 147, l. 78.

Nepriklausomybės kovos. Lietuvos kariuomenės kareiviai, grįžę iš lenkų nelaisvės. 1920 m. (VDKM)

kontrolės komisiją informavo, kad Lenkijoje yra tokių Lietuvos piliečių, ir paprašė tarpininkauti tarp Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių juos grąžinant į Lietuvos vyriausybės dispoziciją⁴⁴⁷. Nors rugpjūčio 25 d. 17 šios kategorijos karo belaisvių grąžinta į Lietuvą, tačiau susirūpinimą kėlė ir negrąžinami Lietuvos kariuomenės kareiviai, esantys lenkų nelaisvėje. Rugsėjo pradžioje I. Jonynas dar kartą kreipėsi į Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisiją, šį kartą išskirdamas dvi Lietuvos piliečių kategorijas, esančias Lenkijos belaisvių stovyklose:

„1. Lietuvos kariuomenės kareiviai;

2. Lietuvos piliečiai, paimti į įvairias rusų armijas ir esantys faktiniais karo belaisviais ar internuotais Lenkijoje.“⁴⁴⁸

ši įsakymą⁴⁴³. Gegužės mėn. sudarytas sąrašas buvo nusiųstas I. Jonynui, kuris Vietinės kariuomenės brigados vado paprašė tikslesnių žinių: nurodyti kariuomenės dalį, kurioje kareivis tarnavo, kur pateko į nelaisvę, kokia jo kilimo vieta. Buvo baiminamasi, kad be šios informacijos „lenkų vyriausybė galėtų formaliu atžvilgiu eidama, pareikšti abejojimą, ar tie asmens tikrai tarnavo mūsų kariuomenėje“⁴⁴⁴. Gegužės 27 d. I. Jonynui išsiųstas papildytas lietuvių kareivių, esančių lenkų nelaisvėje, sąrašas⁴⁴⁵, kuriame buvo 430 pavardžių⁴⁴⁶.

I. Jonynas rūpinosi ne tik Lietuvos kariuomenės kareivių iš lenkų nelaisvės grąžinimu. Nemažiau svarbus buvo lietuvių, tarnavusių kitose kariuomenėse, dažniausiai Raudonojoje armijoje, ir tapusių Lenkijos karo belaisviais, grąžinimo rūpestis. Jis Tautų Sąjungos Karinę

⁴⁴³ 1921 05 06 Brigados vado mjr. Merkio raginimas I, II, III, IV ir I raitelių divizijos vadui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 13.

⁴⁴⁴ 1921 05 23 Lietuvos valdžios atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos I. Jonyno skubus raštas Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 39.

⁴⁴⁵ 1921 05 27 Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 13096 Lietuvos valdžios atstovui prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos I. Jonynui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 27.

⁴⁴⁶ Sąrašas lietuvių kareivių, esančių nelaisvėje Lenkijoje, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 30-36.

⁴⁴⁷ 1921 08 22 I. Jonyno raštas Tautų Sąjungos Karinei kontrolės komisijai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 8, l. 136.

⁴⁴⁸ „1. les soldats de l'Armee Lithuanienne, 2. les sujets lithuaniens, enroles dans differentes armees russes et fait prisonniers ou bien internes par le polonais“, – 1921 09 05 I. Jonyno raštas Tautų Sąjungos Karinei kontrolės komisijai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 362, l. 119.

I. Jonyno pastangų dėka į Lietuvą rugsėjo 16 d. sugrįžo dar 17 karo belaisvių. Tikėtasi, kad iš Vilniaus į Kauną Tautų Sąjungos Kontrolės komisijos traukiniu atvyks 20 vyrų. Vietinės kariuomenės brigados vadas buvo informuotas, kad traukinys atvyks prie demarkacijos linijos ties Vieviu, kariuomenės vadas įsakė juos Kaune priimti⁴⁴⁹. Tarp atvykusiųjų buvo tiek vienos, tiek kitos kategorijos karo belaisvių. Vietinės kariuomenės brigados vadui I. Jonynas pranešė išsiuntęs 19 asmenų, vienas belaisvis nebuvo grįžęs iš darbo, todėl jį planuota atgabenti atskirai iki demarkacijos linijos. Čia jį turėjo perimti Lietuvos sargyba⁴⁵⁰. Į Kauną atvyko 17 belaisvių, tai sukėlė Generalinio štabo viršininko susirūpinimą: kai kurių sąraše įrašytų belaisvių neatsirado, taip pat buvo į sąrašą neįtrauktųjų⁴⁵¹. Bandydamas paaiškinti tokį nenusipratimą, I. Jonynas detaliai papasakojo sunkumus, su kuriais teko susidurti siunčiant lietuvius iš Vilniaus į Kauną. Pirma, jie turėjo į Lietuvą keliauti gerokai anksčiau – dar rugpjūčio pabaigoje, tačiau į stotį tuomet jie neatvyko, o administracija jų neatvykimo priežasčių nežinojo. I. Jonynas, siekdamas, kad tokia situacija nepasikartotų, Lenkijos vyriausybės paprašė iš anksto atsiųsti belaisvių sąrašą ir nurodė juos pristatyti į stotį. Sutartu laiku belaisviai nepasirodė, o Lenkijos vyriausybės atstovas pasakė, kad jie jau išsiųsti. Kontrolės komisijai pasakęs, kad be lietuvių belaisvių niekur nevažiuos, I. Jonynas pradėjo jų ieškoti. Padedant Joteliūnų kontrolės stoties komendantui belaisviai buvo surasti. Belaisvių sąrašas nebuvo tiksliai sudarytas, kai kurie į jį įtraukti nenorėjo važiuoti į Kauną, nes buvo kilę iš Lenkijos užimtų teritorijų⁴⁵². Rugsėjo 30 d. I. Jonynas Tautų Sąjungos Karinę kontrolės komisiją informavo apie iš Lenkijos į Lietuvą atsiųstus karo belaisvius, nurodė jų pavardes⁴⁵³.

Nuo 1921 m. gegužės iki rugsėjo 16 d. į Lietuvą grįžo 158 karo belaisviai⁴⁵⁴. Vis tik nemažai jų dar buvo likę Lenkijoje. Generalinio štabo viršininkas I. Jonynui lapkričio 11 d. išsiuntė naują kareivių, negrįžusių iš lenkų nelaisvės, sąrašą⁴⁵⁵. Pagal jį, tokių karių buvo dar 385⁴⁵⁶.

⁴⁴⁹ 1921 09 16 Skubi telefonograma Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 138.

⁴⁵⁰ 1921 09 20 I. Jonyno, Lietuvos vyriausybės atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos, raštas Nr. 1245 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 140.

⁴⁵¹ 1921 10 02 Generalinio štabo viršininko pranešimas Nr. 5770 Lietuvos vyriausybės atstovui prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos I. Jonynui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 134.

⁴⁵² 1921 10 06 I. Jonyno, Lietuvos vyriausybės atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos, raštas Nr. 1317 Vietinės kariuomenės brigados štabui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 132,133.

⁴⁵³ 1921 01 30 I. Jonyno, Lietuvos vyriausybės atstovo prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos, raštas Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijai Nr. 1342, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 326, l. 111.

⁴⁵⁴ Sąrašas kareivių, grįžusių iš nelaisvės nuo 1921 m. gegužės 2 d. iki rugsėjo 7 d., *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 114; Sąrašas kareivių, grįžusių iš lenkų nelaisvės 1921 m. rugsėjo 16 d., *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95.

⁴⁵⁵ 1921 11 11 Generalinio štabo viršininko raštas Nr. 6822 Lietuvos atstovui prie Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos I. Jonynui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 188.

⁴⁵⁶ Sąrašas lietuvių kareivių, esančių nelaisvėje Lenkijoje, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 95, l. 189-199.

4.6. Lietuvos Raudonojo Kryžiaus į(si)traukimas į keitimosi karo belaisviais politiką

1921 m. pabaigoje buvo pradėta aktyviai įgyvendinti sumanytą išsiųsti iš Lietuvos kaip įmanoma daugiau asmenų, kurie buvo laikomi belaisvių stovykloje, tačiau nekėlė Lietuvos valstybei grėsmės, o tik reikalavo papildomų lėšų ir sudarė administracinių rūpesčių. Ši politika buvo tęsiama ir 1922 m.

1921 m. lapkričio mėn. buvo suformuota speciali komisija, kuri turėjo peržiūrėti belaisvių stovyklose internuotų asmenų bylas⁴⁵⁷. Negalima atmesti prielaidos, kad susirūpinimas Lietuvoje esančių įvairių kategorijų belaisviais atgaivino susidomėjimą lenkų nelaisvėje esančiais lietuviais. Vietinės kariuomenės brigados vadas mjr. A. Merkys kreipėsi į I. Jonyną, klausdamas, ką jis žino apie lietuvius belaisvius, esančius Lenkijos stovyklose⁴⁵⁸. Mjr. A. Merkys pateikė savo nuomonę, kad reikėtų gauti leidimą aplankyti tas stovyklas ir išsiaiškinti rūpimą klausimą⁴⁵⁹. Tuo tarpu Lietuvoje buvo sudarinėjami sąrašai Lenkijos kariuomenės kareivių, norinčių grįžti į Lenkiją. 1921 m. lapkričio 18 d. mjr. A. Merkys krašto apsaugos ministrui išdėstė savo nuomonę, kad jie turėtų būti gražinti į Lenkiją, nes „pas mus tik veltui duoną valgo“⁴⁶⁰. Lapkričio 30 d. raštu Nr. 6783 kanceliarijos viršininkas informavo Vietinės kariuomenės brigados vadą apie krašto apsaugos ministro įsakymą „lenkų kareivius, kurie iš tikrųjų pakliuvo belaisvėn susidūrimuose su mumis, paliuosuoti“⁴⁶¹ [pabraukta originale – M. T.]. Perbėgusius į Lietuvos pusę buvo įsakyta neišlaisvinti. Šio įsakymo vykdymą patvirtina mjr. A. Merkio raštas Kariuomenės teismo valstybės gynėjui, kuriame pažymima, kad visi į Lietuvą patekę lenkų kariškiai, nenorintys čia likti, yra gražinami⁴⁶².

Gražinimas į Lenkiją buvo vykdomas tarpininkaujant I. Jonynui. Kontaktuojant su Lenkijos vyriausybe tikėtasi ne tik išsiųsti lenkus belaisvius, bet ir susigrąžinti Lenkijoje esančius lietuvius karo belaisvius. 1921 m. pabaigoje I. Jonynas buvo informuotas, kad Lietuvoje yra 6 lenkų kareiviai, paimti į nelaisvę įvairiuose susidūrimuose su Lietuvos kariuomene. Prašyta, kad Lenkija sutiktų atsiųsti lietuvius belaisvius, tuomet galima būtų išsiųsti lenkus kareivius⁴⁶³.

⁴⁵⁷ 1922 01 04 Kariuomenės teismo valstybės gynėjo padėjėjo R. Chodakausko pareiškimas Nr. 1 Kariuomenės teismo valstybės gynėjui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 128, l. 423.

⁴⁵⁸ 1921 11 17 Vietinės kariuomenės brigados vado mjr. Merkio raštas I. Jonynui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 230.

⁴⁵⁹ Ten pat.

⁴⁶⁰ 1921 11 18 Vietinės kariuomenės brigados vado mjr. Merkio raštas Nr. 7007 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 229.

⁴⁶¹ 1921 11 30 Generalinio štabo raštas Nr. 6783 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 228.

⁴⁶² 1922 01 31 Vietinės kariuomenės brigados vado mjr. Merkio raštas Nr. 497 Kariuomenės teismo valstybės gynėjui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 294.

⁴⁶³ 1922 01 11 Vietinės kariuomenės brigados štabo raštas Nr. 7000 I. Jonynui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 71, l. 225; f. 383, ap. 7, b. 346, l. 299.

Karo belaisvių ir internuotų Lenkijos kareivių padėtimi Lietuvoje buvo susidomėjusios tarptautinės organizacijos. 1922 m. birželio mėnesį į Kauną buvo atvykęs TRK atstovas N. Ramsajeris (N. Ramseyer), kuris užsienio reikalų ministrui prof. Vladui Jurgučiuui įteikė prašymą leisti aplankyti suimtus lenkus, „įkalintus Kauno kalėjime“⁴⁶⁴. Laiške-rekomendacijoje, kurį parašė TRK valdyba, buvo siūloma pagalba Lietuvos piliečiams. Pabrėžta, kad TRK yra pasiruošęs susipažinti su problemomis „bešališkai“ ir „neutraliai“. Nors, kiek žinoma, šis pasiūlymas tąkart nebuvo priimtas, vėliau į Raudonąjį Kryžių, kaip neutralią bei apolitišką organizaciją, buvo atsiųsta. N. Ramsajeriui leista aplankyti Lenkijos piliečius Lietuvos belaisvių stovyklose, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pirmininkui kartu su kpt. Stasiu Girdvainiu buvo pasiūlyta jį lydėti⁴⁶⁵.

1922 m. birželio 10 d. N. Ramsajeris aplankė stovyklą Fredoje, kur jam buvo paaiškinta, kad Lietuvos vyriausybė pasiruošusi Lietuvoje internuotus Lenkijos piliečius, neįtariamus kriminaliniais nusikaltimais, išleisti į Lenkiją. Jis taip pat nuvyko į Kauno kalėjimą, kur aplankė Lenkijos piliečius. N. Ramsajeris norėjo susitikti su nuteistais lenkakalbiais Lietuvos piliečiais, tačiau jam buvo atsakyta, kad tai yra Lietuvos valstybės vidaus reikalas, neliečiantis TRK ir Lenkijos, bandančios daryti įtaką Lietuvai per šią organizaciją. Šis Lietuvos vyriausybės sprendimas akivaizdžiai parodė galimas tarptautinių institucijų tiesioginės įtakos sferas, į kurias įėjo internuotų ar karo belaisvių problemos, ir apibrėžė valstybės vidaus politiką, į kurią tuomet nemanyta įsileisti tarptautinio, kad ir neutralumą deklaruojančio arbitro. Rugpjūčio 22 d. LRK pirmininkas R. Šliūpas URM persiuntė N. Ramsajerio raportą apie lenkus belaisvius ir kalinius Lietuvoje⁴⁶⁶.

LRK nuo įsikūrimo rūpinosi karo belaisvių sveikata ir gydymu⁴⁶⁷. Ilgainiui perėmė dar vieną funkciją – per šią organizaciją Lietuvoje laikomi karo belaisviai galėjo bendrauti su savo artimaisiais⁴⁶⁸. LRK buvo ir savotiška paieškų tarnyba, per kurią TRK siųsdavo užklausas apie dingusius karius, galinčius būti Lietuvoje. Taigi ši organizacija rūpinosi karo belaisviais dar iki 1922 m., tačiau antrojoje metų pusėje jų veikla įgijo kitokį atspalvį ir perėjo į kitą lygmenį. Tai sąlygojo Lietuvos politinė situacija – prasidėjęs oficialių Lietuvos valstybės institucijų boikotas Lenkijos valstybės atžvilgiu, kai visokiais būdais buvo stengiamasi vengti tiesioginio kontakto su Vilniaus kraštą okupavusia šalimi.

1922 m. po nedidelių susidūrimų Lietuvoje atsirasdavo kitos pusės belaisvių.

⁴⁶⁴ TRK atstovas Kaune, *Lietuva*, 1922 06 17, Nr. 134, p. 1.

⁴⁶⁵ 1922 06 09 URM raštas Nr. 7672 R. Šliūpai, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 72, l. 105.

⁴⁶⁶ 1922 08 22 Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pirmininko R. Šliūpo raštas Nr. 811 URM, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 72, l. 239.

⁴⁶⁷ 1920 02 23 Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Vyriausios valdybos reikalų vedėjo M. Lingvio raštas Nr. 193 KAM Intendantūros skyriui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 8, l. 290.

⁴⁶⁸ 1923 03 05 Politikos departamento raštas Amerikos konsului Kaune K. S. Edvardui (Clement S. Edwards), *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 18.

KAM buvo suinteresuota kaip galima greičiau juos išlaisvinti ir išsiųsti į Lenkiją. Vietinės kariuomenės brigados vadas mjr. A. Merkys kreipėsi į URM, prašydamas tarpininkauti išsiunčiant lenkų belaisvius kareivius. Europos centro departamento direktorius Bronius Dailidė pranešė, kad URM tarpininkauti nei tiesiogiai, nei per Tautų Sąjungą išsiunčiant lenkų belaisvius kareivius negali, ir pateikė galimą problemos sprendimo variantą – LRK įtraukimą į šį darbą⁴⁶⁹. Rugsėjo 26 d. Vietinės kariuomenės brigados štabas persiuntė LRK 22 lenkų belaisvių karių sąrašą⁴⁷⁰ ir pareiškimą, kad jie nori grįžti į Lenkiją, tačiau jokių oficialių susirašinėjimų su Lenkija šiuo klausimu nėra, o paprastai jų persiūsti negalima. Mjr. A. Merkys paprašė pranešti, ar LRK galėtų pasirūpinti šiuo klausimu⁴⁷¹. Spalio mėn., negavus jokio atsakymo iš LRK, prašymas pakartotas. Spalio 13 d. LRK reikalų vedėjas M. Lingvys pranešė, kad LRK dėl lenkų karių išsiuntimo į Lenkiją kreipėsi į TRK komitetą Ženevoje, tačiau atsakymo dar negavo⁴⁷². Galiausiai gruodžio viduryje TRK persiuntė LRK Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus delegacijos Lenkijoje rašto nuorašą, kuriame buvo pranešama, kad Lenkijos URM sutinka savo karius priimti ir laukia informacijos, kur ir kada juos perimti. Vasario 12 d. Vietinės kariuomenės brigados vadas LRK pirmininkui išsiuntė kvietimą atvykti į štabą pasitarti dėl lenkų kareivių išsiuntimo į Lenkiją. Buvo nuspręsta, kad LRK nariai Jonas Makauskis ir lttn. Albertas Gaidys 1923 m. kovo 9 d., vidurdienį, Lenkijos valdžiai Cipliškiuose ant plento Kalvarija–Suvalkai perduos 31 karį⁴⁷³. Apie tai informuota Lenkijos valdžia.

Nespėjus Lenkijai perduoti minimų belaisvių, 1923 m. suaktyvėjo susidūrimai tarp Lietuvos ir Lenkijos. Nors tarp valstybių karo oficialiai nebuvo, tačiau įtemptas politinis dialogas diktavo specifinius santykius. Vis naujų karo belaisvių siuntimas į stovyklas nebuvo išimtis⁴⁷⁴. Jie kaip ir anksčiau buvo siunčiami į Žvalgybos skyrių, kur Žvalgų dalyje buvo apklausiami, o vėliau persiunčiami Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui su nuoroda „*laikyti einant bendromis karo belaisvių laikymo taisyklėmis*“⁴⁷⁵. Susirašinėjimas tarp Belaisvių stovyklų valdybos, Belaisvių

⁴⁶⁹ 1922 09 08 URM Europos centro departamento direktoriaus Broniaus Dailidės raštas Nr. 21277 Vietinės kariuomenės brigados vadui mjr. Merkiui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 147.

⁴⁷⁰ Lenkų belaisvių, norinčių grįžti į Lenkiją, sąrašė buvo nurodytas belaisvio vardas, pavardė, kilimo vieta, nurodyta, ar paimtas į nelaisvę, ar savo noru perėjo ir kada pateko į nelaisvę. Iš sąrašo matyti, kad buvo tokių Lenkijos karių, kurie į nelaisvę pateko dar 1920 m. pirmojoje pusėje. *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 145.

⁴⁷¹ 1922 09 26 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 4905 LRK, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 144.

⁴⁷² 1922 10 13 LRK reikalų vedėjo M. Lingvio raštas Vietinės kariuomenės brigados štabui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 140.

⁴⁷³ 1923 02 24 LRK pirmininko R. Šliūpo telegrama Varšuvos Politikos departamento direktoriui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 131.

⁴⁷⁴ 1923 01 20 Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus Žvalgų dalies raštas Belaisvių stovyklos valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 169, l. 19; Lenkų plėšimai, *Lietuva*, 1923 03 21, Nr. 64, p. 5; Iš okupuotos Lietuvos, *Lietuva*, 1923 08 24, Nr. 188, p. 3.

⁴⁷⁵ 1923 02 14 Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus Žvalgų dalies raštas Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 169, l. 32.

stovyklų komendantų ir Žvalgybos skyriaus dėl naujų lenkų karo belaisvių sulai-
kymo, jų tardymo ir persiuntimo pasidarė nuolatinis. Lenkijos armijos kareiviai į
nelaisvę buvo paimami ne tik susidūrimų su Lietuvos kariuomene, Pasienio polici-
ja, bet ir su neutralios zonos gyventojais metu. Nuo 1923 m. vasario 15 d. iki 27 d. į
nelaisvę buvo paimti 27 lenkų armijos kareiviai⁴⁷⁶. Apie juos informuota ir LRK,
kuris 1922 m. įtrauktas į politinių sprendimų, susijusių su lenkų karo belais-
viais, priėmimo darbą. Vėliau jis gana entuziastingai įsitraukė ir neatsiribojo nuo
šio pobūdžio klausimų. Manytume, kad Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui
persiuntus R. Šliūpui lenkų karo belaisvių sąrašą, LRK vedėjas savo iniciatyva
kreipėsi į užsienio reikalų ministrą. Jis prašė pranešti, „*dėl kokių nors žygių, dary-
tinų iš pusės LRK, menamų [Lenkijos armijos karių, paimtų į nelaisvę mūšiuose dėl
neutralios zonos – M. T.] belaisvių apmainymui ant lietuvių, tose pat aplinkybėse
nelaisvėn pakliuvusių*“⁴⁷⁷. URM į šį LRK pasiūlymą nesureagavo ir jokio atsaky-
mo neatsiuntė. Nemanytume, kad šią organizaciją URM laikė nekompetentinga
spręsti panašaus pobūdžio klausimus, nes anksčiau pati jos, kaip nešališkos insti-
tucijos, prašė tarpininkauti išsiunčiant internuotus lenkus karius. Tai, kad URM
ėmėsi kokios nors iniciatyvos, taip pat labai abejotina – oficialių ryšių su Lenkija
nutraukimas neleido tartis ir dėl karo belaisvių keitimosi. Greičiausiai Užsienio
reikalų ministerijai karo belaisvių, kurių nebuvo labai daug, problema neatrodė
pakankamai aktuali ar reikalaujanti skubaus sprendimo. Tuo tarpu KAM buvo
suinteresuota ne tik atsikratyti nereikalingo „balasto“ – karo belaisvių, bet ir su-
sigražinti Lietuvos armijos gretose tarnavusius karius. Tam tikra prasme, ruoši-
masis lietuvių karo belaisvių gražinimui iš Lenkijos prasidėjo gegužės 19 d. – Ge-
neralinio štabo viršininkas visų kariuomenės dalių vadams ir karo įstaigų virši-
ninkams išsiuntė aplinkraštį, kuriuo įsakė iki birželio 1 d. atsiųsti sąrašus karių,
negrįžusių iš lenkų nelaisvės⁴⁷⁸. Pagal pateiktą sąrašo formą turėjo būti nurodytas
kario laipsnis, vardas, pavardė, patekimo į nelaisvę laikas ir vieta. Idėjiniu KAM
bendradarbiu, pajėgiu dalyvauti sprendžiant tokio lygio klausimus, tapo LRK,
parodęs neabejingumą belaisvių problemai.

Ypatingą susirūpinimą KAM išreiškė tuomet, kai į nelaisvę pateko karininkas.
1923 m. balandžio 30 d. II pėstininkų divizijos štabo viršininkas Generalinio
štabo viršininkui pranešė, kad VI pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margirio pul-
ko ltn. Petras Lukoševičius yra lenkų nelaisvėje ir paprašė tarpininkauti dėl jo

⁴⁷⁶ 1923 03 07 Belaisvių stovyklų valdybos viršininko B. Platakio raštas Nr. 106 LRK draugijos vedėjui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 128, l. 106.

⁴⁷⁷ 1923 03 23 LRK draugijos pirmininko raštas Nr. 265 užsienio reikalų ministrui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 125.

⁴⁷⁸ 1923 05 19 Visų kariuomenės dalių vadams ir karo įstaigų viršininkams terminuotas aplinkraštis Nr. 9, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 136, l. 53.

gražinimo į Lietuvą⁴⁷⁹. Susirašinėjimas tarp dalinių užtruko gana ilgai, kol buvo išsiaiškinta, kokiomis aplinkybėmis, kada ir kur ltn. P. Lukoševičius pateko į nelaisvę. Galiausiai Generalinio štabo viršininkas Vietinės kariuomenės brigados vadui išsiuntė rezoliuciją su pasiūlymu tarpininkauti per LRK⁴⁸⁰. Vietinės kariuomenės brigados vadas patarimu pasinaudojo ir birželio 18 d. LRK pirmininkui R. Šliūpai išsiuntė prašymą tarpininkauti išlaisvinant iš lenkų nelaisvės minėtąjį karininką⁴⁸¹. R. Šliūpas neatidėliodamas kreipėsi į URM, pristatydamas KAM institucijų prašymą bei savo iniciatyva jį papildydamas: „*ar Jūs, pone Ministre, nieko neturėtumėte prieš tai, jeigu LRK pradėtų žygius visų mūsų belaisvių su lenkais apmainymui*“⁴⁸². LRK aktualizavo problemą, pateikdamas KAM institucijų susirašinėjimą dėl ltn. P. Lukoševičiaus. Pasinaudojant proga, pakartotas kovo 23 d. prašymas, į kurį pirmą kartą URM atsakymo neatsiuntė. LRK pasisakė turįs sąrašą lenkų belaisvių, kuriame buvo 27 asmenų pavardės. Šie duomenys buvo šiek tiek pasenę. Balandžio 15 d. Lietuvos belaisvių stovyklose buvo jau 39 lenkų armijos kariai, paimti į nelaisvę⁴⁸³. Šį kartą LRK iš URM gavo pritarimą ir pradėjo savo darbą – TRK komitetui išsiuntė prašymą informuoti Lenkijos vyriausybę dėl pasikeitimo belaisviais. Rugsėjo 16 d. TRK komitetas pranešė, kad lenkų vyriausybė sutinka pasikeitimą įvykdyti⁴⁸⁴. LRK apie tai informavo URM, kuri paprašė toliau rūpintis belaisvių pasikeitimu, „*palaikant kontaktą su Užsienio reikalų ministerija, kaip tai iki šiol buvo daroma*“⁴⁸⁵. Šį kartą neapsiribota raginimu ir prašymu, bet taip pat pažadėta, kad vyriausybė išmokės dalį išlaidų, susijusių su TRK atstovo tarpininkavimu ir lietuvių belaisvių transportavimu.

Būdamas Ženevoje LRK pirmininkas R. Šliūpas per TRK komitetą susitiko su Lenkijos Raudonojo Kryžiaus pirmininku Zigismundu Zaborovskiu (Sigismund Zaborowski). R. Šliūpas džiaugėsi, kad ši globa buvo vaisinga – su Lenkijos Raudonojo Kryžiumi pavyko susitarti dėl pasikeitimo karo belaisviais⁴⁸⁶. Padėkojus už tarpininkavimą, diplomatiškai atsisakyta TRK komiteto atstovo dalyvavimo Lenkijai ir Lietuvai keičiantis karo belaisviais. Tikėtasi, kad keitimasis įvyks

⁴⁷⁹ 1923 04 30 II pėstininkų divizijos štabo viršininko raštas Nr. 1079 Generalinio štabo viršininkui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 87.

⁴⁸⁰ 1923 06 15 Generalinio štabo kanceliarijos raštas Nr. 10945 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 80.

⁴⁸¹ 1923 06 18 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 1744 LRK pirmininkui R. Šliūpai, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 79.

⁴⁸² 1923 06 23 LRK pirmininko R. Šliūpo raštas Nr. 465 užsienio reikalų ministrui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 78.

⁴⁸³ 1923 05 05 Belaisvių stovyklų valdybos viršininko raštas Nr. 856 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 128, l. 115.

⁴⁸⁴ 1923 09 14 URM raštas Nr. 16223 KAM kanceliarijai, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 169, l. 8.

⁴⁸⁵ 1923 08 22 Tautų Sąjungos ir Lenkų departamento direktoriaus raštas Nr. 14680 LRK pirmininkui R. Šliūpai, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 67.

⁴⁸⁶ 1923 08 31 LRK pirmininko raštas TRK komitetui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 169, l. 10.

greitai ir sklandžiai, todėl tai būtų tik komiteto trukdymas. Kitokią tarpininko atsisakymo priežastį, realesnę, randame kitame šaltinyje – tikėtasi sutaupyti pinigų ir išvengti nemažų išlaidų⁴⁸⁷.

1923 m. rugpjūčio 31 d. R. Šliūpas išsiuntė laišką Lenkijos Raudonojo Kryžiaus pirmininkui, kuriame raštu buvo išdėstytas jų žodinis susitarimas dėl keitimosi karo belaisviais, pagal kurį gavus abiejų valstybių vyriausybių sutikimą iš karto turėjo būti pradėti mainai karo belaisviais. LRK įsipareigojo atvežti į Cipliškių kaimą visus lenkų belaisvius, o Lenkijos Raudonasis Kryžius – ten pat lietuvius belaisvius⁴⁸⁸. Tą pačią dieną Lenkijos Raudonojo Kryžiaus pirmininkas Zigismundas Zaborovskis išsiuntė atsakymą. Laiške buvo pritariamai pakartoti R. Šliūpo raštu išdėstyti susitarimo punktai, taip pat nurodyta, kad galimas susitarimo įvykdymo laikas – 1923 m. rugsėjo 20 d.⁴⁸⁹ Apie šį susitarimą I. Jonynas iš Ženevos gana greitai informavo Lietuvos užsienio reikalų ministrą. Įdomu tai, kad I. Jonyno laiškas buvo persiųstas ne tik krašto apsaugos ministru, bet ir LRK pirmininkui, kuris pats buvo Ženevoje ir tarėsi belaisvių keitimosi klausimu⁴⁹⁰. Atstovas TRK konferencijoje I. Jonynas taip pat informavo ir apie kitų planų pasikeitimą – greičiausiai iš pradžių buvo manoma iškelti klausimą dėl TRK komiteto atstovo siuntimo į belaisvių stovyklą, kur laikomi Lietuvos karo belaisviai. Sužinojus, kad Lenkijos vyriausybė pagerino jų padėtį, be to, pats I. Jonynas per Vilniaus Lietuvių komitetą belaisviams nusiuntė pinigų, nuspręsta, kad skurdas išnyko ir dabartinės belaisvių gyvenimo sąlygos nepadarys žymaus ir „reikiamo“ efekto. Lietuvos vyriausybė turėjo sumanymą atsirevanšuoti Lenkijai už jos anksčiau skundą TRK dėl Lietuvoje blogomis sąlygomis laikomų politinių belaisvių, žiauraus elgesio su jais⁴⁹¹.

Rugsėjo 20 d. pasikeitimas neįvyko. I. Jonynui lenkų delegacija pareiškė, kad tai galėjo įvykti dėl valdininkų apsileidimo⁴⁹², kaltinimas buvo nukreiptas ir į LRK, nepateikusį lenkų belaisvių palydovų sąrašo⁴⁹³. Bandant taisyti šią klaidą, iš karto lenkų belaisvių palydovais paskirti lt. Juozas Skučas, jaunesnysis puskarininkis Kazys Tilienis, Antanas Launikas ir Petras Šivokas.

Susitarimas buvo įgyvendintas tik spalio 16 d. Spalio 13 d. LRK pirmininkas R. Šliūpas buvo įgaliotas Cipliškiuose lenkus belaisvius pakeisti lietuviais belais-

⁴⁸⁷ 1923 09 05 I. Jonyno raštas URM, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 45.

⁴⁸⁸ 1923 08 31 LRK pirmininko raštas Lenkijos Raudonojo Kryžiaus pirmininkui, *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 169, l. 11.

⁴⁸⁹ Ten pat, l. 12.

⁴⁹⁰ 1923 09 10 Skubus užsienio reikalų ministerio konfidencialaus sekretoriaus raštas Nr. 295/sl krašto apsaugos ministru, LRK pirmininkui, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 44.

⁴⁹¹ 1923 05 29 LRK pirmininko R. Šliūpo raštas Nr. 426 TRK komitetui Ženevoje, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 105.

⁴⁹² 1923 09 25 Užsienio reikalų viceministro B. V. Balučio raštas Nr. 17063 LRK, *LCVA*, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 41.

⁴⁹³ Dėl mūsų belaisvių Lenkijoj, *Lietuva*, 1923 10 14, Nr. 232, p. 4.

viais⁴⁹⁴. 1923 m. spalio 16 d. jis ir ltn. J. Skučas iš Lietuvos pusės ir Lenkijos Raudonojo Kryžiaus pirmininkas Z. Zaborovskis, Lenkijos Raudonojo Kryžiaus Suvalkų skyriaus narys Jonas Kasakaitis, Suvalkų seniūnas Vladymieras Baranauskas ir vaivadytės delegatas Liudvikas Šreiber iš Lenkijos pusės pasirašė protokolą, pagal kurį buvo įvykdytas pasikeitimas belaisviais⁴⁹⁵. Į Lietuvą grįžo 32 lietuviai karo belaisviai, kurie buvo internuoti Strzalkovo koncentracijos stovykloje. Tiek pat lenkų karo belaisvių perduota Lenkijos atstovams.

1923 m. spalio 17 d. Vietinės kariuomenės brigados vadas mjr. Jonas Mačiulaitis Skirstomajame etapo punkte apžiūrėjo Lietuvos kareivius, grįžusius iš Lenkijos. Patikrinimo protokole jis rašė, kad „*belaisvių išvaizda verta pasigailėjimo. Aprėdyti ne rūbais, bet kokiais tai fantastiniais skarmalais. [...] veidai išvargę, išblyškę, nusilpę, akys įdubusios, veidų išraiškose matyti skausmas ir baimė*“⁴⁹⁶. Kiekvienas grįžęs belaisvis buvo apklaustas, jo parodymai užrašyti. 1923 m. lapkričio 3 d. užsienio reikalų ministrui persiųstas mjr. J. Mačiulaičio protokolas, kuriame rašoma apie žiaurų lenkų elgesį su Lietuvos kariais, taip pat informacija apie grįžusius iš nelaisvės ir kelios nuotraukos⁴⁹⁷.

5. KOVŲ SU BOLŠEVIKAIS IR BERMONTININKAIS KARO BELAISVIŲ PROBLEMA

5.1. Bolševikų karo belaisvių problema Lietuvoje nuo pirmųjų susidūrimų iki taikos sutarties su Sovietų Rusija pasirašymo

1918 m. pabaigoje, gruodžio 22 d., Raudonoji armija pasiekė etnografinę Lietuvą, kai Lietuvos kariuomenė dar tik kūrėsi. Pirmosios kautynės tarp bolševikų ir Lietuvos kariuomenės dalinių įvyko vasario 7–10 d. Tuo metu abi pusės savo „laimikį“ papildė karo belaisviais. Vis tik pirmųjų karo belaisvių paėmimas Lietuvos kariuomenei atnešė daugiau rūpesčių nei pasididžiavimo. Iškilo klausimas dėl jų laikymo vietos ir gyvenimo sąlygų.

1919 m. gegužės mėn. Lietuvos belaisvių stovyklose buvo laikomi 22 karininkai ir 499 kareivai bolševikai⁴⁹⁸. Ypač padidėjo jų skaičius po sėkmingų gegužės 17–24 d. kovų, kai į nelaisvę buvo paimta dar apie 400 asmenų⁴⁹⁹. Gegužės mėn.

⁴⁹⁴ 1923 10 13 LRK Vyriausios valdybos įgaliojimas Nr. 714 R. Šliūpui, , LCVA, f. 1734, ap. 1, b. 83, l. 26.

⁴⁹⁵ 1923 10 16 Protokolas pasikeitimo belaisviais tarp Lietuvos ir Lenkijos, LCVA, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 128.

⁴⁹⁶ 1923 10 17 Patikrinimo Lietuvos kareivių, grįžusių iš Lenkijos nelaisvės, protokolas, LCVA, f. 384, ap. 2, b. 138, l. 87.

⁴⁹⁷ 1923 11 03 Krašto apsaugos ministro raštas užsienio reikalų ministrui Nr. 5565, LCVA, f. 384, ap. 2, b. 366, l. 86.

⁴⁹⁸ 1919 05 17 KAM kanceliarijos viršininko raštas Nr. 2461 karininkui Tamošauskiui, LCVA, f. 384, ap. 3, b. 11, l. 122.

⁴⁹⁹ Mūsų armijos veikimo apžvalga, *Lietuva*, 1919 05 31, Nr. 111, p. 4.

Lietuvos kariuomenės sąjungininkai – saksų savanoriai veža suimtus raudonarmiečius. 1919 m. (VDKM)

Amerikos karo misija Lietuvos vyriausybei išsiuntė užklausą dėl karo belaisvių bolševikų. KAM kanceliarijos viršininkas nurodė, kad jie dirbs žemės ūkyje⁵⁰⁰. Antantės valstybės bolševikų režimą laikė neteisėtu, todėl ėmėsi tam tikrų veiksmų jam slopinti. Toks Amerikos karinės misijos susidomėjimas bolševikais karo belaisviais buvo pragmatinis veiksmas – greičiausiai norėta išsiaiškinti, kiek karo belaisvių bus pasiruošusių prisidėti prie antibolševikinio karo. Didžiosios Britanijos iniciatyva 1919 m. rugpjūčio 26 d. Rygoje buvo suorganizuota konferencija, kurioje dalyvavo Estijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos ir rusiškųjų armijų atstovai. Didžioji Britanija tikėjosi suvienyti visas prieš bolševikus galinčias kovoti jėgas. Konferencijoje priimtas nutarimas rugsėjo mėn. pradėti koordinuotą puolimą prieš bolševikus⁵⁰¹. Nors puolimas neįvyko, Antantė palaikė baltagvardiečius ir stengėsi Lietuvą įtraukti į šią paramą. Lietuvos vyriausybei buvo sunku sutikti bendradarbiauti, nes baltagvardiečių laimėjimas būtų reiškęs tradicijos laimėjimą – Rusijos imperijos atkūrimą, galėjusį reikšti besikuriančios Lietuvos valstybės mirtį. Vis tik siekis nepakenkti Vakarų valstybių interesams ir parodyti, kad Lietuva gali būti lygiavertė partnerė, vertė laviruoti.

1919 m. spalio mėn. pasklido gandai, kad Lietuva išlaisvina karo belaisvius

⁵⁰⁰ 1919 05 17 KAM kanceliarijos viršininko raštas Nr. 2461 karininkui Tamašauskiui, LCVA, f. 384, ap. 3, b. 11, l. 122.

⁵⁰¹ Č. Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992, p. 20.

Nepriklausomybės kovos. Bolševikų karininkai ir komisarai Kauno belaisvių stovykloje. 1919 m. (VDKM)

bolševikus⁵⁰². Lietuvos karo ministerija nedelsdama šiuos gandus paneigė⁵⁰³. Greičiausiai Anglų karinę misiją klaidinga informacija apie bolševikų siuntimą į Rusiją pasiekė dėl to, kad tuomet gana aktyviai derėtasi su bolševikų valdžia dėl keitimosi įkaitais – politiniais kalininiais. Kita tokių gandų pasklidimo priežastis galėjo būti karo belaisvių bolševikų Latvijos piliečių išlaisvinimas. Zenonas Butkus pažymi, kad 1919 m. antroje pusėje Lietuvos ir Latvijos valstybėms iškilo poreikis glaudžiau bendradarbiauti ir kurti nuolatinis ryšius⁵⁰⁴. Autorius mini, kad kpt. Vladas Natkevičius to meto Rygą politine svarba Lietuvai prilygino Paryžiui. 1919 m. rugpjūčio 4 d. Latvijos URM Lietuvos URM išsiuntė prašymą, kad į Latviją būtų išsiųsti karo belaisviai latviai, į nelaisvę paimti lietuvių mūšiuose su bolševikais. 1919 m. rugpjūčio 12 d. vyriausybė pirmu Lietuvos atstovu Latvijoje paskyrė Joną Šliūpą, karo atašė – V. Natkevičių. Todėl nenuostabu, kad Lietuvos URM patarėjas jau rugpjūčio 13 d. pranešė, jog Lietuvos vyriausybė sutinka karo belaisvius perduoti Latvijos vyriausybei⁵⁰⁵. Netrukus per Latvijos įgaliotinį Lietuvoje

⁵⁰² 1919 10 07 Anglų karinės misijos plk. R. Robinsono raštas Nr. R.R. 350 B. 8 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 11, l. 27.

⁵⁰³ 1919 10 11 Karo ministerijos raštas Nr. 3936 Anglų karinės misijos viršininkui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 11, l. 29.

⁵⁰⁴ Z. Butkus, *Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius, 1993, p. 23.

⁵⁰⁵ 1919 08 13 URM raštas Nr. 2000 Latvijos užsienio reikalų ministrui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 344, l. 144.

Latvijos piliečiai pradėti laisvinti iš stovyklų ir siųsti į Latviją. Pirmieji į Latviją išvyko išlaisvinti karininkai⁵⁰⁶. Rugspjūčio 28 d. išsiųsti 259⁵⁰⁷, rugsėjo mėn. – 98⁵⁰⁸, spalio mėn. – 138 karo belaisviai⁵⁰⁹. Dar kartą tokių belaisvių sąrašas sudarytas 1920 m. pavasarį. Belaisvių stovyklos viršininkas, sudaręs karo belaisvių Latvijos piliečių, internuotų Lietuvos belaisvių stovyklose, sąrašą, išsiuntė jį Latvijos įgaliotiniui Lietuvoje⁵¹⁰. Pastarajam persiuntus sąrašą Generalinio štabo viršininkui ir Tiekimų viršininkui, gautas sutikimas imtis jų išlaisvinimo veiksmų. Balandžio mėn. 43 karo belaisviai Latvijos piliečiai išsiųsti į Latviją⁵¹¹.

1919 m. rugspjūčio mėn.

Lietuvos belaisvių stovyklose buvo nemažai rusų karininkų, kurie į Lietuvos pusę buvo perėję savo noru. Generalinio štabo Rikiuotės skyriaus viršininkas krašto apsaugos ministrui skundėsi, kad jie Lietuvai jokios naudos duoti negali, o rūpinantis karininkais reikia vadovautis tarptautinės teisės normomis, kam Lietuvos valstybė dar nėra pasiruošusi. Tame pačiame rašte buvo prašoma daryti viską, kad visi rusų karininkai belaisviai būtų išlaisvinti ir išsiųsti į tokią rusų armiją, kuri

Nepriklausomybės kovos. Bolševikų kariai, Lietuvos kariuomenės paimti į nelaisvę Daugpilio fronte. Kaunas, 1919 m. (VDKM)

⁵⁰⁶ 1919 08 21 Rikiuotės skyriaus viršininko raštas Nr. 3752 Belaisvių stovyklos valdybos viršininkui, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 5, l. 317.

⁵⁰⁷ 1919 08 29 Įsakymas belaisvių stovyklų valdybai Nr. 30, §4, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 40 a. p.

⁵⁰⁸ 1919 09 19 Belaisvių stovyklos komendanto raštas Nr. 3690 Belaisvių stovyklų viršininkui, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 88–89 a. p.

⁵⁰⁹ 1919 10 06 Įsakymas belaisvių stovyklų valdybai Nr. 68, §5, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 108 a. p.

⁵¹⁰ 1920 03 16 Belaisvių stovyklos valdybos viršininko raštas Nr. 1685 Latvijos įgaliotiniui Lietuvoje, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 32, l. 440.

⁵¹¹ 1920 04 30 Įsakymas belaisvių stovyklų valdybai Nr. 118, §5, LCVA, f. 299, ap. 2, b. 13, l. 109.

Nepriklausomybės kovos. Bolševikai belaisviai Kaune. 1919 m. (VDKM)

prie jos pritapsių. Belaisvių stovyklos valdybos kar. Z. Baltušausko pranešime KAM valdytojo ir vyriausiojo karo vado padėjėjui suteikta informacija, turėjusi būti persiųsta plk. R. Robinsonui, atskleidžia, kad lapkričio 20 d. visose stovyklose buvo 1534 bolševikai belaisviai. Kiek iš jų buvo paimtų į nelaisvę, o kiek perėjo savo noru, karininkas atsakyti negalėjo, nes, pasak jo, karo komendantai, atsiųsdami belaisvius, tokios informacijos nesuteikdavo⁵¹⁴. Jis spėjo, kad į nelaisvę paimta apie 200 žmonių. Derėtų pastebėti, kad Generalinio štabo pranešimuose apie kovų eigą niekuomet nebuvo užsimenama, kad bolševikai perėjo savo

nebūtų pavojinga Lietuvai⁵¹². Jau rugsėjo pabaigoje Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui buvo įsakyta rusų armijos karininkus aprūpinti dokumentais ir kartu su palydovais išsiųsti į gen. Nikolajaus Judeničo (Nikolai Nikolajevič Judenič) armiją per Latvijos teritoriją⁵¹³.

1919 m. lapkričio 19 d. plk. R. Robinsonas mjr. A. Merkiui išsiuntė raštą, kuriame klausė, kiek karo belaisvių bolševikų yra Lietuvoje. Antroje rašto dalyje jis teiravosi, kiek iš jų norėtų prisidėti prie gen. N. Judeničiaus armijos ir kiek jau yra

⁵¹² 1919 08 Generalinio štabo Rikiuotės skyriaus viršininko raštas Nr. 1453 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 929, ap. 4, b. 24, l. 14.

⁵¹³ 1919 09 20 Apsaugos ministerijos Rikiuotės skyriaus skubus raštas Nr. 1224 Belaisvių stovyklos viršininkui, *LCVA*, f. 922, ap. 2, b. 90, l. 177.

⁵¹⁴ 1919 11 22 Belaisvių stovyklų valdybos kar. Baltušausko pareiškimas KAM valdytojo ir vyriausiojo karo vado padėjėjui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 354, l. 252.

noru, visuomet akcentuojama, kad jie „*paimti*“⁵¹⁵, vadinami „*karo laimikiu*“⁵¹⁶. Šio „karo grobio“ fikciją demaskavo slapas Žvalgybos skyriaus viršininko pareiškimas Generalinio štabo viršininkui, kuriame rašoma, kad apie 80 proc. visų karo belaisvių raudonarmiečių, laikomų belaisvių stovyklose, yra perbėgėliai. Nenorėdami tarnauti Raudonojoje armijoje, jie perėjo į Lietuvos kariuomenės pusę⁵¹⁷. Pagrindinė jų perbėgimo priežastis, pasak Žvalgybos skyriaus viršininko, buvo Lietuvos valdžios platinamos proklamacijos, kuriose raudonarmiečiai buvo kviečiami pereiti į lietuvių pusę.

Kar. Z. Baltušauskas taip pat negalėjo skubiai atsakyti, kiek iš internuotų norėtų įstoti į gen. N. Judeničiaus armiją, nes dauguma jų buvo išsiųsti į darbus, be to, jie buvo laikomi ne vienoje stovykloje. Laiške plk. R. Robinsonui buvo pažadėta šiuos duomenis surinkti⁵¹⁸. Tiksliai buvo aišku, kad 21 belaisvis karininkas į rusų savanorių armijas jau išsiųstas – 20 į gen. N. Judeničiaus ir 1 į gen. ltn. Antono Denikino (Anton Ivanovič Denikin) armiją. Lapkričio pabaigoje Belaisvių stovyklų valdyba KAM kanceliarijos viršininkui persiuntė raštą, kuriame nurodė, kad 222 karo belaisviai išreiškė norą įstoti į gen. N. Judeničiaus armiją⁵¹⁹. Vis tik jie išsiųsti nebuvo, nes 1920 m. pradžioje bolševikų Lietuvos belaisvių stovyklose, lyginant su praėjusių metų lapkričio mėn. duomenimis, nesumažėjo, bet atvirkščiai – padaugėjo. Sausio 19 d. bolševikų karo belaisvių kareivių buvo 1775, karininkų – 9⁵²⁰.

5.2. Belaisvių stovyklų tuštėjimo metas po Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutarties pasirašymo

1920 m. kovo mėn. A. Merkys Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui įsakė sudaryti bolševikų belaisvių, norinčių grįžti į Sovietų Rusiją, nenorinčių grįžti į Sovietų Rusiją, ir Lietuvos piliečių, esančių belaisvių stovykloje, sąrašus⁵²¹. Vis tik norintieji grįžti išlaisvinti nebuvo. Laukta taikos sutarties su Rusija pasirašymo⁵²².

1920 m. birželio 30 d. Maskvoje buvo pasirašyta Tremtinių gražinimo sutartis tarp Lietuvos ir Rusijos. Sutartyje, kurią iš vienos pusės pasirašė Tomas Naruševičius, Petras Klimas, Simonas Rozenbaumas ir Juozas Vailokaitis, o iš

⁵¹⁵ Generalinio štabo pranešimas, 1919 07 13–14, *Lietuva*, 1919 07 16, Nr. 151, p. 3.

⁵¹⁶ Mūsų armijos veikimo apžvalga, 1919 09 03–09, *Lietuva*, 1919 09 13, Nr. 201, p. 1.

⁵¹⁷ 1919 09 05 Slaptas Žvalgybos skyriaus viršininko pareiškimas Generalinio štabo viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, b. 163.

⁵¹⁸ 1919 11 25 KAM raštas Nr. 4269 plk. R. Robinsonui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 354, l. 247.

⁵¹⁹ 1919 11 29 Belaisvių stovyklų valdybos raštas KAM Kanceliarijos viršininkui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 11, l. 119.

⁵²⁰ Žinios apie karo belaisvių stovį laike nuo 1920 m. sausio 15 d. iki 19 d., *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 5.

⁵²¹ 1920 03 17 Įsakymas Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 64.

⁵²² 1920 06 16 Tiekimų viršininko rezoliucija Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 205.

Nepriklausomybės kovos. Bolševikai belaisviai Kaune. 1919 m. (VDKM)

kitos – Adolfas Joffe, buvo skelbiama, kad siekdamas sumažinti karo nelaimės abi valstybės įsipareigoja leisti tremtiniams sugrįžti į tėviškes nelaukiant, kada bus pasirašyta taikos sutartis tarp šalių⁵²³. Pagal antrąjį sutarties straipsnį, tremtiniais buvo laikomi asmenys, kurie gyveno vienos susitariančios šalies teritorijoje, o sutarties pasirašymo metu buvo antrosios šalies teritorijoje ir kurie 1914–1917 metais išvyko iš vokiečių užimtų arba užėmimo grėsmėje buvusių sričių, arba buvo Rusijos karo ar civilinės valdžios įsakymu ištremti. Straipsnio pastaba skelbė, kad pasaulinio karo imtiniai, gyvenę vienos susitariančios šalies teritorijoje, atsidūrę kitos šalies teritorijoje, taip pat laikomi tremtiniais. Kituose sutarties straipsniuose numatyta tremtinių gražinimo tvarka ir sąlygos. Liepos 12 d. buvo pasirašyta Lietuvos taikos sutartis su Rusija. Taikos sutarties penkioliktajame straipsnyje nurodyta, kad ratifikavus sutartį, Lietuvos vyriausybė panaikins Rusijos piliečiams ir optuojantiems Rusijos pilietybę, o Rusijos vyriausybė – Lietuvos piliečiams ir optuojantiems Lietuvos pilietybę, visų politinių ir disciplinos bylų bausmes⁵²⁴. Tiesiogiai apie karo belaisvius dokumente neužsiminta.

1920 m. liepos mėn. Lietuvoje belaisvių stovyklose buvo laikoma 200 rusų belaisvių, grįžtančių iš Vokietijos. Jie kreipėsi į Belaisvių stovyklų valdybos viršininką prašydami išsiųsti juos į Rusiją. Pastarasis kreipėsi į Generalinio štabo viršininką klausdamas, ką su jais daryti. Generalinio štabo viršininko nuomone,

⁵²³ *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919–1929*, t. 1, sudarė P. Dailidė, Kaunas, 1930, p. 24.

⁵²⁴ *Lietuvos taikos sutartis su Rusija*, Kaunas, 1920, p. 16.

jie turėjo būti pakeisti į Lietuvos piliečius, esančius Rusijoje⁵²⁵. Gavęs tokį atsakymą, Tiekimų skyriaus viršininkas krašto apsaugos ministrui išsiuntė pareiškimą, kuriame siūlė šiuos asmenis išsiųsti iš Lietuvos pagal pasirašytą sutartį su bolševikais. Nuo rugsėjo mėn. antrosios pusės pradėta reguliariai siųsti karo belaisvius į Rusiją. Atsirasdavo tokių, kurie norėjo likti Lietuvoje. Pavyzdžiui, Butų skyriuje dirbę stiklininku ir šaltkalviu rusai belaisviai paprašė leidimo likti Lietuvoje. Toks jų prašymas buvo patenkintas išdavus jiems liudijimus ir išlaisvinus iš belaisvių stovyklos⁵²⁶.

Tolesniu tiek Pirmojo pasaulinio karo rusų belaisvių, tiek bolševikų karo belaisvių laikymu KAM nebuvo suinteresuota ir aktyviai sureagavo į prašymus grąžinti juos į Rusiją. Krašto apsaugos ministras Ministrui Pirmininkui išsiuntė raštą, kuriame prašė šį klausimą apsvarstyti ministrų kabineto posėdyje⁵²⁷.

Rusų grąžinimu rūpinosi Rusijos atstovybės Lietuvoje Emigracijos skyriaus darbuotojai. 1920 m. spalio 12 d. Atstovybė nusiuntė Vietinės kariuomenės brigados vadui raštą, kuriame prašė įsakyti belaisvių stovyklų komendantams išlaisvinti visus rusus karo belaisvius. Prašymas buvo patenkintas⁵²⁸. Iš stovyklų buvo laisvinami visi rusai belaisviai. 1920 m. gruodžio mėn. pradžioje Pirmojoje belaisvių stovykloje buvo likę – 144, Trečiojoje – 29, Ketvirtojoje – 3, Šestojoje – 60 karo belaisvių Raudonosios armijos kareivių (tarp jų 43 internuoti civiliai) ir 21 karininkas⁵²⁹. Iki 1922 m. pradžios pamažu buvo išsiųsti ne tik Raudonosios armijos karo belaisviai, bet ir kiti Rusijos piliečiai, norėję grįžti į Rusiją⁵³⁰. Netrukus teko rūpintis kitu procesu – kaip išsiųsti nepageidaujamus asmenis iš Lietuvos, kurių Rusija nenorėjo priimti. Krašto apsaugos ministerija URM skundėsi, kad Lietuvoje belaisvių stovyklose yra nemažai asmenų, kuriuos reikėtų išvežti į Rusiją. Rusų atstovybei jų nepriimant, buvo svarstomi neoficialūs jų išgabenimo būdai⁵³¹.

5.3. Karo belaisviai lietuviai Rusijoje: ar verta ieškoti kaltų?

Tiksliai nustatyti, kada Lietuva pradėjo rūpintis karo belaisvių grąžinimu iš Rusijos, nepavyko. Grąžintinų iš Rusijos žmonių grupių buvo labai daug: tremtiniai, politiniai kaliniai, įkaitai, Raudonosios armijos gretose tarnaujantys Lie-

⁵²⁵ 1920 08 10 Generalinio štabo kanceliarijos viršininko raštas Nr. 5854 Tiekimų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 83, l. 46; f. 929, ap. 1, b. 357, l. 545.

⁵²⁶ 1920 09 26 Raštas Nr. 5739 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 223 a. p.

⁵²⁷ 1920 09 03 Krašto apsaugos ministro raštas Nr. 2859 Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 83, l. 44.

⁵²⁸ 1920 10 12 Sovietų Rusijos atstovybės Lietuvoje Evakuacijos skyriaus raštas Nr. 40 Vietinės kariuomenės brigados vadui, *LCVA*, f. 299, ap. 2, b. 33, l. 226.

⁵²⁹ Žinios apie karo belaisvių stovį nuo 1920 m. lapkričio 22 d. iki gruodžio 1 d., *LCVA*, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 167.

⁵³⁰ 1922 01 17 Žvalgybos skyriaus Žvalgų dalies raštas Nr. 222 Rytų departamento direktoriui, *LCVA*, f. 929, ap. 2, b. 635, l. 6.

⁵³¹ 1922 04 28 Griežtai slaptas URM pranešimas Lietuvos atstovybei Klaipėdoje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 423, l. 141.

Nepriklausomybės kovos su bolševikais. Lietuvių paimti į nelaisvę Raudonosios armijos kareiviai. 1919 m. (VDKM)

viais“ autorius apgailestavo, kad nėra jokių žinių apie karo belaisvius lietuvius Rusijoje. Raginama pasirūpinti jų sugražinimu ir primenama, kad Lietuvoje labai daug bolševikų belaisvių, kuriuos mainais galima būtų išsiųsti. Siūlyta prie delegacijos, vykstančios į Rusiją, sudaryti specialią kariškių komisiją, kuri būtų įgaliota susitarti dėl keitimosi belaisviais. Straipsnelio autorius buvo pakankamai gerai išnagrinėjęs belaisvių gražinimo problemą, nes priminė, kad Lietuva yra pasirašiusi sutartį su Austrija dėl belaisvių iš Rusijos pervežimo. Jo nuomone, Lietuva turėtų pasirūpinti ne tik kitų valstybių, bet ir savo piliečiais, esančiais Rusijoje.

Gana vėlyvą susidomėjimą karo belaisviais atskleidžia ir gen. Stasio Raštikio, dvidešimt mėnesių praleidusio nelaisvėje, atsiminimai⁵³³. Tuomet dar kapitonas,

tuvos piliečiai. Tremtinių skaičius buvo labai didelis, galbūt todėl jie nustelbė karo belaisvių problemą. Kita vertus, politiniai belaisviai, kalėję Rusijos kalėjimuose, nebuvo užmiršti. Aktyviai į jų gražinimo darbą įsitraukė ir LRK. Nors tai, kad karo belaisviai buvo pamiršti, kėlė nepasitenkinimą, kardinalių pokyčių tokia kritika greičiausiai neatnešė. 1920 m. kovo mėn. pabaigoje „Kariškių žodyje“ išspausdintame straipsnyje buvo piktinamasi, kad rūpinamasi tik politiniais kalininiais, o prieš rusus kovoję lietuviai pamiršti⁵³². Straipsnio „Pasirūpinkime belais-

⁵³² Kar., Pasirūpinkime belaisviais, *Kariškių žodis*, 1920 03 25, Nr. 13, p. 120.

⁵³³ Kpt. Raštikis, Dvidešimts mėnesių rusų nelaisvėje, *Karo archyvas*, t. 3, 1926, Kaunas, p. 170–219; S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. 4, Baltijos kultūros fondas, 1996, p. 125–218; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, t. 1, Vilnius, 1956, p. 161–193.

S. Raštikis stebisi, kad nors taikos sutartis su Rusija buvo pasirašyta, tačiau ilgą laiką apie keitimąsi karo belaisviais nebuvo kalbama. Tokią jo nuomonę patvirtintų ir krašto apsaugos ministro raštas URM – 1920 m. lapkričio 24 d. plk. lt. Konstantinas Žukas prašė per Rusijos atstovybę Lietuvoje sužinoti, kiek Rusijoje buvo Lietuvos belaisvių, kiek jų grąžinta ir kada bus grąžinti likusieji⁵³⁴. Deja, atsakymo į šią KAM užklausą surasti nepavyko. Vis tik pats klausimas leidžia daryti prielaidą, kad KAM neturėjo tikslių žinių nei kiek lietuvių pateko į Raudonosios armijos nelaisvę, nei kiek iš jų grįžo. Manytume, taip buvo todėl, kad grąžinant iš Rusijos Lietuvos piliečius, karo belaisviai neatskirti nuo kitų – politinių kalinių, vadinamųjų įkaitais. Plk. lt. K. Žukas atsiminimuose rašo, kad 1921 m. sausio mėn. iš Rusijos kalėjimų išlaisvinta gana daug kalinių ir belaisvių lietuvių. Sužinojęs, koku traukiniu jie atvažiuos, liepė pasitikti stotyje su orkestru ir garbės sargyba. Pats nuvyko jų pasitikti. Pulkininkas atsimeina, kad traukiniui artėjant prie perono, orkestras pradėjo groti Tautos himną, o garbės sargyba atvykusiuosius pagerbė ginklu⁵³⁵. Memuarų autorius aprašo gaudų jų vaizdą: „išblyškę, išvargę buvę žiaurių bolševikų kalėjimų kaliniai pradėjo verkti“⁵³⁶. Kai plk. lt. K. Žukas juos pasveikino laimingai sugrįžus „iš sovietų pragaro į laisvą Tėvynę“⁵³⁷, visi vėl pavirko.

S. Raštikis laikraštyje perskaitęs, kad Rusijoje veikia Lietuvos atstovybė, pats nusiuntė jai laišką, kuriame nuodugniai aprašė, kur, kokiomis aplinkybėmis ir kada pateko į nelaisvę ir paprašė jį grąžinti į Lietuvą. Po dviejų savaičių, 1921 m. sausio 12 d., jis gavo atsakymą. Laiške, kurio kopija išspausdinta atsiminimuose, Lietuvos atstovybės Rusijoje darbuotojai Č. Petraškevičius (Teisių skyriaus vedėjas) ir R. Rubinšteinas (sekretorius) pranešė, kad jau seniai rūpinamasi išlaisvinti lietuvius karo belaisvius iš kalėjimų ir lagerių, o kpt. S. Raštikis yra įtrauktas į sąrašą, kuris įteiktas Užsienio reikalų liaudies komisariui⁵³⁸. Netrukus S. Raštikis gavo dar vieną laišką, kuris buvo išsiųstas anksčiau nei pirmasis, bet jį pasiekė vėliau. Pastarasis, nors jame pažymėta, kad tai atsakymas į kpt. S. Raštikio kreipimąsi, greičiausiai buvo siunčiamas visiems į grąžinamą iš Rusijos Lietuvos piliečių sąrašą įtrauktiems asmenims. Rusų kalba parašytame rašte S. Raštikis buvo informuotas, kad Lietuvos atstovybė, vadovaudamasi Lietuvos ir Rusijos taikos sutartimi, ėmėsi tam tikrų veiksmų dėl jo išlaisvinimo. Užsienio reikalų liaudies komisariatas, siekdamas pagreitinti grąžinimą, prašo pateikti šiuos duomenis apie kiekvieną kalinamąjį: kam priklauso, kalinimo vieta, nuo kada kalio, kuo kaltinamas. Buvo prašoma atsiųsti dokumentus, paliudijančius pilietybę. Suprantant, kad tokių karininkas gali neturėti, paprašyta atsiųsti šią informaciją apie save:

⁵³⁴ 1920 11 24 Krašto apsaugos ministro raštas URM, LCVA, f. 10, ap. 1, b. 29, l. 142.

⁵³⁵ K. Žukas, *Žvilgsnis į praeitį: žmogaus ir kario atsiminimai*, Vilnius, 1992, p. 252.

⁵³⁶ Ten pat.

⁵³⁷ Ten pat, p. 253.

⁵³⁸ Kpt. Raštikis, *Dvidešimts mėnesių...*, p. 204

kilmę, kiek laiko gyveno Lietuvoje, užsiėmimą, kada išvyko, ar kalba lietuviškai, kas gali patvirtinti lietuvišką kilmę⁵³⁹. Klausimų gausa S. Raštikiui buvo nesuprantama. Jis įvertino Atstovybės rūpestį Lietuvos piliečiais, tačiau publikuotuose atsiminimuose kėlė klausimą: „*Argi Lietuvos atstovybei iš mūsų Krašto apsaugos ministerijos nebūtų pranešta, kad rusų nelaisvėje yra Lietuvos karininkas?*“⁵⁴⁰ Toks detalios informacijos reikalavimas mažai ką turėjo bendra su patekimu į nelaisvę kovos lauke. Užduoti klausimai atspindėjo, kad į kalinamąjį buvo žvelgiama ne kaip į karo belaisvį, bet kaip į kalinį. Net susirašinėjant su karininku, išimtyse nebuvo daromos. KAM Lietuvos atstovybės negalėjo informuoti apie į nelaisvę patekusį karininką, nes pati buvo jį paskelbusi „dingusiu be žinios“.

Nors laišškai iš Lietuvos atstovybės suteikė daug vilties, tačiau nesulaukę kokių nors rezultatų kartu su S. Raštikiu kalėję lietuviai buvo nusprendę pradėti bado streiką. Jie manė, kad tai buvo vienintelė priemonė, galėjusi atkreipti dėmesį ir pagreitinti grįžimą į tėvynę. Badavimas neprasidėjo, nes į kalėjimą atvyko Lietuvos atstovybės darbuotojas Jurgis Baltrušaitis, kuris nuo 1920 m. rugsėjo 16 d. ėjo specialiosios Lietuvos misijos vedėjo Maskvoje pareigas. Jis S. Raštikiui papasakojo, kad jau seniai stengiamasi išlaisvinti lietuvius iš kalėjimų, tačiau susiduriama su Rusijos trukdymais. Netrukus lietuviai buvo išlaisvinti, tačiau į Lietuvą iš karto išvykti jie negalėjo. 1921 m. sausio mėn. pradžioje prasidėjęs susirašinėjimas davė vaisių – balandžio mėn. S. Raštikis grįžo į Lietuvą. Kartu su juo buvo išlaisvinti ir kiti kaliniai, tarp kurių buvo dar vienas Nepriklausomybės kovų karo belaisvis⁵⁴¹. S. Raštikis pasakoja, kad tuomet jie buvo vadinami „politiniais įkaitais“, nors ne visi buvo kalėję bolševikų kalėjimuose ar koncentracijos stovyklose.

1921 m. vasario 12 d. VRM vyriausiajam valdytojui Pranui Kuzmai buvo duotas įsakymas vykti į Rusiją organizuoti Lietuvos tremtinių reevakuaciją. Socialinės apsaugos departamento vicedirektoriaus ir Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo parašais patvirtintuose nurodymuose dėstoma, kokios tvarkos valdininkas turėtų laikytis. Vienas iš darbų buvo „*apžiūrėti visas belaisvių stovyklas ir ištraukti iš ten lietuvius Lietuvos kareivius grąžinant į pirmą eilę*“⁵⁴². 1921 m. kovo 1 d. pranešime URM J. Avižonis, Lietuvos pasiuntinybės Rusijoje sekretorius, nurodė, kad stengiamasi kuo greičiau išlaisvinti kalinius ir belaisvius, tačiau detalesnio darbų aprašymo jis nepateikė⁵⁴³.

URM metų pradžioje į Maskvą išsiuntė specialų savo įgaliotinį Joną Šimkų, kuris turėjo susipažinti su opiausiais klausimais, tarp jų – tremtinių grąžinimo.

⁵³⁹ Ten pat, p. 205.

⁵⁴⁰ Ten pat.

⁵⁴¹ S. Raštikis, *Lietuvos likimo...*, p. 210.

⁵⁴² 1921 02 12 VRM Socialinės apsaugos departamento vicedirektoriaus ir Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo raštas Ypatingų reikalų valdytojui Kuzmai, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 272, l. 94.

⁵⁴³ 1921 03 01 Lietuvos pasiuntinybės Rusijoje pirmojo sekretoriaus J. Avižonio raštas URM, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 50, l. 226.

Kovo mėn. grįžęs iš Sovietų Rusijos J. Šimkus, aprašydamas tremtinių grįžimą, paminėjo ir problemas, su kuriomis susiduriama grąžinant kalėjimuose ir koncentracinėse stovyklose laikomus Lietuvos piliečius. Įdomu tai, kad laikraštyje „Lietuva“ išspausdintame straipsnyje Tremtinių grąžinimo sutarties pavadinimas pailginamas – ji tampa Tremtinių ir belaisvių grąžinimo sutartimi. J. Šimkus apgailestavo, kad tremtinių ir belaisvių grąžinimui labai sutrukdė L. Želigovskio žygis. 1921 m. sausio mėn. tremtiniai vėl pradėti gabenti. Siuntimas vyko per „Centroevaką“ (Centr Evakuacij), Sovietų Rusijos valstybinę įstaigą, atsakingą už tremtinių ir belaisvių evakuaciją, esančią Maskvoje. Ji turėjo skyrius kiekvienoje gubernijoje. Skundžiamasi, kad Lietuvos atstovybė negalėjo lankyti kalėjimų ir koncentracinių stovyklų ir nerinko duomenų apie Lietuvos piliečius. Vis tik prie šių asmenų, pažymima straipsnyje, galėjo prieiti Raudonojo Kryžiaus atstovai. Todėl J. Šimkus, dar būdamas Rusijoje, išsiuntė telegramą, kad LRK atsiųstų savo atstovą. Taip pat įgaliotinis kreipėsi į Komisariatą, prašydamas leidimo lankyti kalėjimus ir stovyklas dėl kalinčiųjų sąrašų peržiūrėjimo⁵⁴⁴.

1921 m. kovo pabaigoje karo atstovas kpt. Kazys Svilas sudarė karo belaisvių lietuvių, kalinčių Rusijos teritorijoje, sąrašą. Nurodyta, kad sąrašė esantys 35 žmonės pagal taikos sutartį turi būti išlaisvinti⁵⁴⁵. Vis tik sąrašo atsiuntimas į Lietuvą belaisvių grąžinimo nepaspartino. URM Rytų departamento direktorius A. Lisauskis kreipėsi į Generalinį štabą, prašydamas kpt. K. Svilo detaliam aprašyti veiksmus, kurių jis asmeniškai ir Atstovybė ėmėsi, kad iš kalėjimų būtų išlaisvinti lietuviai kariškiai. Atsakymo ilgai laukti nereikėjo. Lietuvos atstovybės Rusijoje karo atašė informavo, jog jis asmeniškai nieko nedarė, kad būtų išlaisvinti karo belaisviai, nes tam neturėjo įgaliojimų. Kpt. K. Svilas pabrėžė, kad tai diplomatinė veikla, kurią vykdo atstovas juriskonsultas. Pastarasis kelis kartus kreipėsi notomis dėl jų išlaisvinimo⁵⁴⁶. Sunku pasakyti, kiek šis 1921 m. pradžios susirašinėjimas susijęs su 1920 m. pabaigos krašto apsaugos ministro prašymu pateikti informaciją apie lietuvių karo belaisvius Rusijoje. Galbūt negavus informacijos iš Rusijos atstovų Lietuvoje, kreiptasi į savo Atstovybę Rusijoje ir per ją bandyta atsakyti į užduotus klausimus.

Rusija, keičiantis belaisviais, dažnai nesilaikydavo susitarimų. Tai kėlė Lietuvos pasipiktinimą ir trukdė bendradarbiauti. Rusų Atstovybės sekretorius Vladislavas Matuševskis pokalbio su A. Lisauskiu metu išreiškė Rusijos reikalavimą, kad būtų grąžinti visi rusų komunistai, kurie yra sulaukyti Lietuvoje. Taip pat buvo žadama Lietuvos belaisvius paleisti vėliau. Nutarta, kad derybas dėl keitimosi belaisviais

⁵⁴⁴ Jonas Šimkus, Mūsų tremtinių ir jų turtų grąžinimas iš Sovietų Rusų, *Lietuva*, 1921 03 12, Nr. 56, p. 1.

⁵⁴⁵ 1921 03 29 Sąrašas karo belaisvių lietuvių, kalinčių Rusijos teritorijoje ir priklausančių išlaisvinimui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 402, l. 58.

⁵⁴⁶ 1921 05 25 Lietuvos atstovybės Rusijoje karo atašė kpt. K. Svilo raštas Nr. 344 Generalinio štabo kanceliarijos viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 402, l. 55.

jokiu būdu negalima atnaujinti, nes „rusai šiame dalyke labai negarbingai pasielgė mūsų link – nesilaikė savo duoto žodžio. Jie [...] mums skolingi 30 kalinių.“⁵⁴⁷ Panašiu metu, gegužės 6 d., KAM susirūpino ir karo belaisviais. Generalinio štabo Rikiuotės skyriaus viršininkas kpt. Jurgis Bobelis Vietinės kariuomenės vadui išsiuntė raštą, kuriame klausė, „ar buvo kada nors iškeltas klausimas apie grąžinimą mūsų kareivių, patekusių nelaisvėn pas bolševikus, jeigu taip, tai būtent kokių būdu ir kas yra šiuo reikalu padaryta“⁵⁴⁸. Atsakymas, išsiųstas tik gegužės 24 d., skelbė, kad Vietinės kariuomenės brigadoje žinių apie Lietuvos armijos kareivių, patekusių į nelaisvę pas bolševikus, grąžinimą nėra⁵⁴⁹. 1922 m. liepos 29 d. Lietuvos atstovas Rusijoje išsiuntė telegramą, kurioje prašė skubiai atsiųsti sąrašus paskirtų diplomatinių kurjerių ir numatytų apsikeisti kalinių. Rugsjūčio 4 d. jam buvo išsiųstas atsakymas, kad kurjerių sąrašas jau išsiųstas, bet apie kalinius URM žinojo tik tiek, kiek apie juos pranešdavo juriskonsultas R. Rubinšteinas. Iš atstovybės buvo gaunama daug įvairių kalinių sąrašų, rašoma atsakyme Lietuvos atstovui Rusijoje, bet nei vienas jų nebuvo atstovybės patikrintas⁵⁵⁰. Taip pat informuojama, kad praėjusiais metais J. Baltrušaitis buvo sudaręs 117 Lietuvos piliečių kalinių sąrašą. Su Komisariatu buvo susitarta, kad Rusijai bus išduoti bolševikai, už kuriuos bus grąžinta 50 Lietuvos piliečių, nusikaltusių po taikos sutarties ratifikavimo, ir visi kalintys Rusijoje Lietuvos piliečiai, nusikaltę prieš taikos sutarties ratifikavimą, taip pat ir karo belaisviai. Tik dalis kalinių tuomet buvo atsiųsti. Kiti, „Narkomindelo“ (Narodnij komisariat inostranych del – Užsienio reikalų liaudies komisariatas) pranešimu, buvo paleisti. Tolesnis susirašinėjimas atskleidė, kad kai kurie buvo sušaudyti. Pasipiktinimą kėlė tai, kad Rusijos atstovai Lietuvoje įtikinėjo, kad mirties bausmė Lietuvos piliečiams Rusijoje nevykdoma.

Grįžusieji iš nelaisvės Sovietų Rusijoje apklausinėjami greičiausiai nebuvo. LCVA nepavyko rasti jokių šaltinių, kuriuose būtų aprašytas elgesys su karo belaisviais šioje valstybėje. S. Raštikis labai stebėjosi, kad grįžusiais „iš ilgos bolševikų karo nelaisvės nei tada, nei vėliau nei pulko vadovybė, nei kariuomenės vyriausias štabas“ nesidomėjo ir oficialiai neapklausė „apie pergyvenimus bolševikų karo nelaisvėje“⁵⁵¹.

Tiek KAM, tiek URM, besirūpindamos karo belaisvių iš Rusijos grąžinimu, buvo tarsi užmiršusios Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrių, kuris kaupė duomenis apie grįžusius karo belaisvius. Archyve saugomi duomenys apie grįžusius ir per Lietuvos įstaigas perėjusius Lietuvos piliečius dabar kelia daugiau klausimų,

⁵⁴⁷ 1922 05 03 URM griežtai slaptas pranešimas apie Lietuvos vidaus ir tarptautinę padėtį Olandijos atstovybei Nr. 44, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 262, l. 138.

⁵⁴⁸ 1922 05 06 Generalinio štabo Rikiuotės skyriaus raštas Nr. 1224 Vietinės kariuomenės brigados vadui, LCVA, f. 10, ap. 1, b. 119, l. 6.

⁵⁴⁹ 1922 05 24 Vietinės kariuomenės brigados vado raštas Nr. 2538 Generalinio štabo viršininko antrajam padėjėjui, LCVA, f. 10, ap. 1, b. 119, l. 4.

⁵⁵⁰ 1922 08 04 Konfidencialus raštas Lietuvos atstovui Rusijoje, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 301, l. 142.

⁵⁵¹ S. Raštikis, *Lietuvos likimo...*, p. 217.

nei pateikia tikslių atsakymų – skaičiai yra, bet jie neįgalina suprasti proceso krypties. Remiantis statistiniais duomenimis, nuo 1921 m. pradžios Kauno tremtinių punkte, Tremtinių karantine arba Lietuvos atstovybėje Latvijoje užsiregistravo 61 Lietuvos kariuomenės grįžtantis belaisvis; iki 1922 m. liepos mėn. – dar 9⁵⁵². Vis tik šie skaičiai neatskleidžia, kurie iš šių belaisvių grįžo kartu su politiniais belaisviais ar tremtiniais, kurie pabėgo iš nelaisvės, kurios valstybės teritorijoje jie buvo internuoti. Taip pat iškyla klausimas, kodėl kitos ministerijos neatsigrėžė į šią informaciją kaupusią instituciją.

5.4. Lietuvos piliečių, mobilizuotų į Raudonąją armiją ir patekusių į Latvijos ir Estijos valstybių nelaisvę, problema

Raudonarmiečiai visais būdais stengėsi, kad jų kariuomenę papildytų kuo daugiau vyrų. Ne vienas karo belaisvis, pabuvęs bolševikų nelaisvėje, grįžęs pasakojo, kad buvo įkalbinėjamas įsilieti į Raudonosios armijos gretas⁵⁵³. Pasitaikydavo tokių, kurie gyvendami sunkiomis nelaisvės sąlygomis, pasirinkdavo tarnavimą Raudonojoje armijoje.

1919 m. pabaigoje Latvijos valstybė, kaip jau minėta, susirūpino Latvijos piliečių, tarnavusių bolševikų armijos gretose ir patekusių į nelaisvę, grąžinimu. 1920 m. pradžioje Lietuvos karo atstovas Latvijoje kpt. V. Natkevičius krašto apsaugos ministrui raportavo, kad Latvijos Valmiero karo belaisvių stovykloje yra nemažai belaisvių Lietuvos piliečių, daugiausiai prievarta mobilizuotų į bolševikų armiją⁵⁵⁴. Atstovas į stovyklą nusiuntė kareivį, kuris surašė visus tokius į Lietuvą norinčius grįžti asmenis. Jokių kliūčių juos siunčiant į Lietuvą neiškilo – 32 vyrai per Rygą buvo nusiųsti į Mažeikius ir perduoti komendantui. Pranešta, kad daugiau karo belaisvių Lietuvos piliečių Latvijoje neliko. Latvijoje internuotų asmenų grąžinimui nesutrukdė ir tai, kad 1920 m. valstybių santykiai dėl teritorinių ginčų buvo paaštrėję, o sausio mėn. įvykusios derybos dėl sienos nebuvo sėkmingos.

1920 m. balandžio 20 d. ministrų kabinete buvo iškeltas klausimas dėl Lietuvos piliečių, kuriuos bolševikai mobilizavo, o vėliau, juos paėmus į nelaisvę, pateko į Lietuvos belaisvių stovyklas. Ministras be portfelio žydų reikalams M. Soloveičikas, iškėlęs šį klausimą, pasiūlė tuos, kurie buvo mobilizuoti prievarta, išlaisvinti iš belaisvių stovyklos. Ministras Pirmininkas sutiko su šiuo siūlymu ir nurodė, kad Lietuvos pilietis, per prievartą paimtas į bolševikų armiją ir teismui galintis tai įrodyti, turi būti paleistas. Teisingumo ministro pavaduotojas A. Kriščiukaitis ministrų kabinetui priminė, kad belaisvių stovyklos, kuriose laikomi šie žmonės, priklauso

⁵⁵² Žinios apie grįžusius iš svetimų valstybių Lietuvos kariuomenės belaisvius, *LCVA*, f. 928, ap. 2, b. 8, l. 10.

⁵⁵³ Sugrįžo iš bolševikų nelaisvės, *Lietuva*, 1919 04 04, p. 3.

⁵⁵⁴ 1920 02 28 Lietuvos karo atstovo Latvijoje raportas krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 103, l. 1., f. 929, ap. 1, b. 357, l. 98.

KAM, ir teismas neturi kompetencijos nagrinėti tokio pobūdžio bylų. Išklauses visus pasisakymus, ministrų kabinetas nutarė Lietuvos piliečius, laikomus belaisvių stovyklose kaip raudonarmiečius belaisvius, įrodžius priverstinį jų mobilizavimą, išlaisvinti⁵⁵⁵. 1920 m. pabaigoje Užsienio reikalų ministerijai per Lietuvos atstovą Estijoje Vytautą Gylį teko bendrauti su Estijos valdžia, prašusia kompensuoti penkių Lietuvos piliečių, buvusių raudonarmiečių, išlaikymą belaisvių stovyklose⁵⁵⁶. Iš 1921 m. sausio 7 d. parašyto atsakymo galime spręsti, kad Lietuvos URM buvo gerai susipažinusi su tarptautine teise, apibrėžusia karo belaisvio statusą. Papunkčiui, nurodant Hagos konvencijos paragrafus ir juos cituojant, atsakyta, kad karo belaisvius turi maitinti valstybė, kuri juos paėmė į nelaisvę; be to, neutrali valstybė neatsako už savo pilietį, kuris kariauja kitose kariuomenėse⁵⁵⁷. Taip paaiškinta, kad Estija kompensacijos gali prašyti nebent iš Rusijos, su kuria dėl to ir turėjo susitarti taikos sutartyje. Diplomatiškai patikslinta, kad Lietuva su Estija nekariavo ir Lietuvos piliečiai Raudonojoje armijoje kovojo ne Lietuvos įsakymu.

5.5. Kovų su bermontininkais karo belaisvių problema Lietuvoje

Lietuvos nepriklausomybei pavojų kėlė bermontininkai. 1919 m. liepos mėn. pabaigoje į Lietuvą įžygiavo plk. Pavelo Bermonto-Avalovo (Pavel Bermont-Avalov) kariniai daliniai, skelbėsi kovosiantys prieš bolševikus. Baltijos šalyse pasilikusi Vokietijos kariuomenė, vadovaujama gen. Rudigerio von der Goltzo (Rüdinger von der Goltz), P. Bermontą rėmė. Karinius dalinius sudarė vokiečių kareiviai ir rusų belaisviai. Tuo metu Lietuva kovojo ir su bolševikais, todėl aktyviai pasipriešinti bermontininkams negalėjo. Kovoms su bolševikais apimus, 1919 m. lapkričio 21–23 d. Lietuvos kariuomenė bermontininkus ties Radviliškiumi ir Šiauliais sumušė.

1919 m. lapkričio 28 d. vyriausiasis kariuomenės vadas tiekimo viršininkui įsakė visus vokiečius bermontininkus, į nelaisvę paimtus paskutiniuose mėšiuose, išsiųsti į Vokietiją per Virbalį⁵⁵⁸. Taip pat nurodyta, kad siunčiamieji pasirašytų, jog į Lietuvą daugiau nesugrįš. Gruodžio viduryje bermontininkai iš Lietuvos išstumti. 1919 m. gruodžio 15 d. Lietuvos vyriausybei buvo išsiųsta nota, kurioje informuota apie bermontininkų pasitraukimą ir prašyta išlaisvinti patekusius į nelaisvę vokiečius⁵⁵⁹. Jau 1919 m. gruodžio 21 d. vyriausiasis kariuomenės vadas gen. lt. P. Liutukas Tiekimų skyriaus viršininkui išsiuntė raštą, kuriame įsakė iš

⁵⁵⁵ 1920 04 20 Ministrų kabineto posėdis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 86, l. 172.

⁵⁵⁶ 1920 12 29 V. Gyliaus raštas URM, *LCVA*, f. f. 383, ap. 7, b. 250, l. 1, 2.

⁵⁵⁷ 1921 01 07 URM raštas Nr. 70 Lietuvos atstovui Igaunijoje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 250, l. 6.

⁵⁵⁸ 1919 11 28 Generalinio štabo viršininko raštas tiekimo viršininkui Nr. 3541, *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 346, l. 190.

⁵⁵⁹ 1919 12 15 Vokietijos pasiuntinybės Lietuvoje nota Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 60, l. 89.

stovyklų išlaisvinti visus vokiečius belaisvius bermontininkus, kurie niekuo neįtariamai ir „*valstybės tvarkai negrėsmingi*“⁵⁶⁰. Šis įsakymas buvo persiųstas Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui, kuris pradėjo rūpintis jo įgyvendinimu. Jau sausio 2 d. Belaisvių stovyklų valdybos viršininkas Tiekimų skyriaus viršininkui išsiuntė 60 bermontininkų karo belaisvių vokiečių sąrašą, nurodydamas, kad jie jau išsiųsti į Vokietiją⁵⁶¹. Išsiuntus šiuos karo belaisvius į Vokietiją, dar 45 bermontininkai vokiečiai, įtariamai nusikaltimais, liko Lietuvoje, Antrojoje belaisvių stovykloje⁵⁶².

1920 m. sausio 17 d. Vokietijos atstovas Lietuvoje pranešė vokiečių valdžios pasiūlymą apkeisti vokiečius bermontininkus, internuotus Lietuvoje, į 24 lietuvius belaisvius, esančius Vokietijos karo ministerijos priklausomybėje. Vokiečių valdžia taip pat žadėjo tuos belaisvius, kurie yra padarę kriminalinius nusikaltimus, nuteisti⁵⁶³. Sausio 27 d. Tiekimo skyriaus viršininkas Belaisvių stovyklų valdybos viršininkui išsiuntė skubų raštą, kuriame prašė atsiųsti bermontininkų karo belaisvių sąrašą. Be vardo, pavardės ir tėvo vardo, į sąrašą turėjo būti įtraukti detalesni duomenys: kokioje dalyje belaisvis tarnavo, kur paimtas į nelaisvę, už ką įtariamai, prašyta pateikti nusikaltimo liudytojų pavardes⁵⁶⁴. Dar negavus sąrašo, sausio 28 d. URM atsakė, kad lietuvių belaisviai turi būti gražinti į Lietuvą be jokių ypatingų sąlygų, tuo tarpu „*vokiečiai bermontininkai yra laikomi nusikaltėliais avantiūristais*“⁵⁶⁵. Vis tik atsizvelgdama į vokiečių valdžios pasižadėjimą nusikaltusius teisti, Lietuvos vyriausybė sutiko gražinti karo belaisvius bermontininkus Vokietijos piliečius su sąlyga, kad Vokietija sumokės už išlaikymą tiek paleistų, tiek dabar nelaisvėje esančių jos piliečių. „Lietuvoje“ išspausdintame pranešime „Atiduoda vokiečiams bermontininkus“ įvardyta dar viena sąlyga – atlyginti nužudyto kar. Rimavičiaus šeimai⁵⁶⁶. Šaltinių, patvirtinančių apsikeitimą belaisviais, deja, nepavyko surasti.

Susitarimas keistis karo belaisviais su Vokietija, siekusia susigrąžinti savo piliečius, kariavusius P. Bermonto–Avalovo vadovaujamų dalinių gretose, vyko sklandžiai. Lietuvos valdžia nestabdė karo belaisvių vokiečių bermontininkų išsiuntimo iš Lietuvos. Atvirkščiai – jų repatriacija prasidėjo dar prieš bermontininkų pasitraukimą iš Lietuvos. Pirmieji karo belaisviai buvo išlaisvinami tik pasirašę pasižadėjimą negrįžti į Lietuvą. Bermontininkams iš Lietuvos išsikrausčius, planuotas pasikeitimas karo belaisviais. Lietuvos vyriausybė sutiko išlaisvinti net įtariamus nusikaltimais karo belaisvius vokiečius.

⁵⁶⁰ 1919 12 21 Vyriausiojo karo vado įsakymas tiekimų viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 89, l. 2.

⁵⁶¹ 1920 01 02 Belaisvių stovyklos valdybos viršininko pareiškimas Nr. 73 tiekimų viršininkui, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 89, l. 3.

⁵⁶² 1920 01 13–1920 01 19 Žinios apie karo belaisvių stovį, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 5.

⁵⁶³ 1920 02 04 Ministerijos žinios Lietuvos atstovybei Kopenhagoje, *LCVA*, f. 383, ap. 17, b. 9, l. 79.

⁵⁶⁴ 1920 01 27 Skubus tiekimų viršininko raštas Belaisvių stovyklų valdybai, *LCVA*, f. 1, ap. 1, b. 110, l. 2.

⁵⁶⁵ 1920 02 04 Ministerijos žinios Lietuvos atstovybei Kopenhagoje, *LCVA*, f. 383, ap. 17, b. 9, l. 79.

⁵⁶⁶ Atiduoda vokiečiams bermontininkus, *Lietuva*, 1920 02 07, Nr. 30, p. 3.

IŠVADOS

Karo belaisvių padėtis įvairiais laikotarpiais labai skyrėsi. Kiekviena epocha ir tam tikra valstybės politinė, kariavimo kultūra diktavo savo elgesio su karo belaisviais modelius. Karo belaisviai nuo paprotinės teisės objekto tapo valstybės, vėliau – tarptautinės teisės objektu. XIX a. ir XX a. sandūroje, ieškant „teisingo“ karo formų, suorganizuotos tarptautinės konferencijos. Hagos konvencijoje apibrėžtos elgesio su karo belaisviais normos. Jos turėjo užtikrinti humaniškesnę požiūrį į karo belaisvius, garantuoti būtinas išgyvenimo sąlygas. Karo belaisvių repatriacijos klausimas šiuose teisės aktuose detalizuotas nebuvo.

Besikuriančiai Lietuvos valstybei reikėjo rūpintis Pirmojo pasaulinio karo lietuvių belaisvių grąžinimu iš Europos valstybių, prasidėjus kovoms su Raudonąja armija, lenkais ir bermontininkais atsirado rūpestis dėl Nepriklausomybės kovų karo belaisvių. Lietuvos Taryba 1918 m. sausio pabaigoje iškėlė Pirmojo pasaulinio karo lietuvių belaisvių klausimą, paskelbus Lietuvos nepriklausomybę prie Tarybos suorganizuota Tremtinių ir belaisvių grąžinimo komisija. Jos darbas priklausė nuo Vokietijos, kuri karo belaisvių lietuvių grąžinimą į Lietuvą stabdė. Tremtinių ir belaisvių grąžinimo komisiją perdavus VRM, įkurtas Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius. Galima pastebėti kelis jo veiklos etapus, nulemtus tiek valstybės vidaus padėties, tiek santykių su kitomis valstybėmis. Pirmojo sąlyginė pradžia – 1918 m. gruodžio mėn., pabaiga – 1920 m. liepos mėn., būdingas gana intensyvus punktų, turėjusių rūpintis grįžtančiais, steigimas, kiekybinė plėtra ir gana vėlyvas veiklos reglamentavimas, dažnesniu atveju įteisinęs tai, kas buvo įgyvendinama praktiškai. Pirmojo etapo pabaiga sietina su Tremtinių grąžinimo sutarties su Rusija pasirašymu. Antrasis, besitęsęs iki 1921 m. pradžios, – dalinis sąstingio laikotarpis, kai didelių pasikeitimų nebuvo. Tik 1921 m. vasario–kovo mėnesiais galima pastebėti pagyvėjimą – veiklos įvertinimą, naujų uždavinių formulavimą, trūkumų išryškinimą ir jų naikinimo būdų ieškojimą. Vis tik Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius savo instrukcijose ir veiklos aprašymuose deklaravęs, kad rūpinasi belaisvių grąžinimu, realiai veikė tik Lietuvoje ir atliko daugiau administracinę, o ne koordinuojantį, politinį darbą.

1915–1918 m. vokiečių valdžios skelbiamais duomenimis, Vokietijos belaisvių stovyklose buvo internuoti 19709 carinės Rusijos armijos karo belaisviai lietuviai. Jų grąžinimu į Lietuvą pradėjo rūpintis Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje atašė belaisvių reikalams J. Koncevičius. Lietuvos piliečiais laikyti asmenys, kurie prieš karą gyveno Kauno, Vilniaus, Suvalkų ir Gardino gubernijose. Belaisvių lietuvių repatriacijos darbas vyko dviem kryptimis: kontaktuojant su Vokietijos vyriausybe ir Antantės valstybėmis; lietuviai belaisviai ruošiami organizuotam grąžinimui: raginami stovyklose telktis į kuopas, laikraščiuose spausdinami atsišaukimai, kovojama su lenkų ir bolševikų propaganda, paskiriama viena belaisvių

rinkimosi vieta – Pr. Holando stovykla. Jei iš pradžių belaisvių siuntimą namo stabdė Vokietija, tai nuo 1919 m. vasario – Antantė, kuri dėl revoliucijos Rusijoje laikinai uždraudė rusų belaisvių grąžinimą. Šią problemą bandyta išspręsti diplomatiniais būdais – Antantės valstybių institucijoms pradėti siuntinėti prašymai išlaisvinti lietuvius, kurių pagrindinis argumentas buvo Lietuvos karas su bolševikais. Gavus leidimus tiek iš Antantės, tiek iš Vokietijos, gegužės mėn. pabaigoje į Lietuvą išvyko pirmieji karo belaisvių būriai. Iki rugsėjo 13 d. į Lietuvą išsiųsta 9400 asmenų. Jei Lietuvoje veikęs Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius administravo belaisvių grąžinimo / sutikimo darbus šalies viduje, tai atašė J. Koncevičius, bene autonomiškai, kontaktavo su Vokietija, Antantės valstybėmis ir užsienyje veikusiomis Lietuvos draugijomis, kurios šelpė karo belaisvius. Nors Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriui atašė nebuvo atskaitingas, sulaukdavo jo raginimų spartinti darbą; tiesiogiai bendradarbiauta planuojant dalį belaisvių grąžinimo darbų.

1919 m. rugpjūčio 1 d. prie Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje įkurta Pareivių komisija, kuri buvo atsakinga už karo ir civilių belaisvių telkimą, šelpimą ir grąžinimą namo. Jos darbo sklandumas priklausė tiek nuo Antantės valstybių, tiek nuo Vokietijos, per kurią „pareiviai“ turėjo būti vežami, geranoriškumo. Darbus stabdė finansų stygius – trūko pinigų belaisvių pervežimui. Ši komisija į Lietuvą padėjo grįžti tūkstančiui karo belaisvių lietuvių. Pirmojo pasaulinio karo metais belaisviais lietuviams rūpinosi lietuviškos organizacijos ir individualūs asmenys, gyvenę Šveicarijoje, Prancūzijoje ir kitose Europos šalyse. Kryptingas belaisvių grąžinimo darbo koordinavimas galėjo prasidėti tik po Vokietijos kapituliacijos. Jį perėmė Lietuvoje ir užsienyje įkurtos institucijos. Už Lietuvos teritorijos ribų veikė atašė belaisvių reikalams prie Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje ir Pareivių komisija prie Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje dirbo savarankiškai nuo Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus Lietuvoje. Jis belaisvių grąžinimo darbą koordinuojančiu organu nepasidarė, o dėl įgaliojimų stokos liko tik valstybės viduje veikusia, belaisvių šelpimu besirūpinusia institucija.

Nepriklausomybės kovų pradžioje iškilė karo belaisvių problema. 1919 m. vasario mėnesį Kaune buvo įkurta komendantūrai pavaldi belaisvių stovykla. Gegužės mėn. viduryje belaisvių stovykloje buvo laikomi 22 Raudonosios armijos karininkai ir 499 kareiviai. Tuo metu paruoštos instrukcijos apie karo, civilių ir laikinai suimtų belaisvių laikymą stovykloje reglamentavo realybėje veikusią praktiką. Belaisvių skaičiui didėjant, jų kontingentui plečiantis, įsteigta daugiau stovyklų, kurių darbą koordinuoti turėjo Belaisvių stovyklų valdyba. Bendruose nurodymuose apie belaisvių stovyklas apibūdintos karo belaisvių gyvenimo sąlygos, dienotvarkė, teisės, numatytos išlaisvinimo procedūros. Nors Lietuva prie Hagos konvencijos dėl sausumos karo įstatymų ir papročių *de jure* prisijungė tik ketvirtajame dešimtmetyje, pagrindiniai teisės aktai, nustatantys elgesį su karo

belaisviais, praktiškai pradėti įgyvendinti jau 1919 m. vasarą.

Lietuvos valstybei teko rūpintis Nepriklausomybės kovų karo belaisvių grąžinimu. Su kiekviena valstybe šis klausimas buvo derinamas skirtingai, atsižvelgiant į tarpvalstybinius santykius ir politinę konjunktūrą. Pamišti nebuvo ir į kitas kariuomenes mobilizuoti bei į nelaisvę patekę Lietuvos piliečiai.

Santykiuose su Lenkija karo belaisviai tapo savotiška dialogo užmezgimo priemone, laidininku, tačiau Antantės valstybių karinių misijų tikėjimas, kad jie sumažins tarpvalstybinius konfliktus, neišsipildė. Keitimosi karo belaisviais klausimą aktualizavo ir oficialios karo padėties tarp valstybių nebuvimas, kita vertus, karo belaisviai, būdami tarpvalstybinių susidūrimų aukomis, išryškino konflikto stiprumą. Derybos dėl apsikeitimo karo belaisviais dėl įtemptų santykių sekėsi sunkiai. 1919 m. lapkričio mėn. atsiradusi idėja pasikeisti karo belaisviais buvo pradėta realizuoti tik po pusės metų.

Lenkijos daliniai, nepajėgę tvarkingai pasitraukti iš Lietuvos, 1920 m. liepos 18 d. buvo nuginkluoti ir internuoti belaisvių stovyklose. Nors atskirų dokumentų, reglamentuojančių internuotųjų laikymą, nebuvo, tiek valstybinės institucijos, tiek ministrų kabinetas suprato, kad jie nėra lygintini karo belaisviams. Tai nesutrukdė apie 90 lenkų karininkų ir per 3500 kareivių ministrų kabineto posėdyje pripažinti karo belaisviais, o į Prancūzijos karinės misijos įsakmų prašymą juos laikyti internuotais, sureaguoti tik formaliai.

Prieš pasirašant Suvalkų sutartį, Lietuva Lenkijai pasiūlė pasikeisti karo belaisviais. Viena vertus, jie turėjo tapti santykių gludinimo instrumentu, tarpvalstybinio komunikavimo priemone, kita vertus, tikėtasi jais pasirūpinti net sutarties nepasirašymo atveju. Nors Suvalkų sutartis buvo sulaužyta, keitimasis belaisviais 1920 m. spalio pabaigoje įvyko. „Želigovskiada“ Lietuvai nesutrukdė savo įsipareigojimus vykdyti sklandžiai, tuo tarpu oficiali Lenkija procesą vilkino. 1920 m. lapkričio 30 d. pasirašyta karo paliaubų sutartis numatė, kad karo belaisviai bus perduoti Karinei kontrolės komisijai, kas realiai nereiškė daugiau nei jos tarpininkavimo Lietuvai su Lenkija keičiantis karo belaisviais. Nors keitimasis belaisviais prasidėjo iš karto, Lenkija jį vilkino. Lenkija susitarimo iki galo neįgyvendino. Lietuvoje taip pat liko karo belaisvių lenkų.

1922 m., Lietuvai su Lenkija nutraukus oficialius ryšius, surastas mediatorius – LRK draugija. Ji turėjo patirties rūpinantis karo belaisviais, todėl energingai įsitraukė į lietuvių ir lenkų belaisvių keitimosi darbą. Iki 1923 m. pasikeista beveik visais karo belaisviais.

Santykiai su bolševikais, persipynę su Antantės interesais, diktavo kardinaliai skirtingos belaisvių politikos gaires. Lietuva sutiko, kad karo belaisviai bolševikai prisidėtų prie baltagvardiečių, tačiau dėsė tai įgyvendinti. Pasirašius taikos sutartį, kurioje karo belaisviams atskiras dėmesys nebuvo skirtas, visi karo belaisviai pradėti iš belaisvių stovyklų siųsti į Sovietų Rusiją. Tačiau tokio atsako iš jos ne-

sulaukta – karo belaisvių grąžinimas iš Sovietų Rusijos strigo. Tam įtakos turėjo ir tai, kad karo belaisviai nebuvo įvardyti kaip atskira iš Rusijos grąžintina grupė. Apie ją tebuvo užsimenama kitų grąžintinų asmenų kategorijų – tremtinių, kalinių, politinių kalinių – kontekste. Atrodytų, jog nevykstant karui tarp valstybių, belaisviai turėjo būti išlaisvinami lengviau. Be to, lietuvių karo belaisvių skaičius Rusijoje nebuvo didelis, todėl tikėtasi juos sugrąžinti kartu su kitomis grupėmis. Toks Lietuvos vyriausybės ir kariuomenės neapdairumas atskleidė, kad karo belaisviai lietuviai Rusijoje užmiršti, jais rūpinamasi nepakankamai.

Santykiuose su Lenkija karo belaisvių klausimas buvo aktualizuotas, jų grąžinimu rūpinosi ministrų kabinetas, KAM, URM. Sovietų Rusijos atveju karo belaisviai buvo primiršti. Tokią kardinaliai skirtingą situaciją lėmė tai, kad Lietuvos ir Lenkijos dialogas buvo labiau linkęs virsti monologu, o karo belaisviais naudotasi kaip priemone jų atnaujinti; be to, Lietuvoje jie padėjo formuoti „blogo lenko“, negailestingo kaimyno įvaizdį. Santykiuose su bolševikais karo belaisvių problemą užgožė tremtiniai, politiniai belaisviai / kaliniai ir įkaitai. Jais pradėta keistis jau 1919 m. vasarį. Tačiau institucijų, pasiryžusių organizuoti tvarkyti karo belaisvių klausimą, neatsirado. Jei iš Lenkijos grįžę lietuviai belaisviai buvo apklausinėjami apie elgesį su jais, jiems išmokama kompensacija, tai iš bolševikų grįžusieji buvo užmirštami visomis prasmėmis – jie apklausiami nebuvo, karo belaisvių pašalpos negavo.

Lietuvos belaisvių stovyklose taip pat buvo laikomi 300 bolševikų kariuomenėje tarnavusių ir į nelaisvę patekusių Latvijos piliečių. Latvijoje buvo 32 tokie Lietuvos piliečiai. Valstybių santykių peripetijos įtakos karo belaisvių grąžinimui neturėjo – jie sklandžiai buvo siunčiami į savo tėvynę. Lietuva kaip galima greičiau stengėsi nusimesti ir karo belaisvių bermontininkų našta. Dar kovoms su jais nepasibaigus, buvo organizuojamas vokiečių bermontininkų išsiuntimas į Vokietiją. Rusijos piliečiai bermontininkai pradėti gabenti į Rusiją po taikos sutarties pasirašymo.

Pirmojo pasaulinio karo belaisvių grąžinimą lėmė Antantės ir Vokietijos politika. Lietuva savo piliečių belaisvių grąžinimo akciją galėjo išnaudoti savipopuliarinimui, antibolševikinio nusiteikimo skelbimui ir valstybingumo pamato klojimui. Tuo tarpu politika Nepriklausomybės kovų karo belaisvių atžvilgiu labiau priklausė nuo Lietuvos santykių su valstybe, kurios karo belaisvių ji turėjo. Skirtingas požiūris į bolševikų nelaisvę ir į lenkų nelaisvę patekusius karius atskleidė, kad jie buvo tarpvalstybinių interesų instrumentas, galėjęs tapti kontakto pretekstu, kitų susitarimų garantu.

ABSTRACT

The Policy of Lithuanian Republic on Prisoners of War in 1919 - 1923

The problem of war prisoners in Lithuanian historiography is purely analyzed. Data in archives and published sources allow looking deeper into this topic and answering the following question – what politics pursued Lithuanian Republic in respect to war prisoners in 1918 – 1923.

Repatriation of Lithuanian war prisoners of World War I from European states, struggle with Bolsheviks, Poles and the Bermontist in the process of establishment of Lithuanian state, raised a problem of war prisoners of Independence struggles. In January of 1918 Lithuanian Council raised a question of Lithuanian prisoners from WW I. After establishing independence of Lithuania, Committee of Repatriation of Expatriates and Prisoners were organized. Work of the Committee depended on Germany, which was blocking repatriation of Lithuanian war prisoners. When Committee of Repatriation of Expatriates and Prisoners was transferred to Ministry of Internal Affairs, Section of Repatriation of Expatriates and Prisoners was established. This institution started organizing nourishment and sleeping stations for repatriating expatriates and prisoners, initiated enactment of laws concerning repatriation of expatriates and prisoners, regulated its own activities.

According to data declared in 1915 – 1918 by authority of Germany, 19709 Lithuanian prisoners from Russian tsarist army were interned in the German camps of war prisoners. Priest J. Koncėvicius, attaché of Lithuanian legation in Germany, was the first to start the repatriation of these prisoners to Lithuania. The process was conducted differently. Firstly, in partnership with German government and states of Entente. Secondly, arranging organized repatriation of Lithuanian prisoners: urging to get united into companies, publishing appeals in newspapers, struggling with polish and bolshevik propaganda. From May to September of 1919, 9400 Lithuanian prisoners of WW I were repatriated from Germany to Lithuania.

In August of 1919, Committee of Pareiviai next to Lithuanian delegation in Peace Conference of Paris was established. It was responsible for uniting war and civil prisoners, endowment and repatriation. The Committee helped 1000 Lithuanian war prisoners to come back to Lithuania.

When struggles of Independence in Lithuania started the problem of war prisoners emerged. In February of 1919 prisoners' camp in Kaunas was established. In the middle of May 22 officers of Red Army and 499 soldiers were held in the camp. Later more camps were instituted to the reason that number of prisoners was increasing and contingent enlarging. The Board of Prisoner Camps coordi-

nated camps.

Lithuanian state had to take care of repatriation of war prisoners from struggles of Independence. The repatriation issue was dealt separately with every state in regard to international relations and political conjuncture. Other Lithuanian citizens who were either mobilized to various armies or captured, as prisoners were not forgotten. In relationship with Poland the issue of prisoners was made a topic. The Cabinet, Ministry of Defence and Ministry of Foreign Affairs took care of their repatriation. In the case of Soviet Russia war prisoners were if not forgotten than not considered properly. This cardinally different situation was conditioned by Lithuanian – Polish dialogue that was rather more of a monolog. War prisoners were seen more as a tool to renew it. To say more, in Lithuania they started to construct the image of “bad pole” and ruthless neighbour. In relationship with Bolsheviks, the problem of war prisoners was shaded by expatriates and hostages.

In Lithuanian war camps 300 Latvian citizens, who served in Bolshevik army or got captured by it, were held as well. In Latvia were only 32 Lithuanian citizens. Relations between the states in this case did not influence repatriation of the prisoners. They were returned to their homelands with no delays.

Lithuania attempted to loose the burden of war prisoners from the Bermondist as quick as possible. The struggle with them was still in the process when repatriation of Germans was organized. Russian citizens from the Bermondist were repatriated to Russia after Peace treaty was signed.

The repatriation of war prisoners of WW I depended on politics of Entente and Germany. Lithuania could use the move of repatriation of its citizens to popularize itself, declare anti – Bolshevik attitude and to lay foundation of statehood. Whereas, politics of war prisoners from struggles of Independence depended more on relations with Poland. Different attitude to captivity of Bolsheviks and Polish custody unfolded the following fact: war prisoners were more of tool for international interests, which could become a handle for contact and/or warranty for other agreements.

PRIEDAI

1. Vyriausio tremtinių ir belaisvių grąžinimo inspektoriaus A. Kubiliaus pareiškimas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 45–60.

Ponui Vidaus Reikalų Ministeriui 45

A. Kubilius
Vyriausiosios Tremtinių ir
Belaisvių grąžinimo
inspektorius.

Pareiškimas

1918 m. dar quadrato mėnesių man priėjo perimti tremtinių grąžinimo Sąjūdis prie vos tos įstaigos paimtos V. R. M. p. Vilniuje. Prieš tai tremtinių grąžinimo Sąjūdis buvo prie Tautos Tarybos ir organizuota buvo gana silpnai: turėjo patalpas Kreutininams netik prapaolamai, steigėsi paprastai galiosmės tremtinių ir Vokietijų karaktoriai, Riskyus Tremtinių Sąjūdis prie V. R. M. netgi tebuvo, ir tos ministerijos imioje, bet buvo perduotas Vokietijai darbu ir Martinus Departamentui. Tuo metu Sąjūdis jau turėjo kelnišavo įgaliosmės - Vilniuje, Daugpilyje, Kalkūnuose, Gardine, Alytuje, kurse turėjo sovare, papulbe grįžtančius vokiepaulama; tremtiniams. Perisėlus Vokietia, Kaunau tremtinių sąjūdis, lėxo pariktas prie darbo ir Sovare, Apraugos ministerijos, ir vėle bus kreipama daugiau dėmesio į prisėlotama prapaolamai grįžtančių tremtinių ir belaisvių; bus išdėsiuofama praus asmuos liūdyna, liūrosan apsigyvenimui Lietuvos. Pilietybės kontrole bus labai silpnas, kadangi visi Valdimo organai tuomet dar silpnai suorganizuoti ir kreivienų komisijoje turė R. A. tik V. R. skiaisterijje atstovai atsargdavo, kad mas neturime imonij suarbe-tinamus rezultatus, kaip tremtinių grąžinimo, Socia-ler Apraugos Būta, Kuris žinuoje buvo Kreutininų Sąjūdis, nepatogu buvo organizuoti polrepa ar areištu-ki; Arvamus, oha ir liūtuon polrepa.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
F. 928, ap. 2, b. 235, l. 45

Nor ticinot būvot gerai, kad mes turėtume
betarpi su Rusijos enciklopedija ir galėjome būti
ne tik su pilvečių liūpa, gražinti atgal. Bet
turime kelmūnų gražinimas vis mažėjęs ir ma-
žėjęs ir todėl turime gražinimo laikus turime su-
lytas su 5 metų mokytojiškais. Tad galime
įprasti, kiek galėję nuvesti. Ai kelis kartus
nurodėme, kad laikas raugtis per smarn-
mės reorganizacijos trektinū, patikėdama projek-
tas, bet jie visomet buvo atmetami, kadangi
dar nebuvo padaryta sutartis su Sovietų Rus-
sais. 2- mano visų projektų buvo priimti
būt ole, kuri vėliau išleista Ministeri.
Kad būtų apie teisingą savivaldyboms velti
studa, nesovietis ir pigioms kasoms maisto,
o bites - instrukcija trektinū gražinimo
reikalai, išleista departamente, kuri ta pa-
mau sutartyje išmontuota praktikoje
dar nesuadurus su Didelium trektinū judėjim.
Ta instrukcija šio laiku, neturint betarpių
suvirškumo su Rusais, maia tepritaroma
trektinū gražinimui. Beabė, iron kal-
tas ir trektinū šlypius, kad ta pa ilgai
reparuoti ir statyti šio reikalai; Bet on
buvo laisvama geresnių aplūdybių dėl
kelmūnų gražinimo, būtent, pasivonia
kilvauas, beto šlypius tekurėjo ta ir šlypių
žmoni, kuri on spėdavo atlikti kasdienius
suvisrašūnėjimą; turėdami gi vieną kambari
darbui, ir kuri kasdien atvykdaas daugelio žvū-
riais reikalais šlypių, ir kalbaut vėliau
kambarioji su jais, kuriems buvo turėdama
darbas, kiti tebeturėta ir iki šiol. Tebu gelvama
produkti vėgiau darbt. geon šlypių dar vėnų kambari.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
№ 928 Ap. 6 B. 235 L. 45ap.

ir mairūnste, kuri prklaunęta su Lityraus. —
 Kadangi prisecna laisvęti treutonių prievoms
 ęstalgę paprontę, kame uęra iędęrių, rei-
 kalęgę pumstams avaulę teisia Lityrių;
 bet, avansas apępama Lityrių vrasas ęgaloti-
 mių svetimos valtybos. Todol tovarų vępę
 vedomi avansas atskaitomybos Lityrių
 butina; reikalungas bugalteris, ypaę, kad
 atskaitomybos su svetimos valtybos
 ytu sunkios ir butina reikalungas
 ępveos to- bugalteris. —

Nęsant valtyboje Statistikos biuro ir
 numeriant pocių valtybei reikalungas ęnias,
 nemaii vęngina skępę taikus keitimas
 formų statistonių ęnių, kadangi vęra ję
 skępas vidęrtos, pasirodo nepastovios,
 bito- bęredalungas etc, nes atoma bega-
 lo daug laido, gi tęsant Lityrių tokiam
 maiam ęsaiiui sakantęję, jostu bęra
 nęra galomybos preiti pve vęntinio darbo,
 ypaę, kad nęsant vakarinių ablyginomę
 taruautęjams, negaloma ir ję reikalauti
 darbo vęri nustatyti valausę. Tękeliam tovarų
 mių statistikos ęnių apę judęjimą treutonių
 pauciamas statistikos dalies vęrtęję reikalų-
 gimas.

Turint vęra aukęriaus vidęrtęta omenų ir tai, kad
 dabar jau sparęia. praetęjusi treutonių revęsusę
 tes nemaiian 3 metę, o mas delci nepastov-
 nių politinių aplęnybių noturimus iki šiol
 tonkams Karantios ir treutonių gręjūvę
 reikalų ęstatymo, kurio revęsus bęra ga-
 loma vęsti tam tęroj tovarų treutonių
 gręjūvę darbo. —

Lietuvos centrini valstybes archyvas
 P. 928 Ap. 21 B. 235 I. 46

2. Laikinoji instrukcija, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 88.

V. D. ir A. M. - ja.

PP

Socijals ūpsaugos Departmentas
Trentinių ir Belsisvių Gręžinimo Skyrius.

Laikinoji Instrukcija.

.....
Skyriams įgaliotinams, registracijos Maitinimo pereinamų
jų Punktų ūzveizdetojams.

Gręžinime belsisvių ir trentinių kaip iš Vokietijos, taip
ir iš Rusijos į Lietuvą reikalinga prisilaikyti bios tverkos:

1/ Visus atvežiuosius trenkinyje ar šiaip atvykusius į
Punktą belsisvius ir trentinius, privalo apžiūrėti Gydytojas,
kad patikrinti ar nėra jų tarpe sergančių užkrečiamais li-
gomis.

Suresti trenkinyje ligonis tuoj perduodami į ligoninę. Va-
gonas, kuriame suręsti ligoniai užkrečiamais ligomis, reika-
linga sulaukyti, kad būtų galima Gydytojui parūšėti visas ki-
tas keliaujantiems. Jeigu jie bus trentiniais ar belsisviai rei-
kalinga juos sulig Gydytojo sprendimo patalpinti atskirai ir
užlaikyti Gydytojus nuskirtą laiką.

2/ Visus trentinius ir belsisvius, kurie eis pėsti ar va-
žiuos į savo gyvenamos vietas, reikia priimti į Maitinimo Punk-
tą suteikiant, sulig įsakymo Laikincaios veldžios:

- a) nakvynę
- b) maistą
- c) išduoti tam tikrus liudijimus su pateisina-
ma apie jų bedinamą.

Išduodent liudijimus reikalinga užlaikyti senus dokumen-
tus, išduotus šelpimui ar savivaldybių įsteigoms.

3/ Vesti registraciją sulig narodytos Skyrius formos M-6
atskirai grįžtantiems a) į Lietuvą, b) Lenkiją, d) Vokietiją,
e) Latviją ir f) Ukrainą.

4/ Debėti, kad apskritių, veldžių Komitetai bei miestų
Tarybos duotą vežimus (įsakymus laik. Vslđžios) pervežimui be-
lasisvių ir trentinių į jų apgyvenimo vietas, keliaujantiems
gelazinkelinu išgauti vagonus.

....5/ Trentiniais ir belsisvisi Maitinimo Punkte gali pasilik-
ti tik 2 - 3 dienas.

6/ Tverks Maitinimo turi būti tokie:

- a) pusryčiai: kava arba arbata ir sveras daunos.
- b) pietus: zupė į zupę įdedama mėsa, žuvis ir t.t.
- c) vakarienė: arbata arba kava.

7/ Datas (berksai), kur gyvena belsisvisi ir trentiniais tu-
ri būti užsikomas pavizdingoje tvergoje ir sveroje, del ko
reikalinga nuolatina dezinfekcija lovų, sienų ir t.t.

8/ Patinai reikalinga nusiųsti kiekvieną belsisvių ir trent-
inių pirtin ir jų saboms padaryti dezinfekcija.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

928 Ap. 2 B. 288 l. 88

- 9. Tik - ką stvykusius Punktą patalpinti atskirai nuo atlikusiųjų pirtį arba karantiną.
- 10. Sanitarine Punte tvarka nustato ir prižiūri gydytojas.
- 11. Iš baraku bei Maitinimo Punte bėlsisvisi ir trentinisi negali buti išleisti be gydytojaus satikimo.
- 12. Trentinisi ir bėlsisvisi svetimo Valstybių paveldinisi g. ištentieji per Lietuvą iš stobių nelėslaidžiami, o privalo tiesisi vėžiucti toliu traukiniu ligi demarkacinės sienos.
- 13. Irie pereinamųjų Puntų turi buti visi einantieji Lietuvoje laikėbėsi, dėl pasiskaitymo pravežiuojantieis.
- 14. Reikalings suteikti visiems bėlsisvisiems ir trentinisiems žiniss kas link tolymesnės jų kėlioniės.
- 15. Kiekviename Punte turi buti išdirbtos apie visurinę tvarkę instrakcijos ir iškabintos kiekviename kambary matomaj vietoj.-

(pes.) K. S e k i s o k a s.
 Socialės Apseuges Departamento Vedėjas.

(pes.) A. K a b i l i u s.
 Trentinij ir Bėlsisvij Grėžinimo
 Kyrissus Vedėjas.

Originalai atstinka:
Y. M. M.
 Trentinij ir Bėlsisvij Grėžinimo
 Dalies Vedėjas.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
 K. 928 Ap. 2 H. 288 L. 89

3. 1919 07 24 DSAM Socialinės apsaugos departamento Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus instrukcija grįžtančių tremtinių ir belaisvių globojimo reikalui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 13-17.

Darbo ir Socialės Apsaugos Ministerijos
Socialės Apsaugos Departamento
Tremtinių ir Belaisvių Grąžinimo Skyriams

I n s t r u k c i j a .

grįžtančiųjų tremtinių ir belaisvių globojimo reikal.

§ I.

Tremtinių ir belaisvių grąžinimo tvarkymas pavesa D. ir Soc. Aps. Ministerijos žiniai ir vykinama jis per Tremtinių ir Belaisvių Grąžinimo Skyrių prie Soc. Aps. Departamento, kaip centralinė to darbo įstaiga.

Valdžios įsekymu š.m. geguž. m. 4 d. savivaldybių įstai-
gams taip pat uždėta prievolė eiti pagelbon grįžtantiems tremti-
niams ir belaisviams.

Minėtasis įsekymas taip skemba:

1. Kiekvienas grįžtantis tėviskėn tremtinis ar belaisvis, kuris nori gauti iš Viešųjų Įstaigų pagelbos kelionėje, išengęs Lietu-
vos teritorijon, privalo aksiregistruoti artymiausiams Darbo ir Socialės Apsaugos Ministerijos Socialės Apsaugos Departamento Punte ir gauti iš tenai tam tikrus liudymus.

2. Apkribių, valbių ir miestų savivaldybės privalo kiekvienam keliaujančiam tremtiniui ar belaisviui turintiems Socialės Apsau-
gos Departamento paliudymas, pagelbėti sugrįžti į savo apsigyven-
nimo vietas, suteikiant jiems:

- a) dovenai nekvyne;
- b) parūpinant pigiomis kepinomis maisto nusipirkti ir
- c) pvežant dovenai reikalui esant 20-25 veretas ligi kitam valbiui ar keliaujančiam vieton.

Tiekime grįžtantiems Lietuvon tremtiniams ir belaisviams pagelbos vietose pvedama stikiti Poilsio ir maitinimo Punktams, kurie yra organizuoti sverbesnėse perėjimo ir kelių susiduriniame vietose.

Poilsio ir maitinimo punktai, taip pat ir pavienus Sky-
rius įgaliotiniai, kuriems pvesta yra tremtinių ir belaisvių grąžinimorūpinimosi, privalo savo veikime veduotis žemiams pa-
duodėmomis instrukcijomis ir pildyti jų reikalevimus.

Punktai, kurie tverko ir teikia pagelbos grįžtantiems tremtiniams ir belaisviams yra dviejų rūšių:

- a) Poilsio maitinimo punktai,
- ir b) Maitinimo punktai.

Sios dvi įstaigi lygiai rūpinasi grąžinima belaisvių ir tremtinių tėvynėn ir turi būti taip suorganizuoti:

- a) Poilsio maitinimo punktes:

Bates šiam punktui turi būti parinktes kaip galint dides-
nis (nemszian 500 žmonių) su valgykla iš 10-12 stalų ir virtu-
ve su 2-3 ketėleis, nekvyntės kambariais (turi būti su narsais ar-
be lovomis miegojimui, rastiene ir sandeliu atvykusių daiktams su-
dėti. Prie punkto turi būti išcėnmos vietos. Geriausios stengtis
parinti įsteigtus vokiečių valdžios nemus kuriuose buvo įsteigt-

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
F. 928 Ap. 2 B. 14 L. 13

tos ir partys.

b) Meitinimo punktai:

Butas meitinimo punkto gali būti kiek mėnesnis, bet turi turėti valgyklą gana didelę ir vieną butą, kuriame galėtu treninti ir belsisvisi leakti traakinio. Taip pat patariama įsteigti nakvynai punktą bent 100 žmonių.

Prie bio punkto taip pat turi būti raktinė ir išsinamos vietos. Šis punktas turi būti įsteigtas prie pat stoties.

Stoties tarnautojų turi būti toks:

- a) Prižiūrėtojas punkto (Skyrisus įgaliotinis)
- b) Raktininkas punkto
- c) Vienas tarnas ir vienas tarnaitė

Pastaba: a) Pailsio meitinimo punkte tikas reikalui gali būti smadinti šeimninkeir I-2 tarna bei tarnaitė.

b) Kiti-gi darbai, kaip tai: malkos kirsti, kambarius valyti ir tam panašius turi atlikti punkte esantieji belsisvisi ar trentiniai.

Algos tarnautojams nustatomos Ministerijos (atstovais) įgaliojimo salig Ministerijos stotų ir atsivėlgiant į vietos pragyvenimo sąlygas su Centro Skyriaus žinis.

Laiką ir tvarką darbo nustato punkto administracija pasitarus su tarnautojais punkto.

Pastaba:

-----Apie vidurinę tvarką punkte administracija išdirbs tam tikras instrukcijas, kurias išskėbins kiekviename kamberyje.

Kiekviename punkte privalo būti pavyzdings tvarka ir švėra. Berekai arba butai turi būti plaujami (mazgojami) nerėčiau dvejų-trijų kartų į savaitę ir kaip gelint dažniau turi būti valomi (šluojami). Valant butus reikalinga stidaryti langus ir duris. Vėsseros leika geistina, kad ko ilgiaus būtu atdari langai. Nerens, lovoms ir rektėrbiais grindims daryti tam tikrą dezentekciją. Taip pat dažnai valyti išejimo vietas ir visos pamezgų bei nešvarumų vietas, laistant jais tam tikrais dezentekcijos vaistais.-

§ II.

Tvarka priėmimo į punktus belsisvių ir trentinių.

1. Kiekvieno punkto prižiūrėtojas būtinai turi užmegsti artymiusias ryšius su vietos stoties administracija ir tinkamsi jį informuoti apie tvarką grėžinimo belsisvių ir trentinių.

2. Visuomet turi būti stotyje vienas iš tarnautojų punkto, laike traakinio pribuvimo, kad tinkamsi butu priiasmi belsisvisi ir trentiniai ir informuoti kaslink tolesnės jų kelionės. Pribuvus eslonai su trentiniais arba belsisvisiais, prašyti stoties valdybos, kad juos atskirti nuo paprastų važiuotojų (passažyrių) ir tenai sutverkius ir sustėbins į eiles, tvarkoje nuvesti į punktą.

Pastaba: Tuose punktuose į kuriuos belsisvisi arba trentiniai atvežiuoja tiesiai iš Rusijos arba Vokietijos geistins, kad butu jo sutikti iskilmingai suruošti muziką ir t. t.

3. Lentų pribuvusią trentinių arba belsisvių, jei jos yra daug reikalinga pristatyti į punktus padvadomis, o taip pat ir iš punkto, padvadoms paduodamos apart mentos pervežimū dastatymui

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
K. 928 Ap. 2 B. 14 L. 14

15

invalidų, senų, mažų vaikų ir ligonių.

4. Priėmus punkten visus belsivius ir trentinius reikalinga patikrinti ar tikrai jie yra Lietuvos piliečiai (Javskų, Kauno, Vilmiaus ir Gardino gub.) tą daro tyti jie gali lietuvių kalbą, senais rusų valdžios išduotis liudymais ir žinoma apylinkių vietų į kur jie mena važiuoti.

5. Visas belsivius ir trentinius pribavusius punkten reikalinga užregistruoti tam tikrose registracijos knygoje (forma) ir išduoti tam tikri liudymai, sulig kurių jie galėtų naudotis maistu ir nekyvne punkte.

Pastaba: a) Belisiviai važiuojantieji į kiekvieną valstiją turi būti registruojami atskirose knygoje, užvestose specialiai tai valstybei

ir b) Išduodent punkto liudymus būtina reikalinga užleikyti jų liudymus, išduotus rusų ir vo - kiečių valdžiomis, neturintias didelės vertės. Senus paspartus ir belsivių liudymus neatiminti.

6. Išduotas visiems liudymų nusiųsti pirtin ir iš tenai iškirstyti visus po kambarius, kuriuose jiems prisies nakvoti.

7. Tuojus sustatyti tam tikras sąrašus pribavusių belsivių ir trentinių į kur jie važiuoja ir įteikti stoties arba raudoną valdybai, kad būtų galima tuojus išsiųsti jų gyvenimo vietoms. Į tas vietas, kur negalima trentinius ir belsivius siųsti nei gelžkelia nei garlaisvia, silpniausius, sergančius, senelius bei mažus vaikus reikia siųsti pašvadomis, kuriais pateikia savivaldybės

8. Belisivius ir trentinius punkte galima laikyti ne daugiau 2-5 dienų.

Pastaba: Maitinimo punktai į kuriuos priimami belisiviai ir trentiniai tik pasvalgdinimui ir persėsimui toliaus, privelo stovyklosiems sulig jų liudymų išduoti žemiaus minutę maistą ir stengtis, kaip galint, greičiaus juos persiųsti į kitą punktą.

9. Kiekviena maitinimo punkto administracija turi pranešti visiems kitiems punktams į kuriuos važiuos belisiviai ir trentiniai apie laiką jų išsiantimo iš šio punkto į kitus punktus telefonu arba telegrafu.

10. Belisivius ir partijas trentinių privelo lydeti stovėsi šie punktai, viens punktas ligi kitam, antras ligi trečiam ir t.t.

§ III.

1. Poilsio maitinimo punkte sulig nustatytos normos išduodamas maistas tokia būdu.

- a) paspyvėsi: arbata arba kava (neapribotas skaičius puodelių) su 4 lotais cukraus, duonos ligi 172 sv. visai dienai.
- b) pietas: sriuba į sriubą įdedama mėsa (kapotame pavidale) arba mėsos nesant tauksi. aliejus ar kiti riebuliai.
- c) Vakarienė kava arba arbata (taip pat kaip išryto, tik be duonos).

2. Maitinimo punkte duodamas tik viens kart valgia stovyklosiems ir reikia stengtis, kad jie būtų greičiaus išsiųsti tolyn.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
R. 928 Ap. 2 B. 14 L. 15

16

Valgis gali būti tokis: triuba arba arbata (kava) ir ligi 192 sv. duonos.

3. Pravešiuojantiems trenčinių veiksmams išdevinėti sulig nus-
tetytos Ministerija tvarkos smerikiečių maistas, kurį kiekvienas
punktas privalo gauti iš vietos socialės apsaugos skyriaus. Tose
vietose kur Soc. Ap. k. nėra, reikalaujama maisto tiesiai iš Mi-
nisterijos.

IV.

Medicinos pagalba.

1. Kad būtų geriau sprępti grįžtantieji bešėvisiai ir tren-
tiniai medicinos atžvilgiu, reikalinga susitarti su vietos ap-
krities arba miesto ligoninės gydytoja ir nustatyti tam tikrą
tvarką apžiūrėjimo ir gydymo ligonių atlyginimes gydytojams ir
ligoninėms už gydymą bešėvisių ir trenčinių gali būti su žinia
Centrinio skyriaus.

2. Medicinos pagalba naudojasi punktuose visi bešėvisiai ir
trenčiniai, kurie grįžta iš Rusijos bei Vokietijos ir turi tam
tikrus dokumentus.

3. Būnant užkrečiamomis ligomis tose balyse į kur grįžta
bešėvisiai ir trenčiniai, reikalinga vykusias trekinijoje per-
žiūrėti gydytojui ir surašius ligonius nusiųsti ligoninė, o
steriasias ligose patalpinti į atskirus kambarius, kame jie ne-
galėtu susieiti su kitais bešėvisiais ir trenčiais.

4. Ligonius į ligoninę galima perduoti tik su tam tikrais
liudymais sulig kurių pabaigoje mėnesio ligoninė gali gauti už-
mokėnij.

V.

Tvarka staiskitymo už duotus avansus

P u n k t a s .

1. Kiekviename punkte turi būti 3 knygos:

- a) Kasos knyga (pažang ir išleidų)
- b) Materialė knyga (gauta sv. supirkty ir išleisty
produktų)
- ir c) Inventorius knyga.

Pastaba: Tuose punktuose kame duodama baltiniai, batesi,
rubei ir t.t. turi būti užvesta taip pat materialė knyga.

Sios knygos būtina turi būti sudėnuotos arba vieto darbo
ir Socialės Apsaugos Inspektorius sr jo padėjtyje.

Tiems punktams, kurie jau seniau veikis, reikalingas batinai
pristetyti knygos į skyrių patikrinimui ir patvirtinimui.

2. Kiekvienas punktas neveliau 10 d. eimencio mėnesio turi
būtinai pristetyti piniginių apyskaitę už praėjus, mėnesį su pe-
teisinimo dokumentais, kurie turi būti apokėti žyminiu (gerbi-
niu) mokėnij ir kiekviens sąskaita turi būti paliudyta paties
punkto vedėjo parešu.

3. Duodant piniginių apyskaitę sulig nurodytos formos, reike-
lings drauge su ja prisiųsti šiuos dalykus:

- a) Materialę apyskaitę (forma)
- b) Inventorius sąrašų (supirkto per ty mėnesi)(forma)

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

928 AP. 2 B. 14 L. 16

17

- c) Tarnautojų sąrašą (forma)
 - d) Statistikos žinias (forma)
 - e) Įstaigų sąrašą (forma)
 - f) Įametos busiančioms išleidoms, už atnešanti mėn.
 - ir g) Vėnešims apie savo veikimą.
4. Visos šios apyskaitos turi būti su parešu inspektorius arba jo padejėje ir priklauso toje punkto.

§V.

K o n t r o l ė.

1. Veikimo punktų veikimą kontroliuoja šie atstovai:

- a) Valstybės kontrolės
- b) Centralinio Skyriaus atstovai specialiai komandyraciui,
- c) Ministerijos Inspektorai į kurių rejonas įeina veikimo punktai.

2. Vieni minėti kontrolė peržiūri visą veikimą veikimo punktų sustato tam tikrą revizijos protokola 3 eksemplioriaose, iš kurių vienas nusinaudis Centraliniam Skyriui, kitą palieks punkte, trečias palieks sau.

3. Centralinis Skyrius gavęs revizijos protokolą nurodo punktams apie jų neteisėtą arba mažai energingą veikimą, Skyriaus nurodymai turi būti tuojuos pildomi.-

(pas.) K. Lekišekas.
Socialinė Apsaugos Dalies Vedėjas

(pas.) A. Kubilius.
Trentinių ir Beleisvių Grąžinimo
Skyriaus Vedėjas.

NV IIIS/571
Kaunas, 1919 m. Liepos 24 d.

Originalai statinka:

M. Kubilius
Trentinių ir Beleisvių Grąžinimo Dalies
V e d ė j a s.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
E. 928 Ap. 2 B. 14 E. 17

4. 1919 06 DSAM Socialinės apsaugos departamento vedėjo K. Lekiacko pranešimas darbo ir socialinės apsaugos ministrui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 37, l. 210, 211.

DARBO
ir
SOCIALĖS APSAUGOS
MINISTERIJA

№ 774

KAUNAS, 1919 m. Birželio 20 d.

Vš. Remio Reskale
Ministerija:

U. B. M. Šimiai Socialės Apsaugos Departamente
g. 1854 Vedėjo, tremtinių ir belaisvių grąžinimo rei-
2015/16 kalav. vykusių į Vilnių pastatė su
lektav. Ministerijai pranešimo rašto kopiją.

po 3 dienas 5/7
K 2/7 19
hylan 7/17

Raštinės Vedėjas J. Butrimis

Į paimtas knygas įgaliojimus
daryti ir ranki lektavada iš minko
į se kur raktam bylan
rašyto kancelarijā jam (lektai 1/2) p. žaunius 2 K.
rašai dar negauti: mesim perupstos. R. 19 1908
rašai išimti 6/7. Belynan. 2 K. (pavoni P. Lorkaitis).

210

Memoras.
Darbo ir Socialės Apsaugos Ministerijai

Darbo ir Socialės Apsaugos Ministerijos, Ministerijų Kabineto Pirmininkui pritarant buvau deleguotas Vilniun tarties su vietos lenkų Valdžia trentinių ir belaisvių grąžinimo reikalais Lietuvon ir per Lietuvą.

Toksai grąžinimas permatomas iš dviejų pusių : 1) Belaisviai iš Vokietijos į Lietuvą (dalis į lenkų kariuomenės užimtas dalis) ir į Rusiją.

2) trentiniai iš Rusijos, grįžtantieji Lietuvon.

Nuvykus Vilniun apsilankiau pas Lietuvos Valdžios įgaliotinį p. M. Biržišką, kuris painformavo prie ko iš lenkų Valdžios minimu reikalu kreiptis.

Birželio 13 d. 11 val. ryta apsilankiau prie Vilniaus Civilės Valdžios, kurią vietoj išvažiavusio Varšavon p. Osmolovskio atstovavo Vilniaus vice-gubernatorius p. Giedrojė.

Įteikęs savo įgaliojimus pranešiau apie apsilankimo tikslą. p. Giedrojė labai mandagiai iš kalno ant visų mūsų Valdžios paduotojų punktų trentinių ir belaisvių grąžinimo reikalais vardan augštesnės Valdžios sutiko, butent :

1) Kad Lietuvos Valdžia įgaliotu tam tikrą asmenį Vilniuje rūpintis trentinių ir belaisvių reikalais grįžtančiais į Lietuvos Valdžioje esančią teritoriją ir praše, apie tai pranešti oficialiai jų valdžiai,

2) Grąžinimas paminėtų trentinių ir belaisvių per nustatytus punktus eis kontakte su atstovais Lietuvos Valdžios prie demarkacinės linijos; tai yra Lietuvių Valdžia perduos grįžtančius į užimtas lenkų kariuomenės vietas ir lenkų atstovais juos priims ir jais savo rubežiuose rūpinsis, taip pat bus daroma ir su grįžtančiais per lenkų kariuomenės užimtas vietas Lietuvon.

3) Grąžimo punktai : tai patogiausiai Jievje, ant demarkacinės linijos, kur galima įsteigti priėmimo ir perdavimo punktai iš abiejų pusių. Čion eina iš Vilniaus Kaunan platus vieškelis, beto lenkai baigia taisinti gelžkelį iš Vilniaus, kur

210 05

žada eiti ligi Jievės, tuomet galima būtų transportuoti gelžkeliu ligi Košedary iš Lietuvos pusės ir ligi Jievės iš lenkų pusės ; liktų spraga tik 8 varstai, kurią galima susitarus prašalinti įtaisius šynas, nustumti vagonams į vietą.

4) Kas link belaisvių rusų, grįžtančių iš Vokės Rusijon, tai lenkų karinė valdžia griežtai jiuos atsisako perleisti nes tokie belaisvių kadrui sugrįžturi bolševikų armijos spėkas, kas neleistina ir lenkų Centrine Valdžia visus tokius belaisvius grąžins ir grąžina į Lėnkijos kontrancinius liogerius. Gi amerikiečių išsiųstas per Lietuvą iš Vokietijos Vilniun rusų belaisvių transportas buvo iš Vilniaus grąžintas prie Lietuvos sienos Sirvintan, iš kur jie peksti turėjo traukti prie artimiausio Bolševikų fronto, kad tenai perėjus į Rusų pusę.

Kalbant apie minimus punktus su p. Giedrojc, pastarasis žadėjo pasitarti dar su karo žinybos atstovais ir tą pat dieną 5 val. vakare apsilankęs pas mane (Georgo viešb.) pranešė, kad kad vardan lenkų valdžios ant visų tų punktų pilnai sutinka.

Pasikalbėjime nurodžiau jam vieną nemalonų faktą, būtent: vienas jaunas vaikinai ištrūkęs išbolševikų armijos norejo pereiti į Lietuvų pusę, turedamas iš Lietuvų Komiteto liudymą, kad paeina iš Suv. gub. ir grįžta tėviškėn, tačiau lenkų dalis, kuri turėjo išduoti jam leidimą išvažiuoti iš Vilniaus štai ką prirašė : 13. VI.- 19.

Do Biura Rejestracji

N-277.

Jenców wojskowych.

Przy niniejszym przesyłam oficera bolszewickiego Józefa Wiśniewskiego, który sam przeszedł na naszą stronę.

W załączeniu : zaświadczenie dowódcy 152 pułku bolszewickiego i poświadczenie Tymczasowego Komitetu Litewskiego w Wilnie.

Szef Sekcyi Defenzywy.

p. Giedrojc į tai atsakė, kad žandarmerijos dalis tan-

211

kia elgiasi sulig savo nuožiuros, tečiaus vistik jeigu vyresnė valdžia apie tokius faktus žinos, tai beabejo padarys į juos presiją ir toki atsitikimai neatsikartos.

Beto teko kalbetis su tremtinių ir belaisvių reikalais komisaru p. Pekarskiu, iš kurio žodžių galima buvo spėti, kad dar šiame reikale vietos lenkų valdžia nėra susitvarkiusi ir visame kame savistoviai mažai ką daro, bet gauna direktyvas iš Varšuvo, pav. šiuo reikalu iš įstaigos „Jur.“ (Zarząd opieki jeńców, uciekinierów i robotników).

Aplankiau ir tremtinių ir belaisvių punktą (Junkierių mokyklos bute) kame esama tremtinių ir belaisvių iš Lietuvos ir kurie laukia nuo 4-5 menesių .

Tečiaus tą pat dieną prie manes lipino apgarsinimus, kad visi bus išvežti ligi Birželio 17 d.

Pasikalbėjime su etapo komendantu (pulkininku) galima buvo patèmiti, kad lenkai įtaria lietuvių valdžios kai kurios pasielgimus. Jis sake : mes užtat nevežame tremtinių į Lietuvą kad jus prie demarkacinės linijos (Jieve) juos nusiuntus priemët tik lietuvius, gi žydus ir lenkus grąžinot.

Reikës ši dalyką ištirti.

Grižus Kaunan ir pranešus apie visa p. Ministeriui Pakaniui, buvo tuojau padaryti tam tikri žygiai.

1. Įgalioti Vilniuje p. M. Biržiška pavesti kam jis ras reikalingu rupintis tremtinių Lietuvos piliečių reikalais

2. Apie tokį paskirimą praneštą lenkų vyriausybei Vilniuje.

3. Pasiųstas tremtinių reikalais įgaliotinis Jieven ir kitas prie lietuvių bolševikų fronto.

Departamento Vedejas

5. 1920 01 06 Konferencijos dėl keitimosi karo belaisviais tarp Lenkijos ir Lietuvos protokolas, LCVA, f. 929, ap. 1, b. 357, l. 8.

8

(Vertimas iš originalo Anglų kalboje.)

1. Konferencija buvo laikyta Lietuvos Karo Generalio Štabo Biure, Kaune, 10 v.30 min. iš ryto, utarninko, sausio 6 d. 1920 m., tarp Lietuvos ir Lenkijos Valdžių paskirtų komisijų apsarstymui belaisvių apsimainymo reikalo.

Dalyvavo:

Atstovaujantieji Lietuvos Valdžiai:

Pulk. Muirhead
Kapt. Zubrys
Leit. Urbaitis
E. K. Balutis

Atstovaujantieji Lenkijos Valdžiai:

Kapt. Rostworowski
Podp. Nybicki
Podp. Węslowicz

Pulk. Muirhead pirmininkavo konferencijoją.

2. Lenkų atstovai pasiūlė apsimainymą belaisviais "galva už galvą".

3. Lietuvių atstovai pareiškė, kad kadangi tarp šių dviejų valstybių nėra karo stovis ir kadangi visi belaisviai tapo paimti lietuvių pusėje demarkacijos linijos, nustatytos Alientų Aukščiausios Tarybos ir abiejų, Lietuvos ir Lenkijos, Valdžių priimtose, tai negali būti skirtumo tarp civilių ir militarijų belaisvių, neigi tarp skaitliams kiekvienos pusės laikomų belaisvių, ir todėl pasiūlė, kad privalo būti pilnas apsimainymas visais belaisviais, vienos ar kitos pusės laikomais.

4. Lenkų atstovai pareiškė, kad jie neturi įgaliojimo sutikti ant pilno apsimainymo visais civiliais ir militariais belaisviais. Jie įteikė savo valdžiai lietuvių pasiūlymą, kaip jis pareiškėtas šio protokolo paragrafe 2-me, bet šis šingenia iš jų pusės jokiū būdu negali pakeikti jų padarytam šio protokolo 2-me paragrafe pasiūlyjimui. Lenkų atstovai atkartojo, kad jie yra prisirengę surašyti sutartį sąlygomis šio protokolo paragrafe 2-me pažymtomis.

5. Lietuvių atstovai pareiškė, kad Lietuvos valdžia sutinka tuojeus pradėti apsimainymą belaisvių "galva už galvą", jeigu Lenkų Valdžia sutiks ant pilno apsimainymo visais belaisviais, kaip pažymeta šio protokolo paragrafe 3-me.

6. Abiejų pusių sutikta, kad tolimesnės diskusijos įvyks, kuomet Lenkų Valdžios atstovai pasitars su savo Valdžia.

7. Po to konferencija tapo pertraukta.

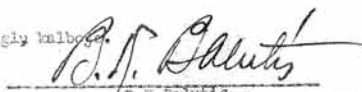
8. Šita sutartis padaryta ir ant jos pasirašyta duplikate.

(pasirašo) Muirhead, pulk.
(pasirašo) Kapiton. Zubrys
(pasirašo) Vyr. Leit. Urbaitis
(pasirašo) E. K. Balutis

(pasirašo) Rostworowski
Kpt. Szt. Gen.
(pasirašo) Edward Nybicki, ppr.
(pasirašo) Danin Węslowicz, ppr.

Vertimas sutinka su originaliu Anglų kalboje.

Kaunas, Sausio 8 d. 1920 m.

E. K. Balutis

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

F. 929 Ap. 1 B. 357 l. 8

**6. Taisyklės vidinės tvarkos tremtinių ir belaisvių maitinimo punktuose,
LCVA, f. 928, ap. 2, b. 14, l. 21.**

T a i s y k l ė s

Vidinės tvarkos tremtinių ir belaisvių maitinimo punktuose.

1.

Kiekvienas tremtinis arba belaisvis, pribuvusias į maitinimo punktą, privalo tuojuos užsiregistruoti punkto rėstinėje, atlikti pirtį, didesne savo mentos dalį perduoti punkto administracijai saugojimui ir jeigu tarpe atvykusiu yra sergantieji tuojuos pranešti punkto Vedėjui.

2.

Užsiregistravęs tremtinis arba belaisvis gauna asmens liudymą ir nurodymus apie laiką ir tvarką keliavimo toliau į gyvenimo vietą. Vietinisi gyventojai privalo tuojuos (nevliau 3 dienų) surasti dėl savęs gyvenimui butą ir užsiregistruoti atitinkamoje įstaigoje. Punte gali prebati kiekvienes tremtinis arba belaisvis neilgisus 3 dienų.

3.

Užsiregistravusieji punkte asmens tuojuos sulig dienos laiko gauna reikalingą maistą ir duoną sulig nustatytos normos, jė veikai iki 14 metų gauna ir amerikonišką maistą.

4.

Visi tremtiniai ir belaisviai psistoję nurodytose kambariuose privalo užleikyti juos tvarkoje ir švoroje; patys bludami ir mazgodami grindis. Abelnai, privalo atlikti visus darbus, kuriuos reikalauja punkto administracija.

5.

Draudžiama atvykusiems tremtiniams ir belaisviams be reikalo ir be leidimo punkto administracijos veikti po miestą. Iš punkto išėjimas nekbe - griežtai uždraustas.

6.

10 val. vakaro visi tremtiniai ir belaisviai silsisi kiekvienes paskirtoje jem vietoje.

6³⁰2 val. ryto privalo visi keltis, išvedinti ir sutvarkyti kambarius.

7.

7 val. ryto visiems išduodama pusritis (kava ir duona)

12 " dienas pietus (virales)

6 " vakaro vakarienė (kava arba arbata)

Pastaba: vaikams iki 14 metų ryte duodama kakeo ir pietams (nekasdiens) virales amerikoniškų pupų ar miltų. Sergantieji gauna ryžių ir cukraus.

Tremtiniai ir belaisviai neturintieji savo indų tokius gauna maitinimo punkte, bet kiekvienu atveju privalo juos gręžinti punktui.

Už prapuolusi indų atsako gavusieji juos.

Už pasisevinimą arba paslepiamą indų ir šisip deiktų priegulinę punktui, nusikaltusieji asmens baudžiami.

8.

Punkto rėstinėje visuomet yra laikraštiai ir literaturos, norintieji liuosame kaika gali jais pasineudoti.

(pas.) S o s t a k a s.
Dep-to Direktoris.

(pas.) K a b i l i u s.
Tremtinių ir Bel. Gręž. Skyrius Vedėjas.

Originalui atitinka: Tremt. ir Bel. Gręž. Dalies Vedėjas.

928 2 14 21

7. Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon trentinių, belaisvių, optantų bei šiaip ištremtų Lietuvos piliečių transportavimo, maitinimo ir medicinos pagalbos reikalu į s a k y m a s.

12

Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon trentinių, belaisvių, optantų bei šiaip ištremtų Lietuvos piliečių transportavimo, maitinimo ir medicinos pagalbos reikalu į s a k y m a s.

1. Visi grįžtantieji Lietuvon iš svetimų valstybių Lietuvos piliečiai kurių grąžinimas Lietuvos Valdžios išrūpintas arba jos kelionėje globojami, pribuvę Lietuvos teritorijon privalo tas išlaidas apmokėti ir gyvenimo vieton grįžti savo lėšomis.

Pastaba: Optantai be išimties privalo visas išlaidas apmokėti.

2. Nuo mokesnio gali būti paliuosuojami šie piliečiai:

- a) Visi vaikai - našlaičiai ligi 18 metų
- b) Visi Lietuvos armijos, patekę svetimoms Valstybės belaisvėn kareiviai
- c) Visi politiniai kaliniai, kurie Lietuvos Atstovybių rūpesniu iš kabinimo paliuosuoti.
- d) Visi karininkai, kareiviai bei valdininkai, kurie iš svetimų valstybių kariuomenės ar šiaip įtaisyti Lietuvos Atstovybių paliuosuoti.
- e) Visi didžiojo karo belaisviai, jei jie daroys, kad nedėgiau kaip 5 metų iš lagerių paliuosuoti.
- f) Visi beturčiai (neturinti Lietuvoje ar kitose valstybėse nekilnojamojo turto), jeigu jie bus pripažinti šarbai netinką ir prekyba ne-užsiėmę.

Pastaba: Antroje straipsnyje paminėti asmenys gauna iš Vidaus Reikalų M-jos Darbo ir Soc. Aps. Dep-to veltui:

- a) pravažiavimo bilietus ligi paskutinės prie jų gyvenamųjų vietų galžkelio stoties.
- b) Maitinimą karantine ir trentinių punktuose.
- c) medicinos pagalbą " "
- d) pirtį " "
- e) butą kurą ir šviesą " "

3. Paminėtiems šiame įsakyme pasiturintiems piliečiams mokesnį už svetimų valstybių teritoriją Lietuvos Valdžios lėšomis parvežimą, jų maitinimą, suteiktą medicinos pagalbą, pirtį, butą, kurą ir šviesą nustato Vidaus Reikalų ir Finansų, Prekybos ir Pramonės M-jos.

Mokesnius renka Finansų, Prekybos ir Pramonės M-ja per savo mokesnių šalinimo Inspektorius.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
928 Ap. 2 B. 235 l. 12

13

Pastabas: Pirmam straipsny minimi pasibūrinti piliečiai neturėdami prie
savęs lėšų išduoda Mokesnių Ėmimo Inspektorui vekselį, kurį
privalo nevėliau 1 metų jiems grįžus Valstybės Išdinei apuo-
kšti.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

928

2

235

13

8. 1921 03 08 Tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyriaus vedėjo A. Kubiliaus raštas vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 288, l. 43-47.

Vidaus Reikalų Ministerija,
Sąvaldybių, Darbo ir Socialinės
Apisaugos Departamentas.

Kaunas, 1921 m. k o v o mėn. 8 d.

NR.

P o n u i

VIDAUS REIKALŲ MINISTERIUI.

43

Tremtinių grąžinimas iki šiol buvo nepastoviomis politinėmis aplinkybėmis ir todėl į tą grąžinimą neikišo nebuvo gėsiama reikiama dėmesio; į vieno Tremtinių Skyriaus pasiūlymus - projektus buvo žiurina skeptiškai, kaip į besikeliantį Valstybės lėšų mikrovoją. Tik dabar, prasidėjus plačiai tremtinių revakucijai pradėjo rimčiau reaguoti įvairios komisijos, dabie net iki Steigiamajam Seimui: vių reikiama nepasitenkinimas tremtinių grąžinimu, todėl ma netobulumai ir t.t. pasirūstant tas sąlygas, kurioms prisidina veikti Tremtinių Skyriui.

Todel Tremtinių Skyrius, manydamas, kad revakucijos klausimas tai vienas pamatinų klausimų mūsų Valstybės statymo, galbe pasilinti visą moralę atsakomybę už tremtinių grąžinimą (kuris tasis nemažiau trijų metų) ir garantuos tinkamą revakucijos pravedimą tik prie šių sąlygų:

SI.

Centralinis tremtinių ir belaisvių grąžinimo skyrius reorganizuojamas šiaip:

Skyriaus Viršūninkas.

I. Bendrojo Tremtinių ir Belaisvių grąžinimo tvarkymo dalis.

- a. Dalies Vedėjas.
- b. Sekretorius.
- c. Bugalteris.
- d. Statistikos šinių vedėjas.
- e. Raštininkas.
- f. Mašinistė.
- g. Pasiuntinys.
- k. Ypatingiems reikalams valdininkas I rūšies.
- i. " " " " II "

1. Penki Tremtinių Skyriaus įgaliotiniai savt.valstybėse
- 3 Maskvoje, 2 - Latvijoje.

Lietuvos centrinii valstybės archyvas

K. 928 Ap. 2 - b. 288 - 43

2. Grįžtančiųjų Trentinių Pilietybės Kontrolės Dalis. 44
- a. Dalies Vedėjas (Piliečių Apsaugos Dep-to atstovas.)
 - b. Sekretorius.
3. Sanitarinė Trentinių priešusės dalis.
- a. Dalies Vedėjas (Sveikatos Dep-to arba K.A.M. Sanitarijos Skyriaus gydytojas.)
 - b. Sekretorius.
4. Trentinių Skyrius šioje yra:
- a. Karantinas, įrengtas priblizniui nemažiau 3000 trent. su barakais, skirtomis atvykusiems ir neperbėjusiems pirties ir perbėjusiems pirtį ir laukiantiems silbės išvažiuoti, pirėis, ligoninė, raštine, sandėliu, izoliacijos barakais, talpinimui trentinių važiavusių kartu su užkrečiamomis ligomis sergančiais ligoninais ir internatui nelegaliai atvykusių trentinių.
5. Trys trentinių maitinimo punktai.

§II.

Įvažiavus trentiniams Lietuvos teritorijon Trentinių Skyrius teikia veiktis: nakvybę, pravažiavimą geležkelių iki gyvenimo vietas; senius, vaikus ir invalidus veža Skyriaus lėšomis arkliais (nedaugiau 25 varstų), maistą sulyg nustatytos A. Int. Tiekimo ir Maitinimo Komisijos normos, butent: vienam asmeniui į dieną: duonos 1½ sv., kruopų ½ sv., bulvių 1 sv. mėsos ½ sv., taukų ½ šc., druskos 1/40 sv. kavos 2 col. ir medicinos pagalbos. Savivaldybės gl. įsakymu Valdžios iš 1919 m. geguž. 4 d. suteikia a) dovanai nakvybę, b) parupina pigėmis kainomis maisto nusipirkti, c) pervežant dovanai reikalui esant 20-25 varstus iki kitam valstiiui ar keliaunamon vieton.

§III.

Trentinių revakuacija Sovietų Rusose ir k. valstybėse organizuoja Užsienio Reikalų Ministerija per savo Pasiuntinybes, turėdama centre (Ministerijoje) vedinui trentinių reikalų specialų žmogų, kuris dirba artimiausiane kontakte su V. R. M. Trentinių Skyrius. Į Sovietų Rusų Pasiuntinybę kontakte palaikymui Trentinių Skyrius siunčia savo įgaliotinius, kurių vienas pasilieka Maskvoje prie Pasiuntinybės Trentinių Skyriaus, kitu gi du skiriami į didesnius miestus, kame esama

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
 F. 928 Ap. 2 B. 288 L. 44

nuos konsulatų (Petrapilis, Ukraina).

Pastabas U. R. M. organizuoja trentinių ešelonus, steigdama vietoje iš pačių trentinių komitetus; V. R. M. įgaliojais patikrina sąrašus ir nurodo laiką, kada tas ešelonas gali but praleistas Lietuvoje.

§IV.

Lietuvon įleidžiami visi tie asmenys, kurie iki 1914 m. gyveno Lietuvoje nemėliau 10 metų ir turėjo nejudinamąjį turtą arba nuolatini darbą. (Žiur. trent. grąž. sutartis str. 3.)

§ V.

Trentinių pilietybės kontrolę atliaka Pkiliečių Apseugos Departamentas Sovietų Rusų pasienio stotyse - Sebežui ir Ostrove. Visiems trentiniams, turintiems teisę įvažiuoti Lbetuvon, išduodamos tam tikros „Trentinio kortelės“. Visi ne Lietuvos piliečiai išbraukiami iš sąrašų Skyriaus įgaliojimo Latvijoje.

Neturintčius kortelių Trentinių Skyriaus įgaliojimo Latvijoje nuo sienos grąžina atgal. Rezeknėje Trentinių Skyriaus įgaliojimo reikalaujant, Latvijos Valdžia išduoda trentiniams mais tą, sulyg trentinių kortelių. Rezeknės įgaliojimo praneša telegramais apie pribuvimą ešelony Trentinių Skyrių (nuorašp Karantinan) ir Daugpilio įgaliojimo.

Je priederant išreikalauoti trentiniams vagonai iš Latvijos Valdžios. Be to Rezeknės rajono gailastingoji sesuo priima iš Rusų vagonų užkrečiamuosius ligonis, izoliuoja juos nuo visų trentinių į atskirus vagonus ir lydi iki Daugpilio, iš kur tokiu pat būdu siunčiami į Obelius. Izoliuoja taipgi ir visi tie asmenys, kurie važiuo kartu su užkrečiamaisiais ligoniais.

§VI.

Daugpilio Trentinių Skyriaus įgaliojimo sušinojės pribuviant trentinių ešelony, sukviēia vežikus trentinių pervežimui mui neturtinguosius perveža Skyriaus lėšomis, turtingieji patys užsiuoka.

§VII.

Kad neįžeistų trentinių iš Latvijos Karantino, ešelony lydi slapta sargyba. Kiekviensas sargybinis turi savo nuoliaturoj nedaugiau trijų vagonų, į kuriuos teįleidžia tik tuos trentinius,

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

F. 928 Ap. L B. 288 L. 45

kurie turi trentinio kortelės. Trentiniai, vykstantieji į Vilnius ir Gardino gub. paliekami Daugpily Lenkijos atstovo aušūrai persiuntimui į okupuotą Lietuvą.

Paskutinėje svatinos valstybės stoty wagonai uždaromi ir atidaromi pirmutinėje stoty mūsų teritorijos apstačius traukinį kareivių sargyba, kad nekšeitų trentiniai, nepatikrinti gydytojo ir kol neperžiūrėti jų daiktai. Moterys su vaikais ir invalidai padvadonis vežami Karantinan. Vyrai pasilieka perduot daiktus į sandelį. Karantinan galima imt tik pačius reikalinguosius daiktus - patalines, indus, rankšluostius ir t.t.

§VIII.

Atvykę Karantine visi trentiniai pirmausia gauna iš Karantino maistą slyg išduoty jiems kortelių eina pirmia, iš ten prie gydytojo, paskui registracijon, kame atlieka ir pilietinę kontrolę. Toliau pervedami į švaresnius (po dezinfekcijos) kambarius.

§IX.

Karantino administracija susideda:

1. Karantino viršininke
2. Trentinių Kontrolės Viršininke
3. Sanitarinės Dalies Viršininke
4. Karantino Komendanto.

Visi Viršininkei ir Komendantas, pasitarę tarp savęs, nustato vidujinę Karantine tvarką.

Kiekvienas save sritį veikia nepriklausomai, jeigu to sritis nesusirišta su kitomis sritimis. Visos bendro pobūdžio reikmenis priklauso nuo Karantine Viršininke, kalpo juridiniai atsakomybės asmens.

§X.

Pilietybės Kontrolė atliekama Komisijos susidedančios iš:

- a. Piliečių Apsaugos Dep-to atstovo.
- b. Krašto Apsaugos M-jos atstovo.
- c. Savivaldybių, Dep-to atstovo.

Kiekvienas trentinių ešelonas tikrinamas sulyg tam tikrų Trentinių Gražinio Skyriaus išduoty akty, kame įrašomas bendras skaičius, skaičius įleisty Lietuvon ir skaičius sulai-

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
R. 928 AB. 2 B. 288 L. 46

kytų sulys registracijos knygos numeriu. Užkirtimui kelio ⁹⁴ pabėgu-
siems iš ešelono arba karantino trestiniam, daromi paklausimo la-
pai, kurių vienas eksemplioris siunčiamas į tas milicijos nuovadas
kur trestinis vyksta. Trestinis gali but prirašytas auolatiniu gy-
ventojų tik gavus milicijai paklausimų lapelius. Kol nebus prisaiš-
tas milicijon paklausimo lapelis, trestiniui leidžiama apsigyventi
tik 10 dienų. Internuotųjų lageriai randasi Pilsėčių Apsaugos Dep-
to žinioje ir internuotieji trestiniai grąžinami Rusijon Pilsėčių
Apsaugos Dep-to. Maistą internuotiesiems trestiniam taikia Trest-
tinių Grąžinimo Skyrius.

Visi užregistruvęšėji karantino raštinišje trestiniai gau-
na tam tikrus liudymus be parašų ir antspaūdų, su kuriais atlikę
pirtį, ir apšiuvėti gydytojo eina Kontrolės Komisijon. Pastaroji
patikrinus, dēda savo antspaūdą prie liudymų tų, kuriems leidžiama
įvažiuoti Lietuvon; liudymus po patikrinimui trestinis perdūda
karantine viršėninkui, kuris dar duoda patikrinti sanitarinės dal-
lies viršėninkui apie atlikimą pirties ir apšiuvėjimę gydytojo.

Liudymai iš sanitarinės dalies grąžinami Karantine Viršė-
ninkui, kuris ir išduoda tuos liudymus trestiniam išsiunčiamams
iš karantino.

Trestiniai, nedarodžiusieji kontrolės komisijai, kad jie
Lietuvon pilsėčiai, laikinai pervedami įterkamųjų trestinių lage-
rin ir komisijos daromi paklausimai tų vietų, į kurias trestinis
norėjo vykti, ar tikrai jie iš ten pasieka. Visi ne Lietuvos pili-
čiai komisijon nutarimau grąžinami Rusijon.

Dep-to Vice-Direktoris.

Vyr. Trest. ir Bel. Grąž. Inspektoris.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
R. 928 Ap. 2 B. 288 L. 47

9. 1921 04 05 VRM Darbo ir socialinės apsaugos departamento raštas
užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 235, l. 41-44.

Kaunas, 1921 m. balandžio 5 d.

V. R. K.
Darbo ir Socialinės apsaugos
Departamentas.
=000=

41

P o c n u i

.....Nr.

Užsienio Reikalų Ministeriui.

Pateikdami nuorosą pranešimo nesenaisi
grįžusio iš Sovietų Rusų mūsų įgaliotinio pil. K U Z Ū O S
trentinių iš Sovietų Rusijos grąžinimo reikalu, prašome
Tamstos kreipti reikalingos dėms į geresnį Rusuose trenti-
nių grąžinimo sutvarkymą, kadangi mes šią vėsurą pasirengę
jei nevisus, tai bent didesnę pusę mūsų piliečių, grąžinti
Lietuvon; bet nesutvarkius trentinių grąžinimą Rusuose, mes
bijotumėm taip daug grąžinti, kadangi jau ir dabar pes mus
pilni miestai visokių svetimėlių gaivėlių, stvykatsėnių
dreuge su mūsų trentiniais, kuriuos dėl sunaikintu karo
metu dokumentų ir silpnei veikiantį mūsų nekurių organų,
nėssent specialistų valdininkų, yra labai sunku sukontro-
liuoti.

Tatai primindami Tamstai apie visus šiuo
klusimu mūsų pasiustus Užsienio Reikalų Ministerijai pe-
reiskimus, dar karta prašytume padaryti atstinkamas žygius
galutiniam sutvarkymui šio darbo.

Dabartinio metu grįžts daugiasis Lietu-
von pilietisi visiskai nemoka mūsų Valstybinės kalbos, išir-
tinei miesto gyventojai su kuriais labai lengva prėvėziuo-
ti esmenims ne Lietuvos pilieciems, trentinisi kurie be-
galo mums reikalingi, keipo Žemės Ukio profesijos, kurie
galėtų stnešti Valstybei nauda, vargsta, užmirsti Sovietų
Rusuos, ir tik vienas - kitas netybis pakliuvo į grįžtan-
tį Lietuvon trentinių eselonų.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
R. 928 Ap. 2 B. 235 L. 41

42

Todėl pabėlimui visų netobulumų įsiskverba =
sia į dabertinį mūsų Pasiuntinybės grąžinimo tremtinių nu=
sistatymą, reikalinga duoti mūsų Pasiuntinybei Sov. Rusuos
griežčiausi nurodymai kaip pakeisti savo politika tremti =
nių grąžinime butent:

1) Reorganizuoti Tremtinių Grąžinimo Skyrių
prie pasiuntinybės pastatant priėski jo ir įgaliojinius ne
Rusijos Lietuvius kurie nežai tegal orientuotis mūsų Vals=
tybės politiniam gyvenime, ir kad isimtinei butu atsidadeve
Tremtinių grąžinimo reikalui, o ne taip kaip dabar yra,
kad vienas žmogus veda reikelus pasiuntinybės, ir drauge
prižiuri tremtinių skyrių. Tremtinių skyrių žymiai pedi=
dinti tarnautojais.

2) Padedinti Rusiję į kelius rajonus, į kur
pasiųsti pilnei tinkamus žmonės davus jiems reikalingas
instrukcijas.

3) Įsakyti Tremtinių Grąžinimo Skyriui, kad
šių vaserų, isimtinei butu grąžinami tik ukio profesijos
tremtiniai, kurie be gele jų ukio laikėmi, ir su kuriais
negalės taip lengvai prasmakti visoki ne Lietuvos pilie=
čiai, kuriuos siunčis tybis rusų valdžia.

4) Butinsi tremtinių skyrius turi palaikyti
kontraktą su Vidaus Reikalų Ministerijos Tremtinių Sky=
riam, o ne taip, kad nusiustus pagelbon mūsų atstovas jie
siunčia stgal Lietuvon.

5) Mūsų pasiuntinybe Sovietų Rusuose turi ne
prešyto reikelsauti jei nebus pildomą tą pėkartoti visu
smerkama prieš Sovietų Rusų pasiuntinybę Lietuvoje.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
F. 928 Ap. 21 B. 235 L. 42

43

6) Sustatyme tremtinių sąrašą, būtina dalyvauti su sprendžiamu balsu ir tremtinių skyrius stovoms.

7) Užvesti griežčiausią kontrolę, norintą grįžti Lietuvon reikalaujant iš jų paveikslų sąrašą ne galint pirėto pridėjimo su tam tikru tašu, prie jiems duodamu įvažiuot Lietuvon dokumentų.

8) Stengtis tuojoms paliauosuoti visuskelinius - tremtinius ir esančius Raudonojoje armijoje: karininkus, kareivius ir taip specialistus.

9) Jiuntinės eselonų Lietuvon turi būti išimtinai Pasiuntinybės žinbje sutikus Vidėus Reikalų Ministerijos Tremtinių skyriui.

10) Stengtis kad būtų sprupinti vežanti mūsų tremtinius eselonai saniteriniais vagonais ir kad būtų pakenkėmai maitinami kelyje.

11) Kad visi įvažiuojantieji Lietuvon turėtu liudymus apie išsiskiepėjimą prieš cholėrą.

12) Dėryti žygius kad Latvijų Vyriausybė leistu Rezinovskeje ir Zėgėte laikyti rusų traukinį ne 6 bet 10 valėnų dėl atlikimo geresnės kontrolės ir kad neduotėms teisės įvažiuoti Lietuvon tremtiniams, nepraleisti per demorkscijos liniję.

Tik taip sutvėrkias tremtinių grėžinimą Sovietų Rusuose mes galėsime gerėntuoti kad Lietuvon nėpsklus nei vienas ne Lietuvos pilietis, kuris norėtu tū atvykti su tremtinių eselonais.

Dabėr norėtumė priminti kad dėžnai mūsų Pasiuntinybė Sovietų Rusuose duoda leidimus vykti tremtiniams kaipo kurjeriams tiesiai per Rygę, o mes turint jiems to

Lietuvos centrinis valstybės archyvas
K. 928 Ap. 2 B. 235 L. 43

44

kius dokumentus negalim jų kontroliuoti kaip diplomati-
nius kurjerius, gi jų tarpe kaip perodė praktika nemstai
pagrįžta ne Lietuvos piliečių, į tai prasytumam teip -
- pat nukreipti pasiuntinybės domę.

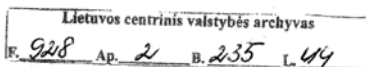
Beto reiktų pasiųsti specialę Komisiją, į Mask-
vą tikrinimui aptantų, į kurią teip pat dalis turėtų
įeiti ir Lietuvių gyvenančių visą laiką Rusuose kurie ge-
lētu nubiesti darbą ir pilietybę kiekvieno norinčio vykt
Lietuvon aptanto, nes paskutiniai grįžusieji aptantai dar
neatrodo tokiais piliečiais, kuriems verta duoti teisę
įvežti Lietuvon.

apie visus padarytus iš Tamstu pusės žygius
mes labai prasytumam musm pranešti.-

Vidėus Reikalų Ministeris.

Departamento Direktoris.

Skyriaus Viršininkas.

10. 1921 04 21 Grįžtančių iš svetimų valstybių Lietuvon tremtinių, belaisvių ir optantų patikrinimui instrukcijos, LCVA, f. 928, ap. 2, b. 102, l. 85, 86.

Grįžtančių iš svetimų valstybių

Lietuvon tremtinių, belaisvių ir optantų patikrinimui instrukcijos.

§1.

Sulig Vyriausybės Žinių 42-Nr. paskelbtos „Tremtinių grąžinimo sutarties tarp Lietuvos ir Rusijos“ 3 str. „Tremtiniais yra skaitomi asmenys, kurie pirmaiu yra gyvenę vienos susitariančios šalies teritorijoje, o dabar yra antrosios šalies teritorijoje, ir kurie 1914 - 1917 metų pasaulinio karo metu patys aplėdo priešininko užimtas arba grėšiamas sritis arba kurie buvo ištremti iš tų sričių Rusijos karo arba civilinės valdžios įsakymu.

Pastebėjimas 1. Tremtinių skaičiuje lyginai eina pasaulinio karo ištintais kurie pirmaiu gyveno vienos susitariančios šalies teritorijoje ir šios sutarties pasirašymo metu yra atsiradę antrosios šalies teritorijoje.

Pastebėjimas 2. Asmenys ne lietuvių kilmės, kurie yra tarnavę caro valdžiai karo bei civiliniams valdininkais, negal i buti laikomi tremtiniais.

§2.

Lietuvos piliečiais, sulig išleisto Laikinosios Vyriausybės Žiniuose 2 - 3-Nr. „Laikinas įstatymas apie Lietuvos pilietybę“ laikomi:

1. Asmenys, kurių tėvai ir seneliai nš seno Lietuvoje gyveno, ir kurie patys visuomet Lietuvoje gyvena; 2) nurėdytyjy pirmame punkte asmenų vaikai, kurie, kad ir negyveno visuomet Lietuvoje, bet grįžo jon gyventi; 3) asmenys, kurie iki 1914 metų nemažiau, kaip dešimtį metų Lietuvoje gyveno ir turėjo: a) arba nuosavą nekilnojamąjį turtą, b) arba nuolatinį darbą; 4) Lietuvos piliečio vaikai; 5) Jo pati arba našlė, 6) Lietuvos netekėjusios pilietės vaikai, jei jie neprimti svetimšalio jo vaikai ir svetimšaliai, naujai priimti Lietuvos piliečiais.

Pastebėjimas. Lietuvos piliečiais nelaikomi asmens, kurie kad ir turėjo nuolatinį darbą (§1, p.3 b), bet kurių darbas buvo vien tarnavimas Rusų Valstybei t.y. rusų valdininkai.

§3.

Civilinės jungtuvės nepripažįstamos; Ištekęsusi už Lietuvos piliečio ne Lietuvos pilietė Lietuvon neįleidžiama; Ištekęsusi civilinėmis jungtuvėmis Lietuvos pilietė už svetimoms valstybės piliečio Lietuvon įleidžiama.

na drauge su jos vaikais.

34.

Lietuvos pilietė bažnytiniais jungtuvėmis ištekėjus už svetimos valstybės piliečio, jos vyrui mirus, arba jam staigiai Lietuvoje grįžti - ji su vaikais Lietuvoje leidžiama.

35.

Vaikai - nekilnieji grįžtanti su savo globėjais, Lietuvos piliečiais, gali būti Lietuvoje leidžiami.

36.

Dalyg padarytos tarp Tarybų derybų ir Lietuvos valdžios sutarties, treš tinių gražinimo klausimų, 8 str. valdininkais taip pat skaitomi ir aukštesniųjų ir žemesniųjų mokyklų mokytojai, jų vedėjai, šventikai, raštininkai, buhalteriai, ūkary užveiktos ir kiti visi ~~xxx~~ kurie caro valdžiai tarnavo.

37.

Žigoni, kurie turi nekilnojamoji turtą ir gyvenę Lietuvoje nemažiau nurodyto laikinuos pilietybės įstatymuose laiko, Lietuvoje leidžiami; žigonai - ji neturinti Lietuvoje nekilnojamojo turto neleidžiami.

38.

Visokių rūšių specialistai Lietuvai reikalingi ir Lietuvos valdžios (Centr.) kviešiami, arba iš Lietuvos Pasiuntinybės Tarybų Rusijoje gavę tam tikrus dokumentus gali būti Lietuvoje leidžiami gavus jiems leidimą iš Užsienio Reikalų Ministerijos.

39.

Optantai gali būti Lietuvoje leidžiami tik su prie Pasiuntinybės Optacijos Komisijos dokumentais. prie dokumentų turi būti pridėta fotografija, arba jos nesant optanto piršto antspaudas.

40.

Lietuvos teritorija skaitoma tos vietos, kurios jau sulig padarytu Lietuvos Valdžios su Tarybų Rusija, Latvija, Lenkija ir Vokietija, sutarčių Lietuvai priekirtos arba laikinai nustatyta su tomis valstybėmis demarkacijos linija (žiūr. žemėlapis).

(Par.) Skiritis.

Vidaus Reikalų Ministeris.

(Pas.) Šostakas.

Departamento Direktoris.

Kaunas, 1921 m. balandžio 21 d.

N-2370.

Originalui atitinka:

Treat. ir bel. Graž. Skyiaus Viršininras.

SANTRUMPOS

DSAM – Darbo ir socialinės apsaugos ministerija

gen. – generolas

KAM – Krašto apsaugos ministerija

kar. – karininkas

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LRK – Lietuvos Raudonasis Kryžius

ltn. – leitenantas

mjr. – majoras

paplk. – papulkininkis

plk. – pulkininkas

TRK – Tarptautinis Raudonasis Kryžius

URM – Užsienio reikalų ministerija

VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus

VRM – Vidaus reikalų ministerija

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Šaltiniai

1.1. Archyviniai fondai

1.1.1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

F. 1 Kariuomenės tiekimo valdyba.

F. 10 Vietinės kariuomenės brigada.

F. 299 Belaisvių stovyklų valdyba.

F. 383 Užsienio reikalų ministerija.

F. 384 Krašto apsaugos ministerija.

F. 648 Lietuvos pasiuntinybė Londone.

F. 656 Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone.

F. 923 Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas.

F. 928 Darbo ir socialinės apsaugos departamentas

F. 929 Kariuomenės štabas.

F. 930 Krašto apsaugos ministerijos įstaigų ir karinių dalinių asmens sudėties dokumentų kolekcija.

F. 1727 Centrinis komitetas „Lituania“ nukentėjusiems nuo karo šelpti Lietuvoje, Lozana.

F. 1734 Lietuvos Raudonasis Kryžius.

1.1.2. Vytauto Didžiojo karo muziejaus archyvas.

2. Publikuoti šaltiniai

1.2.1. 1920 10 08 I sesijos 49 posėdis, *Steigiamojo Seimo darbai 1920–1921 m.*, Kaunas, 1921.

1.2.2. *Atspindžiai*, 1921.

1.2.3. *Baudžiamasis statutas su papildymais*, /sudarė Jablonskis J./, Kaunas, 1930.

1.2.4. Burkevičius V. 1918–1920 metai, *Karo archyvas*, t. 9, Kaunas, 1938.

1.2.5. *Dabartis*, 1916–1918 m.

1.2.6. *Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai*, Kaunas, 1919.

1.2.7. Įsakymai kariuomenei, 1919–1922. Vilnius, 1918 Nr. 1 – 1919 Nr. 11, Kaunas, 1919 Nr. 12 – 1940.

1.2.8. *Kariškių žodis*, 1919–1920 m.

1.2.9. *Karo teismo įstatai*, Kaunas, 1919.

1.2.10. *Karo archyvas*, t. 1, Kaunas, 1925.

1.2.11. *Karo archyvas*, t. 3, Kaunas, 1926.

1.2.12. *Karo archyvas*, t. 6, Kaunas, 1935.

1.2.13. *Karo archyvas*, t. 8, Kaunas, 1936.

1.2.14. *Karo archyvas*, t. 10, Kaunas, 1938.

1.2.15. Laikinas įstatymas apie Lietuvos pilietybę, *Vyriausybės žinios*, 1919, Nr. 2–3.

1.2.16. Laws of War : Laws and Customs of War on Land (Hague II); July 29, 1899, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague02.htm#art1>

1.2.17. Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV), October 18, 1907, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>

1.2.18. *Lietuva*, 1919–1923 m.

1.2.19. *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis 1919–1929*, t. 1, /sudarė Dailidė P./, Kaunas, 1930.

1.2.20. *Lietuvos taikos sutartis su Rusija*, Kaunas, 1920.

1.2.21. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*, /sudarė Eidintas A., Lopata R./, Vilnius, 1991.

1.2.22. *Mūsų žinynas*, t. 19–21., 1930–1931.

1.2.23. Petruitis J. *Laisvę ginant. Mūsų žygiai. Atsiminimai iš kovų su lenkais 1920 metais*, t. 2, Vaga, 1953.

1.2.24. Raštikis S. *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, t. 1, Vilnius, 1956.

1.2.25. Raštikis S. *Lietuvos likimo kelias*, t. 4, Baltijos kultūros fondas, 1996.

1.2.26. Steponaitis A. *Atsiminimai 1914–1919: Lietuvių veikla Šveicarijoje Didžiojo karo metu*, Kaunas, 1940.

1.2.27. Žukas K. *Žvilgsnis į praeitį: žmogaus ir kario atsiminimai*, Vilnius, 1992.

3. Literatūra

3.1. Aničas J. *Pulkininkas Jurgis Bobelis 1895–1954*, Vilnius, 2004.

3.2. Anušauskas A. *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius, 1993.

3.3. Butkus Z. *Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius, 1993.

3.4. Čepėnas P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius, 1992.

3.5. Eidintas A. *Kazys Grinius*, Vilnius, 1993.

3.6. Gaigalaitė A. *Lietuva Paryžiuje*, Kaunas, 1999.

3.7. Ilgūnas G. *Kazys Grinius*, Vilnius, 2000. Karpus Z. *Russian and Ukrainian prisoners of War and Internees kept in Poland in 1918–1924*, Torun, 2001.

3.8. Karpus Z. *Rusijos kariuomenės kariai lietuviai vokiečių belaisvių stovyklose Pamaryje Tucholėje ir Czerske 1914–1918*, Karo archyvas, t. 16.

3.9. Kiaupa Z. *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius, 2004.

3.10. Kuodys M. *Varniai, Dimitravas, Pabradė: koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklos Lietuvoje 1927–1940*, Vilnius, 2007.

3.11. Laurinavičius Č. *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992.

3.12. Laurinavičius Č. *Politika ir diplomatija: Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Studijų šaltiniai, Kaunas, 1997.

3.13. Lesčius V. *Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.*, Vilnius, 1998.

- 3.14. Lesčius V. *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius, 2004.
- 3.15. *Lietuva 1918–1938*, Kaunas, 1990.
- 3.16. *Lietuvių enciklopedija*, t. 24, Boston, 1961.
- 3.17. *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999.
- 3.18. Mickevičius-Kapsukas V. *Lietuvos Bresto taikos tarybos*, Voronežas, 1918.
- 3.19. Miškinis P. *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, Vilnius, 1976.
- 3.20. Monteskje Š. L. *Apie įstatymų dvasią*, Vilnius, 2004.
- 3.21. Rachamimovas A. *POWs and the Great War: captivity on the Eastern Front*, Oxford, 2002.
- 3.22. Rukša A. *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės: kovos su lenkais 1920–1923*, Cleveland, t. 3, 1982.
- 3.23. Sennas A. E. *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920 m.*, Vilnius, 1992.
- 3.24. Sinkevičius V. *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais*, Vilnius, 2002.
- 3.25. Sirutavičius M. *Karo belaisviai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus antrojoje pusėje*, Vilnius, 2002.
- 3.26. Smetona A. *Karybos žodynas*, Vilnius, 1995.
- 3.27. Statkus V. *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940*, Chicago, 1986.
- 3.28. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985.
- 3.29. *The New Encyclopedia of Britannica*, volume 9, Chicago, 1998.
- 3.30. Vansevičius S. *Lietuvos baudžiamoji teisė ir procesas 1919–1940 metais*, Vilnius, 1996.
- 3.31. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 8, 9, Vilnius, 2005, 2006.
- 3.32. Žekaitė J. *Jurgis Savickis*, Vilnius, 1994.
- 3.33. Žepkaitė R. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.*, Kaunas, 1986.

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

Aleksandras II 14
Aleksandravičiūtė-Jablonskienė Bronė 83, 86
Aleksiejus Vladas 69
Ališauskas Kazys 71
Aničas Jonas 63
Anušauskas Arvydas 8, 55
Avižonis J. 114

B

Balladis Albertas 49
Baltrušaitis Jurgis 114, 116
Baltušauskas Zenonas 49, 50, 52, 53, 108, 109
Balutis Bronius Kazys 67, 87
Baranauskas Vladymieras 104
Bergersas Karlas (Bergers Carlo) 95
Bermontas-Avalovas Pavelas (Bermont-Avalov Pavel) 118, 119
Bobelis Jurgis 63, 116
Bonifazje Paul (Bonifazie Paul) 67
Butkus Zenonas 106

Č

Čaplikas Julius 84, 85
Čarneckis Valdemaras 64
Čepėnas P. 8, 78
Černius Juozas 65, 72

D

Dailidė Bronius 100,
Dailidė Pranas 10, 110
Denikinas Antonas (Denikin Anton Ivanovič) 109
Dobkevičius Jonas 64
Draugelis Eliziejus 64
Dudin-Vonsovičius Viktoras (Dudin-Wąsowicz Wiktor) 63

Dunantas Henris (Dunant Henri) 14

E

Edvardas K. S. (Edwards Clement S.) 99

Eidintas Alfonsas 7, 10, 18

Evertas (Ewert) 31

F

Fochas Ferdinandas (Foch Ferdinand) 33

G

Gaidys Albertas 33

Gaigalaitė Aldona 8, 44, 45, 46, 47, 48, 59

Gailius Viktoras 75

Galvanauskas Ernestas 44, 64

Gilendet 92

Girdvainis Stasys 99

Gyls Vytautas 118

Grigaliūnas-Glovackis Vincas 72

Grinius Kazys 7, 44, 45, 46, 47, 48, 49

Grinkevičius 66

Grocijus Hugas (Grotius Hugo) 12

I

Ilgūnas Gediminas 7, 44, 46

Iljasevičius Leonas 53

Y

Yčas Jonas 37

J

Jansonas Pranas 44

Joffe Adolfas 110

Jonynas Ignas 81, 87, 88, 94, 95, 96, 97, 98, 103

Judeničius Nikolajus (Judenič Nikolai Nikolajevič) 108, 109
Jurgutis Vladas 99

K

Kalpokas 53
Kapčiukas Vytautas 91
Karpusas Zbignevas (Karpus Zbigniew) 9, 17
Kasakaitis Jonas 104
Katche Maksimas 70
Kymantaitė-Čiurlionienė Sofija 61
Kynanas (Keenan) 88
Kleščinskas (Kleščiskis) Konstantinas 87, 88
Klimas Petras 65, 75, 78, 79, 82, 84, 86, 109
Koncevičius (Končius) Juozas 17, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 120, 121, 124
Kosakovskis Michalas 87, 88
Krasauskas A. 38, 39
Kriščiukaitis A. 117
Krupavičius Mykolas 60
Kubilius Antanas 20, 21, 32, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 126, 144
Kubilius Jurgis 11, 18, 20
Kulakas Juozas 49
Kuodys Modestas 4, 8, 60
Kurkauskas Vladas 66
Kuzma Pranas 28, 114
Kuzmickas J. 84

L

Lasič S. (Lassitch S.) 88
Launikas Antanas 103
Laurinavičius Česlovas 8, 67, 68, 105
Lekiackas Kazys 23, 36, 37, 136
Lesčius Vytautas 8, 49, 52, 54, 58, 70, 71, 75, 87, 88
Liatukas Pranas 66, 118
Lingvys M. 99, 100
Lipčius M. 55
Lisauskis A. 30, 115
Lukoševičius Petras 101, 102

M

- Mačiulaitis Jonas 104
Makauskis Jonas 100
Malma Borisas 53
Matuševskis Vladislavas 115
Mažylis Petras 19
Merkys Antanas 37, 50, 53, 61, 64, 65, 68, 69, 71, 79, 95, 96, 98, 108, 109
Mickevičius – Kapsukas Vincas 17, 53
Milašius Oskaras 44
Modelskis 70
Monteskje Šarlis Luizas (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu) 13
Morkevičius J. 38, 39, 40
Muirhead A. 67

N

- Nagevičius Vladas 77
Nagrodskis Stepas 58
Nansenas 89
Naruševičius Tomas 48, 109
Nastopka Stasys 70
Natkevičius Vladas 106, 117
Navakas J. 26, 30
Nikolajus II 15
Noreika Liudas 64

O

- Oksa Leonas 74
Oleka Kazimieras 30

P

- Padorolskis P. 40
Pakėnas Petras 69
Paknys Juozas 22, 35, 36
Pampalas 66
Paslavskis S. 70

Percevalis (Perceval) 35
Petraškevičius Č. 113
Petronaitis Vladas 90
Petruitis Jonas 71
Platakis Bronius 52, 53, 55, 56, 59, 101
Ponganis Simonas 37, 38, 39, 40, 41, 42, 58
Pronskus Juozas 93
Puryckis 81

R

Rachamimovas Alanas (Rachamimov Alan) 9, 13, 15, 16
Ramsajeris N. (Ramseyer N.) 99
Raštikis Stasys 112, 113, 114, 116
Reboulis Konstantinas (Reboul Constantin) 73, 74, 75
Rimavičius 119
Rimeikis (Rymeikis) Juozas 58, 72, 73
Rybicki 67
Robinsonas Rovanas (Robinson Rowan) 64, 65, 68, 69, 106, 108, 109
Rostworowski 67
Rozenbaumas Simonas 109
Rubinšteinas R. 113, 116
Rudigeris von der Goltzas (Rüdinger von der Goltz) 118
Rukša A. 71
Runkauskas Jokūbas 58
Ruseckas Petras 19
Ruso Žanas Žakas (Rousseau Jean – Jacques) 13

S

Sapiega Eustachijus 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 91
Savickis Jurgis 7, 8, 32, 66
Sennas Alfredas Erichas (Senn Alfred Erich) 7, 8, 25
Sinkevičius Vytautas 24
Skučas Juozas 103, 104
Sleževičius Mykolas 31, 36
Smetona Antanas 12
Soloveičikas M. 117
Sruoga 66
Steponaitis Antanas 32, 33, 61

Stulginskis Aleksandras 18, 19
Svilas Kazys 115

Š

Šardinė (Chardigny P. A.) 88, 90
Šaulys Jurgis 31
Šimkus Jonas 114, 115
Šindleris Dytrichas (Schindler Dietrich) 14, 15, 16
Šivokas Petras 103
Šliūpas Jonas 44, 106
Šliūpas Rokas 76, 89, 90, 99, 100, 101, 102, 103, 104
Šostakas Aleksandras 27, 28
Šreiber Liudvikas 104

T

Taborskis 90
Tamošauskis (Tamašauskis) 51, 104, 105
Tilienis Kazys 103
Toman Jiri (Toman Jiri) 14, 15 16
Tumas Juozas 61

U

Urbaitis 67
Urbšys Juozas 87

V

Vailokaitis Juozas 109
Vaitekūnas Leonardas 55, 56
Vatelis Emerichas (Emerich de Vattel) 13,
Veczemelis Kristupas (Jurgis) 72
Vilimas Adomas 44, 45, 48, 49
Vilimas Albertas 91
Voldemaras Augustinas 46, 66, 67
Voronenko Petras 58
Voronko Juozapas 64

Z

Zaborovskis Zigismundas (Zaborowski Sigismond) 102, 103, 104

Zaremba 53

Zaskevičius Stasys 42, 74, 77

Zubrickas J. 53

Zubrys Antanas 67, 68

Ž

Žėkaitė Janina 7, 8, 32

Želigovskis Liucijanas 80, 86, 87, 88, 90, 91, 95, 115

Žilinskas M. 38

Žilis P. 71

Žukas Konstantinas 113

Žukauskas Silvestras 54, 70

SERIJOS „LIETUVOS KARIUOMENĖS ISTORIJA“ IŠLEISTA:

1. Krašto apsaugos departamento generalinio direktoriaus įsakymai 1990–1991. Sudarytojas Gintautas Surgailis, V., 2003, 222 p.
2. Surgailis Gintautas. Lietuvos karinis laivynas. 1935–1940, V., 2003, 208 p.
3. Kazakevičius Vytautas. Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII–XIII amžius), V., 2004, 136 p.
4. Lesčius Vytautas. Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose. 1918–1920, V., 2004, 498 p.
5. Aničas Jonas. Karininkas Antanas Juozapavičius. 1894 02 13 – 1919 02 13, V., 2004, 124 p.
6. Krašto apsaugos ministro įsakymai. T. 1. 1991 Nr. 222–355. 1992 Nr. 01–479. Sudarytojas Gintautas Surgailis, V., 2004. 512 p.
7. Juodagalvis Jonas. Švenčionių krašto savanoriai. 1918–1920 m, V., 2005, 236 p.
8. Surgailis Gintautas. Rusijos kariuomenės išvedimas. 1990–1993, V., 2005, 345 p.
9. Rusijos kariuomenės išvedimas dokumentuose. Sudarytojai Algis Balaišis ir Gintautas Surgailis, V., 2005, 472 p.
10. Raubickas Eugenijus. Ženklas ant munduro, V., 2005, 294 p.
11. Gečas Steponas. Steponas Darius Lietuvos kariuomenėje ir sporte, V., 2005, 232 p.
12. Krašto apsaugos ministro įsakymai. T. 2. 1992 Nr. 480–749. Sudarytojas Gintautas Surgailis, V., 2006, 374 p.
13. Krašto apsaugos ministro įsakymai. T. 3. 1992 Nr. 750–975. Sudarytojas Gintautas Surgailis, V., 2006, 286 p.
14. Aničas Jonas. Generolas Silvestras Žukauskas. 1861–1937, V., 2006, 294 p.
15. Surgailis Gintautas. Valstybės sienos apsauga 1990–1994 metais, V., 2008, 247 p.
16. Surgailis Gintautas. Pirmasis pėstininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino pulkas, V., 2011, 300 p.
17. Katilius Artūras. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos departamento Mokomasis junginys 1990–1991 m. Istorinė apybraiža, atsiminimai, dokumentai. V., 2011, 226 p.
18. Rakutis Valdas, Vaičenonis Jonas. Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Algirdo mechanizuotojo pėstininkų bataliono istorija, V., 2012, 196 p.
19. Surgailis Gintautas. Trečiasis pėstininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto pulkas, V., 2013, 188 p.
20. Katilius Artūras, Tininis Vytautas. Lietuvos kariuomenės karių uniformos, ženklai ir vėliavos 1990 – 2010, V., 2014, 390 p.

UDK 341.3(474.5)(091)

Ta83

Milena Tamošiūnienė

TARP POLITINIO ĮRANKIO IR AUKOS:

KARO BELAISVIAI LIETUVOS RESPUBLIKOS POLITIKOJE 1919–1923 M.

Atsakingasis redaktorius dr. Gintautas Surgailis

Kalbos redaktorė Jolanta Budreikienė

Dizainerė Laima Adlytė

Maketavo Jolanta Girnytė

Tiražas 140 egz.

2014-05-06. Užsakymas GL-187.

Išleido Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija,
Šilo g. 5 A, LT-10322 Vilnius

Spausdino Lietuvos kariuomenės Karo kartografijos centras,
Muitinės g. 4, Domeikava, LT-54359 Kauno r.

ISSN 1822-4423

ISBN 978-609-8074-26-0

